

גאות ושפל בדרך הבשמים של העולם

העתיק (פרט לתקופת האימפריה הרומית)

Rise and Decline of the Incense and Spice Road of the Ancient World

מאת

רפאל (רפי) בנבונשתי

27 דצמבר 2003

התקופות

- התקופה הקדומה. המסלול – ימי (מפרץ סואץ) ויבשתי (מזרח אפריקה). 3000 - 1100 לפנה"ס. ראשית הממלכה הקדומה במצרים ועדויות ראשונות על המסחר בדרך הבשמים. פעילות ממלכתית מצרית יבשתית וימית. התקופה מסתיימת עם תקופת השיא של פלישת גויי הים, היחלשות האימפריה המצרית, הופעת הגמל כבהמת משא ופתיחת דרך הבשמים היבשתית במערב חצי האי ערב.
- תקופת הביניים. המסלול – ימי (מפרץ אילת ומפרץ סואץ) ויבשתי (מערב חצי האי ערב ומזרח אפריקה). 1100 - 330 לפנה"ס. המסחר הימי של הפניקים והישראלים מעציון גבר עם אופיר. דרך המסחר היבשתית במערב חצי האי ערב. עליית שבטים ועמים ערביים לאורך דרך הבשמים היבשתית. מעורבות אשורית, בבלית ופרסית במסחר ושליטתם בדרך הבשמים היבשתית.
- הצמיחה - התקופה היוונית - הלנית. המסלול - ימי (מפרץ אילת ומפרץ סואץ) ויבשתי (מערב חצי האי ערב). 330 – 60 לפנה"ס. כיבושי אלכסנדר מוקדון. פתיחת הדרך הימית להודו. הגדלת הביקוש למוצרי מותרות עקב ההתרחבות כלכלית בתקופה ההלניסטית. התחלת המסחר עם סין בדרך המשי.
- השקיעה. (מפרץ אילת ומפרץ סואץ) ויבשתית (מערב חצי האי ערב). 325 – 600 אחה"ס. התפצלות האימפריה הרומית וקביעת הנצרות כדת השלטת. תהליך של שקיעה בדרך הבשמים שנובע מחוסר בטחון בדרכים ושקיעה כלכלית.

ההובלה היבשתית והימית

במאה השישית לפנה"ס התחזקה המושבה הפיניקית קרתגו עקב השקיעה של הערים הפיניקיות במזרח הים התיכון שנפגעו קשה בהתקפות של האשורים והבבלים. קרתגו נאבקה ביוונים במערב הים התיכון. במזרח הים היתה פעילות של ציים פיניקים, יוונים, קרתגנים ואתרוסקים/רומאיים¹.

בחצי השני של המאה השישית לפנה"ס התרחב הידע של העולם המערבי – המצרים, היוונים והפרסים – על העולם בדרום ובמזרח. מסעות הפיניקים מסביב לאפריקה, מסע הכיבושים של דריוש בהודו ושליחת מסעות גילוי סביב חצי האי ערב הגדילו הידע הימי ואפשרויות הסחר. המסעות גילו לחוקרים החדשים את הפעילות הרבה של השייטים והסוחרים הערבים וההודים במשך אלפי שנים לפני כן באזורים אלה. בתחילה היו הדוחות מלאי סיפורי בדים של ההודים והערבים על מקורות מוצרי המותרות כדי להסתיר את המקורות האמיתיים. הספנים מהמערב לא זיהו את משטר הרוחות באוקיאנוס ההודי ולא ידעו כיצד אפשר לנווט באמצעות רוחות אלה ישירות להודו.

האימפריות העתיקות קיימו רשתות של דרכים כולל גשרים ומעברי הרים ובהם תחנות במרחקים קבועים לשמירת הביטחון בדרכים, לתקשורת ולמתן שירותי לינה והאכלה לאדם ולבהמה. המערכת הייתה לשרות הממסד אולם הסוחרים שנעו בצירים ניצלו אותה לצרכיהם².

באמצע האלף הראשון הופיע הפרד כבהמת משא ויכולת הובלת המשא בדרכים הוכפלה. בתקופה האשורית חל שיפור ניכר בתשתית הדרכים. במאה השתים עשרה בנו האשורים את היכולת הצבאית שלהם על תנועה רכובה עם עגלות וכלי הובלה של כלי המלחמה שלהם. התקשורת הצבאית הייתה מבוססת על שליחים לאורך צירים מוגדרים. התשתית האשורית כללה כמו בתקופות קדומות יותר דרכים פנויות ממכשולים, גשרים על נהרות ומתקני שמירה ואכסון³.

בתחילת האלף השני החל השימוש בסוסים כבהמות רכיבה לצרכים צבאיים. הסוסים שימשו כמושכי רכב התקפה צבאי כבר באמצע האלף השני. אולם בתחום ההובלה שימשו הפרד והחמור כבהמות העבודה והרכיבה האזרחיים והפרטיים העיקריים⁴. האשורים היו כנראה הראשונים שהחלו להשתמש בגמלים לצרכים צבאיים במאה התשיעית או העשירית לפנה"ס. השימוש העיקרי בגמלים היה להובלת משאות וחילים באזורים צחיחים⁵.

הסוס שימש בהמת רכיבה בלבד בעולם העתיק. הוא לא שימש בהמת עבודה בגלל קשיי התנועה שלו על בוצ, נטייתו למחלות וצריכת המזון הגבוהה שלו. בהמת המשא והעבודה המועדפת היה השור למרות איטיותו. רתמת הכתף של הסוס הומצאה בתחילת המאה התשיעית לספירה. לפני כן הרתמה הייתה על צוואר הסוס והייתה מתאימה לרכיבה בלבד⁶.

ההובלה היבשתית בעולם העתיק הייתה מבוססת על שלושה אמצעי תחבורה. הובלה על ידי האדם, הובלה על ידי בעלי חיים נושאי משא והובלה באמצעות בעלי חיים רתומים לעגלות. כושר ההובלה היבשתי⁷ של

¹ Casson. L. *Travel in the Ancient World*. Toronto. 1974. pp.59.

² Casson. L. *Travel in the Ancient World*. Toronto. 1974. pp.37.

³ Casson. L. *Travel in the Ancient World*. Toronto. 1974. pp.50.

⁴ Casson. L. *Travel in the Ancient World*. Toronto. 1974. pp.52.

⁵ Casson. L. *Travel in the Ancient World*. Toronto. 1974. pp.56.

⁶ Heaton H. *Economic History of Europe*. New York. 1948.p. 10.

⁷ White, K.D. *Greek and Roman Technology*. London 1984. p. 127-140.

אמצעי הובלה⁸ שונים של העולם העתיק מופיע להלן בטבלה. מהירות ההובלה היבשתית הייתה נמוכה ביותר בהשוואה להובלה הימית. בהובלה ימית השיגו בעת העתיקה מהירות ממוצעת של 115 ק"מ ליום לעומת מהירות מקסימלית של 40 ק"מ ליום בעגלה עם שור. בהמות משא הגיעו ל- 25-30 ק"מ ליום. בתקופה הרומית למשל היה כדאי יותר להוביל טון חיטה מרומא (נמל אוסטיה) לאלכסנדריה בדרך הים מאשר להוביל בעגלה עם שור ביבשה את אותו משקל למרחק 120 ק"מ⁹. בהיעדר דרך סלולה הייתה ההובלה עם בהמת משא כדאית יותר מאשר בעגלה. הובלה בפרדות הייתה כדאית יותר מהובלה עם עגלה ושור מהסיבות הבאות: הפרד עבד שעות רבות יותר ביום (יכול להיות ערני עד 19-20 שעות); היה אפקטיבי יותר במעבר פני שטח קשים כמו מעברי הרים ושטחים עם מכשולים; זמן מחלה של הפרד קטן יותר מהשור והסוס. לפי הקוד התיאודוסי (Theodosian Code) הגבלת המשא לעגלות קלות הוא עד 170 ק"ג ועגלות גדולות עד 430 ק"ג¹⁰.

כושר ההובלה של משאות למרחקים¹¹

מרחק הובלה ליום (ק"מ)	משא (ק"ג)	כלי התחבורה
16-24	25	אדם
25	50-65	חמור ¹²
50	115	פרד
50	115	סוס
¹⁴ 40-56	¹³ 195	גמל
25	450-540	עגלה עם שני שוורים

לגמל יש מספר יתרונות על בהמות משא אחרות. יש לו יכולת גדולה יותר להימנעות משתית מים ואכילה; הוא סוחר כמעט כפול משא מהפרד; הוא דורש פחות נהגים; ניתן לרוכשו בכמויות גדולות ומחירו זול יותר; והוצאות אחזקתו זולות יותר. יתרון הגמל על עגלה עם שור: מהיר יותר ובעל כושר עבירות טוב יותר בשטחים לא מישוריים ושטחים בהם העגלה תתקע כמו בוץ, חול, מעבר נהרות ואזור מסולע; בעל כושר עמידות וסבילות גבוה יותר מהשור; חי ועובד פי ארבע זמן מהשור; יכול לבצע הרבה יותר מסעות במשך השנה; בעל יכולת גדולה יותר להימנעות משתית מים ואכילה וזול יותר לאחזקה¹⁵. בנוסף לתכונות בעלי החיים יש יתרון להובלה על גמל היות והובלה מסוג זה דורשת השקעה קטנה יותר במצעי ההובלה (אוכף לעומת עגלה) ואינה דורשת כמעט השקעה בתשתית ואחזקה (הכנה ותחזוקת דרכים). הובלה עם גמל מאפשרת גם גמישות בבחירת המסלולים בהתאם למצב הביטחון בדרכים.

⁸ Bulliet, R.W. The camel and the Wheel. London. 1975. p.20. גמל ועגלה עם שור.

⁹ White, K.D. *Greek and Roman Technology*. P. 131

¹⁰ Chevallier R. *Roman Roads*. Berkeley. 1976. p. 180.

¹¹ Ciolek M.T. *Old World Routes (OWTRAD)*. Logistics & Loading Capacity Data. <http://www.ciolec.com>

¹² Kuhrt A. *The Old ASSYRIAN Merchants*. In *Trade Traders and the Ancient City*. Parkins H. Smith C. (eds). London 1998. p. 26

¹³ בדרום ערב מובילים מלח עד היום על ידי גמלים כאשר משקל המלח המובל על ידי גמל אחד הוא 135-180 ק"ג. Bowen Jr., L. R. *Ancient Trade Routs in South Arabia*. In *Archaeological Discoveris in South Arabia*. Bowen, L. R. & Albright F.P. (eds.) Baltimore. 1958P. 35.

¹⁴ בשיירה 32-56 ק"מ ליום.

¹⁵ Bulliet, R.W. *The camel and the Wheel*. p.22-23.

ניתוח מקורות והערכת הגמל ככלי תחבורה יבשתי גרם לבולייט (Bulliet) לקבוע שהופעת הגמל כבהמת משא ושיכלול האוכף של הגמל גרמו להיעלמות איטית של העגלה (השימוש בגלגל) משימוש ככלי תחבורה יבשתי במזרח התיכון וצפון אפריקה בעולם העתיק¹⁶.

בנוסף ליתרונותיו כבהמת משא יש לגמל יתרונות מוחלטים כבהמת משא במדבר. אין בהמה אחרת שיכולה לעמוד בתנאים הקשים של המדבר - חום, יובש, חולות, מרחקים גדולים בין מקורות מים והיעדר שטחי מרעה. התכונות הפיזיות של הגמל: היכולת לווסת את אוכדן המים של הגוף, היכולת לספוג בגוף כמויות גדולות של מים בשתייה אחת; היכולת לנצל אנרגיה אגורה בשומן הדבשת, היכולת לעמוד בפני טמפרטורות חיצוניות גבוהות על ידי התאמת טמפרטורת הגוף גורמות לכך שהוא מתאים ביותר להובלת משאות בדרכים מדבריות לא לחינם הוא נקרא על ידי הבדואים תושבי המדבר – ספינת המדבר.

מקור הגמל עם הדבשת האחת (Camelus Dromedarius) הוא בדרום ערב¹⁷. ביות הגמל התרחש כנראה לאחר תקופת האבן. בתהליך הביות היו מספר שלבים. בתחילה היה הגמל מקור לחלב, צמר, בשר, עור וצואה לשרפה. עדרי הגמלים כמו עדרי הצאן והבקר נעו בעקבות המרעה בליווי הנוודים. בשלב מסוים החלו בני האדם להשתמש בגמל לרכיבה ולהובלת משאות. הדעה המקובלת¹⁸ היא שהתחלת השימוש בגמלים לרכיבה ומשא הייתה בסוף האלף השני – בסביבות המאה השתים עשרה. יש השערה אחרת הקובעת שכבר לפני תאריך זה היה שימוש מזדמן בעדרי הגמלים לצורך רכיבה והובלת משא אישי של הנוודים. יש ממצאים ארכיאולוגיים¹⁹ של פסלונים וציורי של גמלים מהאלף השלישי לפני הספירה. מכאן שיתכן והגמל היה חיית בית מהאלף השלישי אך תחילת השימוש בגמלים להובלות ארוכות טווח על ידי סוחרים היה בסביבות המאה השתים עשרה. השימוש בגמלים להובלות ארוכות טווח במדבר לצורכי מסחר החל על ידי השבטים של צפון ערב – כנראה המדיינים – ומהמאה העשירית ואילך על ידי שבטים דרומיים יותר כמו השבאים. הצורך בהובלות ארוכות טווח היה כדי לספק את הביקוש הגדול לבשמים בעיקר לצרכים דתיים במסופוטמיה, סוריה, ערי הפיניקים וארץ ישראל. בנוסף לכך הייתה ערב מקור לזהב ואבנים יקרות. השימוש בגמל כבהמת משא להובלות ארוכות טווח הצריך שינויים באוכף. באותה תקופה החלו להופיע בציורים אוכפים לרכיבה והובלת משא. הופעת אוכפים משוכללים יותר לרכיבה קשורה גם בהתחלת השימוש בגמלים למטרות צבאיות. במאה התשיעית מופיעים ערבים עם גמלים כקבוצת לוחמים בתגלת פילסר השלישי.

בתקופה שבין 500 ל-100 לפני הספירה הומצא אוכף גמל משוכלל ששיפר לבלי הכר את היכולת להשתמש בגמל לרכיבה ולהובלת משא. האוכף היה בנוי ממסגרת עץ שהתלבשה על הדבשת וצלעות הגמל עם ריפוד של עור ובוד. מהפכת האוכף הביאה לשיפור יכולת האספקה של מוצרי המותרות מדרום ערב ולהגברת כושר התחרות של הדרך היבשתית במערב חצי האי ערב בדרך הימית של הים האדום. השיפור באוכף הביא גם לשיפור יכולת הלחימה של החיילים הרכובים על הגמל בגלל היציבות שהוא הקנה לרוכב. הגדלת האפקטיביות של החיילים הערביים הרכובים הגדילה את עוצמתם הצבאית והמדינית שנמשכה עד להופעת הצבאות הרומאיים באזור²⁰.

¹⁶ Bulliet, R.W. The camel and the Wheel. pp. 7-27.

¹⁷ יש הסוברים (Retso, The Domestication of the Camel p.208) שביות הגמל היה בסוריה ומשם החל פיתוח המסחר בבשמים לערב מצפון לדרום במאה השביעית לספירה.

¹⁸ לסיכום הדעות בנושא ראה Retso, J. The Domestication of the Camel and the Establishment of the Frankincense Road from South Arabia. *Orientalia Suecana*. XL (1991) pp. 187-188.

¹⁹ סכום הממצאים אצל Retso, J. The Domestication of the Camel p.199-201

²⁰ Bulliet, R.W. The camel and the Wheel. pp. 57-110.

התחבורה הימית

בראשית התקופה בסוף המאה השתים עשרה נגמרה תקופת השליטה של גויי הים בים התיכון והחלה תקופת הספנות הפיניקית שבסיסה ערי הפיניקים בסוריה ובלבנון – ארוד, ביבלוס, צור וצידון. הספנות הפיניקית ירשה את הטכנולוגיות הימיות של המינואים, המיקנים והמצרים. היתרון היחסי של הפיניקים היה מיקומם ליד יערות ארזי הלבנון שהיו חומר גלם משובח לבניית אוניות.

בתקופה לאחר המאה האחת עשרה לפני הספירה²¹ יש עוד גורם ימי הפועל בדרום ובמזרח. ההודים ושוכני החופים בחצי האי ערב במזרח ובדרום (הערבים) מפתחים את היכולת הימית והיכולת המסחרית במסחר בדרך הבשמים. בתחילה היו הספנים הערבים (בהמשך לפעילותם הימית כדייגים) פעילים במסחר החופים במזרח ודרום ערב. עיקר המסחר היה הספקת בשמים – המור, הלבונה והקינמון. במזרח – המפרץ הפרסי סחרו הערבים עם הודו. ההודים בעלי העץ המשובח לבניית אוניות – הטיק – החלו לבנות אוניות למסעות בים הגדול – האוקיאנוס ההודי. הערבים וההודים פיתחו אוניות מפרש גדולות ומשוכללות שנקראו – דו (Dhow). הדו היה בעל מפרש משולש שניתן היה לקיפול והטיה וכתוצאה מכך התאים לשייט עם רוח גבית אולם גם לשייט עם רוח נגדית תוך תמרוני זיג-זג. הספנים ההודים והערבים למדו כבר בתקופה הקדומה את סוד רוחות המונסון המאפשרות שיוט עם רוח גבית ישיר להודו מצפון אפריקה ודרום ערב בתקופת הקיץ ושייט חזרה עם רוח גבית בחורף.

בעזרת אוניות אלה והכרת רוחות המונסון (הטכנולוגיה התחבורתית ההודית והערבית) התנהל המסחר בין מזרח אפריקה, דרום ערב, המפרץ הפרסי והודו. מסחר זה בין הודו, מזרח חצי האי ערב ומסופוטמיה החל לפעול כבר באלף השלישי לפני הספירה. לקראת סיום האלף השני החל המסחר לפעול בין מזרח אפריקה לדרום ערב ומשם למפרץ הפרסי. במהלך האלף הראשון עם הופעת הגמל כבהמת משא (והמצאת האוכף החדש) החל להתפתח מסלול יבשתי מתחרה למסלול הימי בין דרום ערב למפרץ הפרסי החוצה את המדבר ומגיע למסופוטמיה. הגמל – ספינת המדבר – החל מתחרה לא רק בגלגל (העגלה עם השור) אלא גם עם הספינות (הדו והספינות היווניות) שפעלו בים האדום, בים הערבי ובמפרץ הפרסי. התחרות בין אמצעי תחבורה אלה על הובלת מוצרי המותרות במסחר בדרך הבשמים תמשיך במשך למעלה מאלף וחמש מאות שנים.

מכאן שבהתחלת התקופה הבאה בדרך הבשמים, במאה הרביעית לפני הספירה, מצב הטכנולוגיה התחבורתית היה שביבשה יש כלי תחבורה אפקטיבי (גמל עם אוכף משוכלל) להובלת משאות במסלול דרך הבשמים מדרום ערב לדמשק ובים יש כלי שייט משוכללים לתנאי מסע ימי באזורים שאינם קלים לשייט (הים האדום). הובלת סחורות המותרות בדרך הבשמים יכולה לנוע במסלולים ימיים ויבשתיים מהצד המזרחי של חצי האי ערב ומהצד המערבי. הערבים והיוונים מוכנים לתקופה של ארבע מאות שנים של גיאות בביקוש למוצרי המותרות ותחרות גדולה בדרך הבשמים בין המסלולים הימי והיבשתי המערבי והמזרחי.

מוצרי המותרות

²¹ Van Beek, G.W. Pre-Islamic South Arabian Shipping in the Indian Ocean. *Journal of the American Oriental Society*, LXXX (3, 1960) p136-139.

Bass, F. A History of Seafaring based on underwater archaeology. New York 1972. pp. 21-22.

"אלכסנדר מוקדון היה מערים כמויות גדולות של לבונה על המזבחות במקדשים בעקבות דברים שאמר לו מורו ליאנידס (Leonides) על הדרך לעבוד את האלים. כאשר כבש את ערב (עזה) הוא שלח אוניה מלאה לבונה למורו ביוון"²².

הזהב, הלבונה והמור סימלו (לפי אמונה פרסית) את הייעוד של תינוק בהיוולדו. השמימי (הלבונה), המלכותי (הזהב) והרפואי (המור)²³.

השימוש בבשמים לא היה מקובל בעולם היווני. השימוש בבשמים התחיל בתקופת הפרסים. אלכסנדר מוקדון ואנשיו למדו את השימוש בבשמים. הבשמים הם תערובות של חומרים טבעיים. ערים שונות יצרו תערובות של בשמים לצרכים שונים. מבין יצרני הבשמים המפורסמים צידון ומצרים צועדים בראש. הבשמים על בסיס הקינמון מקבלים את המחירים הגבוהים ביותר עד 300 דינרים לפאונד²⁴.

התוכים מהודו ואפריקה היו עופות מחמד מבוקשים ביותר בעולם העתיק. הם נזכרים בתעודות המצריות כשמקורם מאפריקה ובתנ"ך כשמקורם בארצות הדרום ואולי המזרח הרחוקות. התוכים ההודים מופיעים כחיות מחמד ברומא בתוך כלובים. הם לא נזכרים ביומן המסע ומכאן שלא הובלו ביים אלא ביבשה. בנוסף לתוכים הובאו קופים מאפריקה והודו. חיות נוספות שיובאו היו חיות לקרבות הראווה כמו האריות והנמרים וכלבים מיוחדים. הפילים האפריקנים וההודים יובאו בתקופה היוונית לשימוש צבאי²⁵.

עורות ופרוות היו מוצרי המסחר עם אפריקה והודו מזמן קדמון. העורות הגיעו מכל חלקי אסיה ואפריקה (כולל מסין שנחשבו ליקרים ביותר). צמר וכותנה מסוגים מסוימים כמו צמר קשמיר היו מוצרים מבוקשים. מקור חלק מהמוצרים לא היה ידוע לרומאים והיוונים ונשמר כסודות מסחריים. בדים עדינים מכותנה – בדי המלמלה (Muslin) הובאו מהודו והיה להם ביקוש רב ברומא. חלק מהכותנה, הצמר והבדים עברו עיבוד וצביעה במפעלים באלכסנדריה, דמשק והערים הפיניקיות²⁶.

מוצרים מן החי היו תמצית ריח צבי המושק (Musk), קרני קרנפים, שנהב פילים, שריונות צבים, פנינים, משי, ולכה. המוצרים הנפוצים ביותר במסחר היו הפנינים והמשי. לשני מוצרים אלו היה ביקוש גבוה מאד ברומא והם היו סמלי סטטוס חשובים. נרו למשל היה חובב פנינים גדול ושילב אותם עם הנעליים, המיטות, ואף שתה אותם עם יין²⁷. המשי הופיע כמוצר צריכה למעמד הגבוה בימי שלטון אוגוסטוס. מחיר המשי נשקל בזהב. הרומאים היו משתמשים בחוטי משי בתוך בדים מחוטים אחרים. המשי הגיע בדרך היבשה בדרך המשי דרך מרכז אסיה ובדרך הים מנמלי החוף המערבי של הודו²⁸.

מבין מוצרי הצמחים היו הבשמים והפלפל המוצרים החשובים ביותר במסחר. חשיבות הפלפל כמוצר יבוא בכמויות גדולות עלה עם פתיחת המסחר הישיר עם הודו על ידי ספנים יוונים ורומיים והפעלת ספינות גדולות בעקבות גילוי השיוט בעזרת המונסון. חשיבות המסחר בפלפל למדינות הטמילים בדרום הודו הביאה להזכרת המסחר בו תמורת זהב בשירה הטמילית הקדומה. הפלפל הופיע ברומא כמוצר החשוב של המטבח הרומי. התבלין הופיע בכל ספרי הבישול והיה בשימוש גם כתרופה ואחד המרכיבים בחומרים רפואיים. השימוש בפלפל התפשט בכל אירופה. בסוף המאה הראשונה הוקם בנמל פוטאולי במפרץ נאפולי מחסנים

²² Pliny, Natural History. Translated Rackham R. London. 1952. Bk. XII, 62.

²³ Boulnois, L. The Silk Road. London. 1966. p. 58.

²⁴ Pliny, Natural History. Translated Rackham R. London. 1952. Bk. XIII, 1-19.

²⁵ Warmington, E.H. The Commerce Between the Roman Empire and India. Cambridge. 1928. pp. 145-156.

²⁶ Warmington, E.H. The Commerce Between the Roman Empire and India. Cambridge. 1928. pp. 157-161.

²⁷ Warmington, E.H. The Commerce Between the Roman Empire and India. Cambridge. 1928. pp. 169-170

²⁸ Warmington, E.H. The Commerce Between the Roman Empire and India. Cambridge. 1928. pp. 174-177.

ממשלתיים לאחסון הפלפל והתבלינים. מוצרים נוספים היו הג'ינג'ר (Ginger) והקרדמומום (Cardamomum). המסחר המוזר ביותר בעולם העתיק התנהל בקינמון. היו כמה סוגים של קינמון. הקציעה (Casia) שמקורו מסין. הקינמון שמקורו מציילון ואינדונזיה ועלי הקינמון (שנקרא גם – Malabathrum). ההיסטוריונים והגיאוגרפים היוונים והרומאים העתיקים שמעו מהסוחרים הערבים שמקור הקינמון הוא מאפריקה ודרום ערב. במשך מאות בשנים לא ניחשו הסוחרים מהמערב שמקור הקינמון הוא מאזורים רחוקים במזרח. רק פליני מביא בספרו את המקור האמיתי של הקינמון²⁹. בספרו הוא מוסיף את הפרט שהקינמון היה מונופול של אחד משבטי דרום ערב. מוצר נוסף היה הנרד (Spikenard) שהיה הבושם היקר ביותר, כתבלין וכמרכיב בתרופות. הנרד בצורת עלים קטנים עלה שישים דינר לפאונד. שמן הנרד עלה שלוש מאות דינר לפאונד. מבין הצבעים היה האינדיגו הכחול היה עשרים דינרים לפאונד.³⁰

המסחר במוצרי המותרות היה בסיס הכנסה גבוה לאוצר הרומאי. המס החשוב ביותר היה מס הכניסה והיציאה בים האדום של 25% מערך הסחורה³¹.

אחד המוצרים המבוקשים במזרח היו מוצרי הזכוכית במיוחד כלי הזכוכית וחרוזי זכוכית בצבעים שונים³².

²⁹ Warmington, E.H. The Commerce Between the Roman Empire and India. Cambridge. 1928. pp. 180-192.

³⁰ Warmington, E.H. The Commerce Between the Roman Empire and India. Cambridge. 1928. pp.194-195.

³¹ Warmington, E.H. The Commerce Between the Roman Empire and India. Cambridge. 1928. p. 309.

³² Boulnois, L. The Silk Road. London. 1966. p. 59.

הביקוש למוצרי דרך הבשמים במצרים העתיקה

מקור הבשמים והמוצרים האקזוטיים של מצרים העתיקה היה ארץ פונט (בתכתיב מצרי- Pwnet). הארץ ומוצריה היו ידועים למצרים הקדמונים כבר בתקופות שלפני השושלות הקדומות. מבין מוצרי המותרות במסחר עם הדרום היו הבשמים החשובים ביותר למצרים העתיקה. לבשמים היה שמור מקום חשוב³⁴ בטכסים הדתיים במצרים. היה שימוש רב בבשמים בטכסים הדתיים היומיים והתקופתיים. גם בטכסי הקבורה והטיפול בגופות המתים היה מקום לבשמים והם שימשו גם לצורכי יום-יום. את הבשמים הכינו כתערובות במבנה מסוים וקבוע במקדשים. ההתמחות המצרית בהכנת תערובות בשמים הייתה ידועה בעולם העתיק³⁵.

השימוש בבשמים היה לצורך היטהרות והגנה בפני כוחות הרשע ובראשם האל סת (Seth). ההיטהרות הייתה על ידי עשן או מריחת שמן. לעמוד העשן של הבשמים היה גם תפקיד של סולם מדרגות לשמים שבו עולה המת עם האלים. בסולם עשן הבשמים גם יורדים האלים אל הארץ. במובן זה עשן הבשמים שימש מכשיר תקשורת עם האלים. סוגי הבשמים השונים היו קשורים באלים מסוימים. כך למשל המור היה קשור לאלה חתור (Hathor)³⁶. עשן הבשמים העולה לשמים לוקח אתו גם את תפילות האדם³⁷. ריח הבשמים היו למצרים העתיקים תזכורת מיידית של נוכחות האלים. השימוש היום-יומי בבשמים בטכסי הדת כלל שימוש בכלי הקטורת בפתחת המקדשים ובמריחת שמן המור על ידי האלים לצורך טיהורם³⁸.

לטכסי הקבורה היה מקום חשוב בחיי המצרים. המצרים דאגו למקום קבורתם ולתהליך הקבורה עוד בחייהם. קרובי המשפחה היו חייבים לדאוג לקבורה ראויה של קרוביהם. תהליך הקבורה כלל טיפול בגופת הנפטר. הטיפול כלל תהליך מורכב של חניטה. בגלל הטמפרטורות הגבוהות ששרו במצרים תהליך הריקבון היה מהיר והיה מלווה בריחות לא נעימים. המצרים צוו בציווי דתי לדאוג שריחות נעימים יסלקו את ריחות הריקבון ויכינו את המת לקראת פגישתו עם האלים באופן במערב. הריחות הנעימים היו קשורים באל הורוס (Horus)³⁹. הבשמים היו חשובים גם בתהליך החניטה של המת. טבליות מור, למשל, היו מונחות בפה של הגופה וחלקים בגופה נמשחו בשמן המור. שרפת הבשמים והשימוש בשמני הבשמים היו לכן חלק חשוב בטכסים הדתיים של הטיפול במתים ובקבורתם.

הבשמים שימשו גם בחיי היום-יום של המצרים. המצרים בתקופה העתיקה החשיבו ניקיון וריח טוב כערך חשוב ביותר (עם משמעות דתית) בחיים הפרטיים. בקבוצת שירי אהבה מהממלכה המאוחרת (1100-1300 לפנה"ס) בפפירוס הריס⁴⁰ מופיעים בושם המור וארץ פונט כמוטיב מלווה בגילוי הרגשות של האוהבים. ".... כל ציפורי פונט ירדו במצרים משוחות בשמן המור. הראשונה באה אלי ולקחה את התולעת שהגשתי לה. היא הביאה אתה את ניחוח הבשמים מפונט. ציפורניה מלאות שרף. איחולי לך שנשחרר אותן ביחד

³³ איות השמות בעברית ותאריכי השושלות והמלכים מופיע בעבודה לפי הנכתב באנציקלופדיה העברית, מצרים, היסטוריה, לוח כרונולוגי של מלכי מצרים, כרך כד, תשל"ב, עמ' 182-186. התכתיב האנגלי של השמות הוא לפי ברסטד.

³⁴ הדיון בחשיבות הבשמים בחיי הדת במצרים מבוסס על ספרו של נילסון (Nielson, K. Incense in Ancient Israel. Leiden 1986. p. 3-12). נילסון משתמש בציטוטים מתוך טכסטים של הפירמידות (Pyramid Texts) וניסוחי תפילות (Utterance) שנמצאו בכתובות ובפפירוסים.

³⁵ www.persephonespotions.com/egyptintro.htm

³⁶ Breasted, J.H. Ancient Records of Egypt, (Breasted Records) Bk. 2, 295.

³⁷ ספר המתים (Book of the Dead)

³⁸ ראה כתובת חתשפסות.

³⁹ הם נקראו עינו של הורוס.

⁴⁰ Pritchard, J. B. Ancient Near Eastern Texts, relating to the Old Testament (ANET). Princeton, 1969. pp. 467-8.

כאשר אהיה אתך לבד, כך שאוכל לתת לך לשמוע את קריאת הציפור המשוחררת המשוחזה בשמן המור
"....."

כלי קטורת שימשו לטהור האוויר בכתים ולטהור מלבושים. תערובות שמנים שימשו גם למריחת הגוף
ולצרכים קוסמטיים. הבשמים במיוחד המור והלבונה שימשו גם כחומרי רפואה⁴¹.

תערובות הבשמים המפורסמות של מצרים כללו בעיקר מרכיבים שמקורם מהדרום. מרכיבים אלה כללו:
מור (Myrrah)⁴², קינמון (Cinnamon), קסיה (Cassia), אלת המסטיק (Mastic-Pistacia), לאודנום
(Laudanum) ולבונה (Frankincense)⁴³. המור והקינמון היו המרכיב החשוב ביותר בתערובות הבשמים
במצרים. מקורם היה ממשלחות לפונט או מסוחרים שהביאו אותם בדרכי היבשה מדרום.

המסחר עם הדרום (ארצות פונט) כלל בנוסף לבשמים גם מוצרי מותרות רבים אחרים כמו עצים מיוחדים –
הבנה (ebony) ועץ מתוק (בעל ריח מיוחד בשריפה ונועד לשימוש במקדשים), מוצרים אקזוטיים כמו
נוצות ובצי יענים, עורות פנתרים, זהב, כסף ואלקטרום וחיות כמו כלבים מיוחדים, קופים, פנתרים ובקר
גמדי.

על משמעות המוצרים האקזוטיים בחיי השליטים אנו יכולים ללמוד מהסיפור על פרעה פפי השני (שהיה ילד
בן שמונה) ומושל הדרום – חרחוף (Harkhuf). פפי השני כתב לחרחוף עם שובו ממסע יבשתי לדרום
מכתב ובו ברכות על שהביא לו גמד רוקד כמו הגמד שפרעה איססי הביא מפונט. הוא מבקש מחרחוף לשמור
על הגמד מכל משמר ומבטיח לו תמורה נדיבה על שירותיו לפרעה⁴⁴. הקופים הבבוניים שהובאו היו חיות
קדושות והושכנו במקדשים מיוחדים.

הערות למבנה הכלכלי של מצרים העתיקה והיוזמה שפעלה בדרכי הבשמים

כדי להבין איזה יוזמה פעלה בדרך הבשמים הימית והיבשתית ואיך היא השפיעה על אופי והיקף התנועה
בדרך יש צורך בקבלת מושג כללי על המבנה הכלכלי והחברתי במצרים העתיקה⁴⁵.

המבנה הכלכלי של מצרים העתיקה היה אוטרכי. היחידות כלכליות הגדולות והבינוניות היו מייצרות את
צרכי עצמם. היחידות ניהלו מערכת של חליפין עם יחידות אחרות ללא שימוש בכסף. היחידות הגדולות היו
השליט העליון – פרעה, המקדשים, מושלי היחידות הגדולות (מחוזות - הנומה (Nome)) - הנומרכים
(Nomarch), האצילים האחרים, והפקידות הבכירה שהיו בעלי קרקעות בגודל מסוים בהתאם למעמד.
בתוך היחידות הייתה חלוקה של מנות (שכר) מוצרי מזון ומוצרים לשימוש יומי (למשל לחם, בירה,
ביגוד) לשייכים ליחידה. מערכת החליפין בין היחידות הייתה בחלקה בנויה על מתנות של מעמד השליטים
למעמדות הנחותים מהם. השלטונות והמקדשים הטילו מסים ששולמו במוצרים. מערכת הייצור כללה חוות
גדולות ומפעלי ייצור ממלכתיים של לחם, בירה ומוצרי טכסטיל. למערכת זו ניתן לקרוא המערכת הממסדית
או הציבורית.

במקביל למערכת הממסדית של מיסוי וחלוקה כמותית התנהלה מערכת שוק מקבילה (אולי השוק האפור
במונחים מודרניים) בין פרטים. בשוק זה נסחרו מנות היתר של המעמדות הגבוהים, מנות שנחסכו, עודפי

⁴¹ Nielson, K. 12.

⁴² במצרית עתיקה - ntyw

⁴³ www.persephonespotions.com/egyptintro.htm

⁴⁴ Breasted Records, 1, 350-4.

⁴⁵ Kemp, B.J. Ancient Egypt.232-260.

תוצרת של משקים קטנים, תפוקת בעלי מלאכה קטנים, ירושות, דברים גנובים, שלל של חיילים וכו'. הגורמים שפעלו בשוק היו המתווכים (סוחרים) שפעלו מטעם או בשירות הגורמים הכלכליים. היו גם גורמים אחרים כמו בעלי אחוזות קטנים ובעלי מלאכה שפעלו באופן עצמאי מהמערכת הציבורית ועסקו בסחר במוצרים שיצרו.

המסחר⁴⁶ היה בעיקרו על בסיס חליפין. למוצרים היו מחירים שבוטאו ביחידת משקל של מתכת או יחידת נפח של תבואה. יחידות משקל של נחושת היו הבסיס העיקרי לקביעת הערך בעסקות בהיקף קטן למשל קניית ארון קבורה⁴⁷. זהב וכסף שימשו בעסקות עם ערך גבוה למשל קניית קרקע. המתכות ששימשו כמודדי ערך – נחושת, כסף וזהב – עובדו לטבעות במשקל קבוע⁴⁸. היו יחסים בין המתכות. יחידת כסף למשל הייתה שווה מאה יחידות נחושת. הכסף היה יותר נדיר ויקר מזהב⁴⁹. מחירי המוצרים השתנו בהתאם לביקוש והיצע. יחסי המתכות, זהב לכסף וכסף לנחושת, גם הם השתנו מתקופה לתקופה בהתאם להיצע היחסי של המתכות. למערכת השוק המתוארת לעיל ניתן לקרוא המערכת הפרטית.

המערכת הכלכלית המצרית הייתה שילוב של שתי המערכות הממסדית-ציבורית והפרטית חוץ ממסדית. הדיווח הרשמי כמעט ולא מטפל בפן הפרטי של החיים הכלכליים. אולם עדויות על קיומו הולכות ומתגברות בממלכה התיכונה והחדשה. כתובות מהכפר דיר אל מדינה מדברות על מסחר ער בין תושבי הכפר ועל מחירי מוצרים שבמסחר. מתקופת הממלכה החדשה יש ארכיב של בית משפט המתאר עבירות כלכליות ובו תיאורים של עסקות כלכליות של מכירת חפצים גנובים. יש גם עדויות⁵⁰ על קיום מערכת חשבונות, הזמנות וקבלות, רישום חוזים וצוואות. לכל אציל היה צבא של פקידים שעסקו ברישומים עסקיים.

המסחר הבינלאומי הממלכתי התנהל על בסיס חליפין. שני הצדדים היו מציעים סחורות והיו מגיעים לעמק השווה לגבי הכמויות המהוות ערך שווה. ביחסים הכלכליים עם שליטים אחרים היה שימוש בצורה של מתנות לצורך החליפין⁵¹. כל צד נתן לצד השני מתנות ובתמורה קיבל מוצרים שחשק בהם. דוגמא לכך היא תהליך החליפין עם שליטי פונט המופיע בכתובת והציורים של מקדש המלכה חתשפסות. צורה אחרת של מסחר הבינלאומי הייתה חליפין עם סוחרים שהופיעו בגבולות מצרים עם סחורות ממדינות רחוקות. העוסקים המצרים במסחר הבינלאומי היו בדרך כלל פקידים ועשו עסקות בשם השליט. יש עדויות על מסחר עם גורמי חוץ שבהם היו מעורבים סוחרים זרים שסיפקו סחורה לגורמים שלטוניים מקומיים ואפילו פרטיים⁵².

גאות ושפל בפעילות הפוליטית – כלכלית במצרים ובפעילות בדרך הבשמים

בתקופה הנסקרת היו תקופות משנה של גאות ושפל בפעילות הפוליטית – כלכלית ובדיווח על הפעילות הישירה עם ארצות פונט. רמת הפעילות הפוליטית והכלכלית ניתנת להערכה על ידי עדויות על היקף הבניה הציבורית שנעשתה באותה תקופה ועל היקף הפעילות המלחמתית. היקף הבניה הציבורית ניתנת להימדד על ידי דוחו"ת של השליטים בכתובות ובמסמכים שנמצאו. הפעילות המלחמתית מופיעה בתיאור מסעות המלחמה של השליטים. הנחת העבודה היא שהבניה הציבורית ומסעות המלחמה גרמו לגיאות כלכלית היות

⁴⁶ למרות שנשמרו חשבונות רבים של מקדשים ואחוזות במצרים אין זכר למסמכים מסחריים שבהם נרשמו עסקות, תנאי המכר או קבלות על ביצוע עסקות. אולם יש ידיעות (Kemp P. 240) על בעלי אחוזות קטנים שייצרו מזון בכמויות גדולות והחליפו אותן במוצרים אחרים. יש גם ידיעות על עודפי מנות אנשים בכירים שהוחלפו במוצרים אחרים על ידי מתווכים.

⁴⁷ מחיר ארון קבורה היה למשל 25 דבן נחושת (2.3 ק"ג נחושת) ומחיר חזיר היה 5 דבן נחושת (0.45 ק"ג נחושת).

⁴⁸ לפי ברסטד (Breasted, History, P. 97) אפשר לראות בטבעות אלה יחידות כסף.

⁴⁹ Breasted, History, P. 98.

⁵⁰ Breasted, History, P. 98.

⁵¹ מסחר מסוג זה מופיע בתעודות תל אל עמרנה.

⁵² Shaw & Nicholson, British Museum Dictionary of ancient Egypt. P. 294.

והיוו את "הקטור" (אם אפשר להשתמש במושג הכלכלי המודרני הזה) לצמיחה כלכלית. הצמיחה שנבעה מהביקוש הציבורי של השליטים להשקעה במבני ציבור מפוארים מומנה משלל מלחמה ומנחות של שליטים מארצות שנכבשו. את הפעילות הציבורית במסחר בינלאומי כמו המסעות לפונט ניתן לראות כמאמץ להשיג מקורות לפעילות הציבורית הדתית והממלכתית. יש לציין שהפעילות הכלכלית המוגברת גרמה לעלייה בהכנסות בעיקר בשכבות האוכלוסייה הגבוהות וגידול הביקוש למוצרי מותרות. הגידול בביקוש למוצרי המותרות בעיקר הזהב, הכסף והבשמים היה לצורך השגת מקורות למימון הפעילות הצבאית ולצורך הרחבת הפעילות הדתית שהייתה קשורה לפעילות הצבאית. הפעילות הדתית הייתה הן כדי לחזק את רוח העם לקראת המאבק הצבאי והן כדי להודות לאלים על ההצלחות.

המסעות לפונט יכולים להיראות גם כמאמץ ציבורי להבטיח הספקה סדירה של מוצרים אלה. יתכן ועליית הביקוש למוצרי המותרות גרם למחסור ולעליית מחירים של ההספקה הסדירה של המוצרים בדרך היבשה. שליחת משלחות לפונט הייתה הדרך של השליטים להתמודד עם המחסור.

תקופת הממלכה הקדומה

1. פרעה ח'ופו (Khufu) מהשושלת הרביעית (2494-2613 לפנה"ס). רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית - גבוהה. פעילות במסחר עם פונט - יבשתית⁵³.
2. פרעה סחו-רע (Sahure) מהשושלת החמישית (2345-2494 לפנה"ס). רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית - גבוהה. פעילות במסחר עם פונט - יבשתית⁵⁴.
3. פרעה איססי (Isesi) לפני האחרון בשושלת החמישית (2345-2494 לפנה"ס). רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית - גבוהה. פעילות במסחר עם פונט - יבשתית⁵⁵.
4. פרעה מר-נ-רע (Mernere) השושלת השישית (2181-2345 לפנה"ס). רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית - גבוהה. פעילות במסחר עם פונט - יבשתית⁵⁶.
5. פרעה פפי השני (Pepi) מהשושלת השישית (2181-2345 לפנה"ס). רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית - גבוהה. פעילות במסחר עם פונט - יבשתית וימית⁵⁷.

תקופת הממלכה התיכונה

6. פרעה מנתו-חותפ השני והשלישי (Mentuhotep) מהשושלת האחת עשרה (1991-2133 לפנה"ס). רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית - בינונית. פעילות במסחר עם פונט - ימית⁵⁸.
7. פרעה אמנ-מ-חאת השני (Amenemhet) ובנו סינ-וסר השני (Sesostris) מהשושלת השנים עשרה (1786-1991 לפנה"ס). רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית - גבוהה מאד. פעילות במסחר עם פונט - ימית⁵⁹.

⁵³ Breasted, History, pp. 117-120.

⁵⁴ Breasted, History, pp. 127-128.

⁵⁵ Breasted, History, pp. 128.

⁵⁶ Breasted, History, pp. 135-139.

⁵⁷ Breasted, History, pp. 139-143.

⁵⁸ Breasted, History, pp. 152-153.

8. המלכה (פרעה) חתשפסות (Hatshepsut) (1503-1482 לפנה"ס) ותחותמס השלישי (Thutmose) (1490-1450 לפנה"ס), מהשושלת השמונה עשרה. רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית – גבוהה מאד. פעילות במסחר עם פונט – ימית⁶⁰.
9. פרעה אמנ-חתפ השני (Amenhotep) (1450-1425 לפנה"ס)⁶¹ ואמנ-חתפ השלישי (Amenhotep) (1417-1379 לפנה"ס)⁶², מהשושלת השמונה עשרה (1580-1320). רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית – גבוהה מאד. פעילות במסחר עם פונט – ימית.
10. פרעה חרמ-חב (Harmhab) (1348-1320 לפנה"ס), האחרון מאותה שושלת. רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית – בינונית. פעילות במסחר עם פונט – ימית⁶³.
11. פרעה סתי הראשון (Seti) (1318-1304 לפנה"ס)⁶⁴ ופרעה רעמסס השני (Ramses) (1304-1237 לפנה"ס)⁶⁵ מהשושלת התשע עשרה (1320-1200 לפנה"ס). רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית – גבוהה מאד. פעילות במסחר עם פונט – ימית.
12. פרעה רעמסס השלישי (1198-1166 לפנה"ס) מהשושלת העשרים (1200-1085 לפנה"ס). רמת פעילות צבאית, מסחרית ובניה ציבורית – גבוהה. פעילות במסחר עם פונט – ימית⁶⁶.

דרכי המסחר ואמצעי התחבורה

מיקומה המדויק אל ארץ פונט (או ארצות פונט כפי שזה מופיע במספר מקרים) לא ידוע. יש השערות שהייתה בדרום מזרח סודן, צפון אריתריאה, אתיופיה, צפון סומליה והאי סוקוטרה (מול חופי סומליה של היום). במקורות המצרים הופיע פונט כקצה העולם ונקראה גם "ארץ האלוהים". במקורות מאוחרים יותר היא מצוינת כאזור עם מספר ארצות – ארצות פונט. אחת התופעות המעניינות היא עובדת גידול עצי המור בטרסות בארץ פונט דהיינו גידול חקלאי מסחרי לכל דבר⁶⁷. נשאלת השאלה עבור מי גידלו אנשי פונט את הבשמים בכמויות מעבר לצריכה העצמית. התשובה לכך היא שהיה כנראה שוק נרחב למור מעבר לשוק המצרי בתקופה העתיקה.

עדות נוספת לקיום פעילות מסחרית בים וביבשה מעבר למסחר עם מצרים היא נוכחות של הקינמון והקסיה במסחר עם מצרים. מקור הקסיה והקינמון הוא מחוץ לאזור (סומליה, אתיופיה ודרום חצי האי ערב). גורמים מסוימים עסקו במסחר במוצרים אלה וסיפקו אותם לסוחרים שעסקו במסחר עם הצרכנים מצפון. העוסקים במסחר היו הסומלים והאתיופים בדרך היבשתית למצרים, והערבים מהמפרץ הפרסי בדרך הימית לארצות הסהר הפורה והודו.

⁵⁹ Breasted, History, pp. 182-183.

⁶⁰ Breasted, History, pp. 271-283.

⁶¹ Breasted, History, pp. 323-327.

⁶² Breasted, History, pp. 329-352.

⁶³ Breasted, History, pp. 400-407.

⁶⁴ Breasted, History, pp. 408-418.

⁶⁵ Breasted, History, pp. 420-463.

⁶⁶ Breasted, History, pp. 477-501.

⁶⁷ תבליט חתשפסות. ראה להלן.

רמז למיקום ארצות פונט מופיע במסמך האחרון שמזכיר את פונט מתקופת רעמסס השלישי (1166-1198 לפנה"ס). במסמך מופיע שהיא נמצאת ליד "הים הגדול של הנהרות ההפוכים"⁶⁸. המשמעות של תאור זה היא האוקיינוס ההודי (שנקרא הים הגדול גם במקורות האשוריים) המתחבר למפרץ הפרסי שאליו נשפכים הפרת והחידקל הזורמים הפוך מזרימת הנילוס ולפיכך נקראו הנהרות ההפוכים במקורות המצריים. הקשר בין הים הגדול ל"מים ההפוכים" אומר שהמצרים הקדמונים הכירו את האוקיינוס ההודי ואת המפרץ הפרסי. המידע על האוקיינוס והקשר למפרץ הפרסי הגיע כנראה למצרים ממגע עם תושבי האזור. תושבי האזור היו במגע עם ספנים מהמפרץ הפרסי (מאזור בחריין של ימינו) ששטו לאורך החוף של חצי האי ערב והביאו נחושת, ובשמים מדרום חצי האי ערב לארצות מסופוטמיה. רמז נוסף למיקום ארצות פונט הוא ציור המתאר את הנוף והחי בפונט. הנוף הוא אפריקני עם חיות אופייניות לאפריקה – קרנף, ג'ירפה ופנתר – ובתי הקש העגולים על עמודים. אחד הציוריים המעניינים הוא הבקר הגמדי ביחד עם הטרסות ההרריות של עצי המור. הבקר הגמדי קיים עד היום באי סוקוטרה והיה נפוץ בעבר בסומליה הצפונית. מקורו מאסיה⁶⁹.

במפרץ לפני המצרים בחופי אריתריאה/אתיופיה מתאר סטרבו מקום שבו יש עמוד – מחט של רעמסס (Sesostris) המספרת על כיבוש אתיופיה. כמו כן יש במקום מקדשים מצרים. התיאור כולל השערה שרעמסס חצה את המיצר והגיע לערב. אחרי אזור זה מופיעים המיצרים המשמשים לפי סטרבון למעבר סחורות מאפריקה לערב בספינות קטנות. דרומה מהמיצרים משתרעת ארץ מיושבת בדלילות ובה מטעי מור. מעבר לכך יש את ארץ הקינמון.

הרודוטוס מתאר פעילות של המלך המצרי סוסטריס שיצא עם אוניות מלחמה והכניע את העמים היושבים לחופי הים האדום⁷⁰.

המצרים ניהלו את המסחר לארץ פונט בים וביבשה. בתחילה התנהל המסחר ביבשה. הדרך עברה לאורך הנילוס הלבן דרך סודן ואתיופיה של היום לאריתריאה וסומליה. בכתובות מופיעות מספר ארצות בדרך לפונט שהייתה הרחוקה שבהם. אירם (Irem), נמיו (Nemyew), הטרוגלודיטים של נוביה (Nubian Troglodytes), אמו (Emu), תחנו (Tehenu), ארץ השחורים, כוש ופונט. לגבי המיקום המדויק של פונט והמדינות האחרות אין הסכמה מלאה. אולם יש הסכמה שהמדובר בסודן, אתיופיה, אריתריאה וסומליה. מדינת כוש הייתה כנראה מעבר לקטרקט השני ועד מרוואה (Meroe) לאחר הקטרקט החמישי⁷¹. יש הממקמים⁷² את אמו בין הקטרקט השלישי לרביעי של הנילוס. פונט, לפי אותה דעה נמצאת ממזרח לנילוס בין הקטרקט החמישי והשישי. יש הקובעים⁷³ את פונט במרכז אזור גידול המור בצפון סומליה לחוף מפרץ עדן. צריך לציין שלפי העדויות בכתובות המצריות הקדומות הדרך לפונט לקחה שבעה עד שמונה חודשים. אם לוקחים בחשבון תנועה עם חמורים של 15-20 ק"מ ליום המשמעות מרחק של 3800-4000 ק"מ. מרחק כזה מביא אותנו לצפון סומליה. מכאן שאזור פונט היה רחוק יותר מצפון או ממזרח סודן. יש חוקרים שסבורים שהמצרים לא הגיעו רחוק יותר מהקצה הצפון מערבי של רמות אתיופיה. כל מוצרי המותרות הגיעו על ידי תושבי המקום לאזור הנילוס ומשם נלקחו על ידי המצרים הקדמונים⁷⁴.

⁶⁸ ראה גם - Thomson, J.O. History of Ancient Geography. Cambridge. 1948. p. 9

⁶⁹ Bulliet, R. W. The Camel and the Wheel. London 1975. p. 44.

⁷⁰ Herodotus. Translation by Godley A.D. Cambridge. 1975. Book II. 102.

⁷¹ Fraser, P.M. Ptolemaic Alexandria. Oxford. 1972. p. 175.

⁷² Kitchen, K.A. The Land of Punt. In The Archaeology of Africa. Food, metals and towns (ed). London. 1993. (Kitchen Punt) p.589.

⁷³ Sayed 1989

⁷⁴ Thomson, History of Ancient Geography. p. 10.

דרך היבשה לפונט כנראה פעלה במשך כל התקופה הן כמסלול של משלחות רשמיות שירדו דרומה למטרות צבאיות ומסחריות, והן כמסלולי מסחר של סוחרים פרטיים מהדרום שהביאו את מוצרי המותרות של הדרום למצרים. בהמת המשא היה החמור. המסחר התנהל בשיירות ארוכות (ראה להלן עדויות על שיירה של 300 חמורים) מוגנות על ידי אנשי צבא. המסחר היבשתי היה חשוף להתקפות של שודדים ושליטים מקומיים סוררים. יש עדויות על משך מסע ארוך (שבעה עד שמונה חודשים) ועל הסכנות שבדרך. בכתובות מופיעים סיפורים על הריגתם של מושלי הדרום בדרכם בדרכי השיירות. בכתובת של המלכה חתשפסות מהמאה ה-15 לפנה"ס יש תלונה על המחיר הגבוה שהמצרים היו צריכים לשלם עבור סחורות פונט (במיוחד כנראה עבור הבשמים).

הים האדום היה ידוע בתקופה העתיקה כים קשה לשיוט ומסוכן מבחינת ביטחון המשייטים. משטר הרוחות בצפון הים היה צפוני והקשה על שיוט בעזרת מפרשים צפונה מקו רוחב 20 מעלות. הים עצמו היה רדוד בקרבת החופים (במקומות מסוימים עד מרחק גדול) ושוניות האלמוגים הארוכות לכל אורכו מסוכנות ביותר לקרקעית הספינות. עדויות על הקשיים של השיוט בים האדום מופיעות במקורות המצריים. בכתובת חתשפסוט מהמאה החמש עשרה לפני הספירה מסופר על הים האדום והמסע בו... הימים של התעלות הלא נגישות...". בסיפור מתקופת השושלת השנים עשרה - "הספן מהספינה שטבעה" (The Shipwrecked Sailor) - מסופר על ספן שספינתו נטרפה בים האדום והוא ניצל יחיד ונחת באי - ארץ פונט.

המצרים פיתחו יכולת תחבורה ימית בים התיכון ובים האדום כבר בתקופות קדומות. יש עדויות על פעילות ימית מצרית בים התיכון כבר בתקופת השושלת השנייה (2686-2890)⁷⁵. אולם עדויות על היכולת הימית המצרית מופיעות לראשונה אצל פרעה סנפרו (Snefru) ראשון הפרעונים מהשושלת הרביעית (-2613 2495 לפנה"ס). הוא בנה ספינות גדולות באורך של למעלה מחמישים מטר, עסק במסחר עם הפיניקים ושלח ארבעים אוניות לחוף לבנון להשיג בולי ארז הלבנון⁷⁶. תקופתו נחשבה תקופת גאות בכלכלת מצרים⁷⁷. פרעה סחו-רע (Sahure) מהשושלת החמישית (2345-2494 לפנה"ס) המשיך לפתח את הצי המצרי. הוא פעל נגד הפיניקים ומתקופתו נשמרו תבליטים של הספינות המצריות הימיות הראשונות⁷⁸. בתקופת השושלת השישית (2181-2345 לפנה"ס) חל שיפור רב בספינות המצריות על ידי התקנת מוט היגוי באחורי הספינה⁷⁹. בפפירוס שנקרא "הספן מהספינה שטבעה" (The Shipwrecked Sailor) מתקופת השושלת השנים עשרה (1786-1991 לפנה"ס) מופיע תאור של ספינה גדולה באורך 150 קוביט (Cubit) - 78 מטר וברוחב 40 קוביט - 20 מטר. בספינה היו 150 ספנים. לאחר הפסקה של 250 עד 300 שנה של שקיעה וכיבוש ההיקסוסים החלה פריחה בפעילות הימית המצרית שנמשכה בתקופת השושלות ה-18 וה-19 (1200-1580 לפנה"ס). עם הופעת גויי הים נפסקה הפעילות הימית המצרית. האחרון שנזכר עם פעילות ימית הוא רעמסס השלישי מהשושלת ה-20 (1166-1198 לפנה"ס).

בתחילת האלף השלישי מופיע האזור דילמון (Dilmun) במפרץ הפרסי במיתולוגיה השומרית כמקום בו נמצא גן העדן של האלים⁸⁰. בתחילת האלף השני נזכרים במקורות אשוריים הסוחרים הימיים הגדולים של דילמון⁸¹ שעסקו במסחר בנחושת עם התרבויות הגדולות של ארצות הסהר הפורה ולאחר מכן בסחר הבשמים עם הודו וכנראה דרום ערב. תקופת הזהב של העיר הייתה 1600-2200 לפנה"ס⁸². באותה תקופה

⁷⁵ Bass, G. F. A History of Seafaring based on underwater archaeology. N.Y. 1972. p. 16.

⁷⁶ Breasted Records, 1, 146

⁷⁷ Breasted, J.H. A History of Egypt, (Breasted History) P. 114.

⁷⁸ Breasted History, P. 127.

⁷⁹ Breasted History, P. 142.

⁸⁰ ברמנט ח. וייצמן מ. אבלה. תעלומה ארכיאולוגית. ירושלים. 1979 ע' 24

⁸¹ שזיהוי אפשרי שלה הוא כעיר נמל באזור בחריין.

⁸² www.bnmuseum.com/dilmun.htm

הייתה דילמון בקשר ימי עם אזור מגן (Magan)⁸³ בעומן⁸⁴ לצורכי סחר בנחושת ובשמים⁸⁵. סביר להניח סוחרים ממקומות אלה הגיעו בדרך הים למקורות הבשמים בדרום חצי האי ערב והביאו אתם מידע לתושבים המקומיים על המפרץ הפרסי והדרך לארצות הסהר הפורה. קשר ישיר בין המצרים לעמי ארצות הסהר הפורה התנהל בדרך היבשה (ארץ ישראל וסוריה). בתקופה ההיא לא היה טעם בקיום קשר ישיר בין המדינות דרך המפרץ הפרסי. למרות התפתחות הספנות תנועת האוניות הייתה איטית מאד⁸⁶ והתנהלה בעיקר לאורך החופים. תקופת פריחה נוספת הייתה ביישוב בדרום ובמזרח ערב מאות 1000-1200 לפנה"ס. התקופה מאופיינת בהופעת הגמל כבהמת משא ויישום טכנולוגיית השקיה⁸⁷ פרסית בחקלאות⁸⁸.

אחת החידות היא איך הגיעו הקינמון והקסיה (Cassia) שמקורם בציילון, הודו, סין ואינדונזיה לארץ פונט ומשם למצרים בים וביבשה. אין עדויות כתובות וממצאים ארכיאולוגיים המטפלים בנושא זה. העדות היחידה על הקשר בין המזרח הרחוק ואפריקה היו של פליני הזקן (Pliny the Elder). פליני מדווח⁸⁹ במאה הראשונה לספירה על סיפורי סוחרים מאזור דרום ערב שמקור הקינמון הוא מסוחרים מהמזרח הרחוק שמגיעים בספינות חסרי הגה ואמצעי היגוי. הספינות שטות מערבה לכיוון מדגסקר ומזרח אפריקה בעזרת מפרשים המסתייעים ברוח מזרחית הנושבת במשך כל השנה בסמוך לקו המשווה ומובילה אותם לאחר מסע ארוך לאפריקה. מאפריקה הובל הקינמון על ידי יורדי ים ערבים שמוצאם במפרץ הפרסי ודרום ערב. עדות חלקית לפעילות הימית הערבית בתקופת הברזל השנייה (600-1000 לפנה"ס) מעומן היא ציור שנמצא של אונייה עם מפרש טיפוסי של ספינה ערבית⁹⁰. אין שום עדויות נוספות ואין שום ראיה לתיאוריה זו והיא גם מעוררת ספקות היות ואין שום זכר במקורות מצריים למפגש בים האדום ובאוקיאנוס ההודי עם סוחרים יורדי ים אחרים.

הירודוטוס תורם גם הוא לתיאור מקור הזהב, הפילים, ועצי הבר כולל עץ ההובנה מדרום למצרים בקצה העולם הנודע והוא בארץ כוש. ארץ זו מופיעה גם בין ארצות הדרום שמהם הביאו המצרים הקדמונים מוצרי מותרות⁹¹.

הדרך הימית לפונט הייתה במרבית הזמן דרך משולבת - יבשתית וימית. הקטע הראשון היה קטע יבשתי מקופטוס דרך ואדי חממת לים האדום. בחופי הים האדום עגנו ספינות מצריות או המשלחות בנו ספינות בהן הפליגו לפונט. יש אמנם עדויות לקיום תעלה מהנילוס לאגם המים המרים ומשם למפרץ סואץ אולם העדויות הן לא הותכות אלא נסיבתיות. קיום התעלה לפני תקופת פרעה נכו השני, דריווש ופטולומי השני הוא לא ברור. יש עדויות של אריסטו, ופליני על פרעה ססוסטריס (Sesostris) שהיה הראשון שבנה תעלה. לא ברור מי זה ססוסטריס. יש האומרים שהוא רעמסס השני⁹².

הירודוטוס מספר⁹³ גם על בניית התעלה מהנילוס לים סוף על ידי פרעה נכו (Necos). התעלה הייתה באורך נסיעה של ארבעה ימים. רוחבה אפשר מעבר שתי ספינות משוטים (טרירמות). סיום בניית התעלה היה על ידי דריווש הפרסי. מאה ועשרים אלף עובדים מצרים נספו בבניית התעלה. עבודת הבנייה של

⁸³ בשומרית ומקן באכדית (Makkan).

⁸⁴ Potts D.T., Before the Emirates: an Archaeological and Historical Account of Developments in the Region c. 5000 BC to 676 AD. www.uaeinteract.com/uaeint_misc/pdf/perspectives/02.pdf, P. 13.

⁸⁵ www.archaeology.org/9705/abstracts/magan.html

⁸⁶ בתקופות מאוחרות למשל בתקופה הרומית יש עדויות שמסע מצרים לארצות הסהר הפורה דרך המפרץ הפרסי היה עלול לקחת עד שלוש שנים.
⁸⁷ מקבילה לשיטת ה"פוגרות" שנמצאה בערבה בחווה שליד עין עברונה ליד אילת.

⁸⁸ Potts D.T. p. 21.

⁸⁹ Pliny (the Elder), Natural History, xii, 85-87.

⁹⁰ Potts D.T. p. 22.

⁹¹ Herodotus, III 114

⁹² Redmont 1975. 133-4.

⁹³ Herodotus, II, 158-159.

התעלה הופסקה בגלל נבואה שאמרה שפרעה עובד בבניית התעלה עבור הברברים – האויבים של מצרים. פרעה נכו גם בנה אוניות בחוף הים האדום לשייט בים הערבי.

לפי הירודוטוס (ממקורות של כוהנים מצרים) ססוסטריס בנה צי של אוניות ארוכות והשתמש בהן לכיבוש המתגוררים לאורך חופי הים האדום. לספינות של ססוסטריס היה קשה לשוט בים האדום בגלל הרדידות שלו בקטעים מסוימים⁹⁴.

תולדות המסחר המצרי בדרכי הבשמים

תקופת הממלכה הקדומה

כבר הפרעונים של השושלת הראשונה השתמשו בבשמים, במיוחד במור (Myrra), כחלק מהפולחן הדתי והשימוש הטקסי. לפי השערה של ברסטד הובאו מוצרי המותרות מפונט בדרך היבשה לאורך הנילוס כבר בתקופות קדומות⁹⁵. אולם ארץ פונט, מקור המור, נזכרת לראשונה בהקשר עם עבד מפונט של אחד מבני פרעה ח'ופו (Khufu) מהשושלת הרביעית (2613-2494 לפנה"ס).

פרעה סחו-רע (Sahure) מהשושלת החמישית (2494-2345 לפנה"ס) היה הראשון שנזכר כמי ששלח משלחת, כנראה יבשתית, לפונט. המשלחת הביאה מפונט 80,000 יחידות משקל של מור, 6,000 יחידות משקל של אלקטרום (סנסוגת של זהב וכסף) ו-2,600 יחידות משקל של מוטות עץ⁹⁶.

פרעה איססי (Isesi) לפני האחרון בשושלת החמישית שלח משלחת לדרום שבראשה עמד שומר חותם האל בוורג'ד (Bawerdjed) "שומר חותם האל". המשלחת הביאה גמד רוקד מפונט⁹⁷.

מתקופת פרעה טטי מיסד השושלת השישית (2345-2181 לפנה"ס) יש כד שעליו דמות המסמלת את פונט ומוזכר שם הבושם מור⁹⁸. מתקופת פרעה מר-נ-רע (Mernerer), מאותה שושלת, יש סיפור מסעות של מושל הדרום – חרחוף (Harkhuf) בדרך היבשה לדרום. חרחוף היה אחד ממשפחת אצילים שמושבם באי אלפנטינה שבנילוס והיו מושלים של הדרום. בכתובת בקברו יש תיאור חייו בשרות פרעה מר-נ-רע ופרעה פפי השני. הוא מתאר עצמו כמושל הדרום. שהיה אחראי גם לארגון משלחות/שיירות מסחר לדרום. הוא מתאר מסעות שעשה ומדינות שעבר. המשלחות כללו אנשי צבא ולקחו שבעה או שמונה חודשים. במסע השלישי הוא מתאר שיירה של 300 חמורים ועליהם מטענים של בשמים, שנהב, עורות פנתרים⁹⁹. עם שובו מהמשלחת הרביעית שלח אליו פפי השני (שהיה ילד בן שמונה) מכתב ובו ברכות על שהביא לו גמד רוקד כמו הגמד שפרעה איססי הביא מפונט¹⁰⁰.

פרעה פפי (Pepi) השני, מהשושלת השישית, עסק בהרחבת תחום ההשפעה של מצרים בים התיכון ובים האדום¹⁰¹. הוא שלח גם משלחות יבשתיות וימיות רבות לפונט. מתקופתו מופיעות כתובות בקבר של אציל

⁹⁴ Herodotus, II, 102.

⁹⁵ Breasted History, P. 127.

⁹⁶ Breasted Records, 1, 161

⁹⁷ Breasted Records, 1, 351, 353 - נזכר בכתובת של פפי השני.

ראה גם Kitchen, K.A. The Land of Punt. In The Archaeology of Africa. Food, metals and towns (ed). London. 1993. (Kitchen Punt) p.587

⁹⁸ Kitchen Punt p. 587.

⁹⁹ Breasted Records, 1, 333-6.

¹⁰⁰ Breasted Records, 1, 350-4.

¹⁰¹ Breasted History, P. 142.

נוסף מאלפנטינה – פפי-נחת (Pepi-nakht) – שהיה בעל שורה של תפקידים בכירים בנוסף לכך שהיה שופט ומארגן שיירות. הוא מספר על משלחות שארגן לדרום במצוות פרעה. המשלחות היו בעיקר כדי להעניש מנהיגים מורדים. פפי-נחת עמד בראש משלחת שנשלחה למדבר המזרחי, כנראה דרך ואדי חממת, להביא את גופת האציל – אנ-אנחתי (An-anakhti) – שעמד בראש המשלחת לפונט ונהרג עם אנשיו על חוף ים האדום על ידי "שוכני החול" כאשר עסק בבניית הספינה למסע. תוארו של אציל היה: מלווה יחיד של פרעה, מפקד ספנים ומארגן שיירות, דומה לתארים של חרחוף¹⁰². מאותה תקופה יש כתובת בקבר של פקיד – חנומ-חותפ (Khnumhotep) – עובד אצל חשב המקדש – חוי (Khui), שנסע לפונט באופן קבוע. בכתובת הוא אומר שנסע לפונט 11 פעמים¹⁰³. חוי הוא כנראה זה המופיע בכתובת בואדי חממת¹⁰⁴. בקברו של מושל הדרום – סבני (Sebni) מופיעה עדות נוספת¹⁰⁵ למשלחות לדרום בתקופת פפי השני. אביו של סבני – מחו (Mekhu) – מלווה יחיד של פרעה ומארגן שיירות – נהרג בעת שעמד בראש משלחת לדרום. הבן שלח משלחת עם חיילים ומאה חמורים לחלץ את גופת אביו¹⁰⁶.

תקופת הממלכה התיכונה

בתקופה של פרעה מנתו-חותפ השלישי (Mentuhotep) מהשושלת האחת עשרה (1991-2133 לפנה"ס) נשלח חנו (Henu) – שר האוצר (עומד בראש הבית הלבן) ובעל התארים: מלווה יחיד של פרעה, עומד בראש בתי המשפט, שומר שער הדרום, נושא חותם פרעה – בראש משלחת לפונט להביא מור טרי (בשנת 1999 לפנה"ס). המשלחת כללה 3000 אנשי צבא מכל מצרים. המשלחת בנתה דרך חדשה מקופטוס לים האדום דרך ואדי חממת (Hammamat). הם חפרו בצד הדרך בורות ובארות מים בחמש עשרה נקודות מים. הוא בנה ספינה ושלה אותה לפונט. את הסחורות שהובאו מפונט ("ארץ האלוהים") הוא הביא לפרעה¹⁰⁷.

בימי סינ-וסר הראשון (Sesostris), אמנ-מ-חאת השני (Amenemhet) וסינ-וסר השני מהשושלת השנים עשרה (1786-1991 לפנה"ס) הייתה גאות כלכלית ותנועת המסחר עם פונט התגברה¹⁰⁸. מפקדי מסעות לפונט השאירו כתובות במקדש קטן ליד המפרץ ובמקומות סמוכים. במפרץ היה נמל מצרי קדום במקום שם קראו לו סאו (Sawaw). המקום הנקרא מרסה גוויסיס (Mersa Gawasis) כמה מילין צפונית מהמפרץ של קוסיר (Quseir) של היום¹⁰⁹. בימי סינ-וסר הראשון (1928-1971) השאיר אנחו (Ankhu) מפקד הצבא והספינות שנסעו לפונט כתובת באזור המספרת איך נסע לאזוא המכרות של פונט וחזר עם סחורות רבות. כתובת נוספת של הוואזיר אינטפוקר (Intefoker) של סינ-וסר הראשון מספרת כיצד בנה אוניות במעגן של קופטוס, העביר אותן לחוף הים האדום, נסע בים לאזור המכרות של פונט ביחד עם 500 ספנים (בערך 10 ספינות של 50 ספנים לספינה)¹¹⁰. בימי אמנ-מ-חאת השני (1895-1929 לפנה"ס) כתב הנסיך בשם חנט-חטור (Khentkhetwer) כתובת הודיה על שובו ממשלחת מפונט ונחיתתו בנמל.

מאותה תקופה יש פפירוס שנקרא "הספן מהספינה שטבעה" (The Shipwrecked Sailor). בסיפור יש תיאור המאורעות של ספן שספינתו נטרפה בים האדום והוא ניצל ונחת באי. באי פגש את השליט – נחש מיתולוגי. לאחר חודשיים ניצל על ידי ספינה נוספת שהגיע לאי. בסיפור יש קטעים שעוזרים להבין את

¹⁰² Breasted Records, 1, 360

¹⁰³ Breasted Records, 1, 361

¹⁰⁴ Kitchen Punt, 589.

¹⁰⁵ Breasted Records, 1, 362-74

¹⁰⁶ Breasted Records, 1, 428-433

¹⁰⁷ Breasted History, 182

¹⁰⁸ Breasted Records, 1, 604-6, 617-8.

¹⁰⁹ Breasted Records, 1, 604-6

¹¹⁰ Kitchen Punt p. 590-1.

המסחר ביים האדום בתקופה המדוברת. הספן מספר שנסע בספינה גדולה באורך 150 קוביט (Cubit) – 78 מטר וברוחב 40 קוביט – 20 מטר. בספינה היו 150 ספנים. הספנים אמרו לו שלא תהיינה רוחות נגדיות או מצב של היעדר רוחות בנסיעה ביים. השליט אמר לו שהאי הוא ארץ פונט ויש בו בשמים. השליט נתן לו מתנות לפרעה שכללו: בשמים יקרים, קנמון (Cassia), שנהב, תמרוקי עיניים - כחל (Kohl), קופי בכון וקופים אחרים ועץ מתוק (Sweet Wood)¹¹¹.

תקופת הממלכה החדשה

העדות החשובה ביותר¹¹² על ארץ פונט (ארץ האל), תושביה, המסע אליה ומוצריה נמצאת על קירות מקדש הקבורה של המלכה (פרעה) חתשפסות (Hatshepsut) מהשושלת השמונה עשרה (1482-1503 לפנה"ס). משלחת ששלחה המלכה חזרה בשנת 9 לשלטונה (1,494 לפנה"ס). המשלחת הממלכתית¹¹³, בראשות האציל נחסי (Nehsi)¹¹⁴, כללה חמש ספינות עם חיילים וספנים. לדברי הכתובת הם עשו את דרכם לפונט ביבשה ובים. דהיינו עד לים האדום וממנו ביבשה דרך ואדי חממת, ולפונט וממנה ביים. המשלחת לקחה מוצרי תעשייה כמו מחרוזות, פגיונות וגרזנים ומוצרי מזון כמו לחם, בירה, יין כמוצרי חליפין. בתמורה מקבלת המשלחת זהב, כסף, כסף-פז (Electrum), אבנים יקרות כמו: מלכית (Malachite), אבן התכלת (Lapis lazuli), שלושים ואחד עצי מור (Myrrh)¹¹⁵, שנהב, כולו עץ קינמון (Cinnamon), עץ מתוק (Khesyt), הבנה (Ebony), הזהב הירוק של אמו (Emu), קופי בכון וקופים אחרים, כלבים, פנתר, בשמי מור ואחרים, תמרוקי עיניים, עורות נמרים, צדפים, בקר גמדי ועבדים. בסצינה של המפגש עם אנשי פונט יש עדויות על האזור ותושביו. אשת המנהיג המקומי נראית אישה שחורה עבת בשר, הבתים הם בקתות על עמודים, עצי המור צומחים בטרסות והסצנה מתרחשת ליד החוף עם עצי תמר. ברקע יש חיות טיפוסיות לאזור: קרנף, ג'ירפה, בכון, בהמות גמדיות, כלבים וחמורים.

בסצינה של שקילת המנחה (ראה להלן כתובת מקברו של תותי (Thuty)) מודגשים כסף-פז (Electrum) והמור שהיו כנראה שני המוצרים היקרים ביותר שהושגו בכמויות גדולות על ידי המשלחת. הכתובת מציינת שהמשלחת הביאה מור טרי ישר ממטעי המור בפונט (ואף עצי מור) בניגוד לעבר שבו קיבלו המצרים מור במחיר יקר מסוחרים בדרך היבשה "הנפלאות שהובאו... בתמורה לתשלומים רבים... שאף אחד לא הגיע אליהם (אל המור) והגיעו על ידי מובילים"¹¹⁶. הקשיים של המסע הימי מתוארים בקטע¹¹⁷ המתאר את המסע הימי "לחקור את הימים של התעלות הלא נגישות...". הכתובת¹¹⁸ מתארת גם את השימושים של המור "... השמים והארץ מוצפים בכושם; ריחות נמצאים בבית הגדול. הגשת אותם לי נקיים וממורקים כדי להפיק מהם את המשחה לגפיים האלוהיים. להציע מור להכין משחה, להכין את פסלי שיהיה חגיגי עם מחרוזת בעת שאכין לך משקה...". הכתובת (דברים המיוחסים למפקד המשלחת ולמלכה) מדגישה את הייחוד של המשלחת בכך שהביאה עצים לשתילה במקדש אמון ועל ידי כך להשיג מור טרי ואיכותי יותר מייצור מקומי¹¹⁹.

¹¹¹ The Shipwrecked Sailor. Translation by Petrie F. Pp. 41-46. In Tappan E. M. ed. The World's Story: A History of the World in Story, Song and Art. Vol. III. Boston. 1914. Scanned in <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/2200shipwreck.html>.

¹¹² Breasted Records, 2, 249-295

¹¹³ המשלחת חזרה בשנת 9 לשלטון המלכה (1882 לפנה"ס). Breasted 2, 29.

¹¹⁴ Breasted Records, 2, 290.

¹¹⁵ לשתילה בחצר מקדש אמון.

¹¹⁶ Breasted Records, 2. P. 115

¹¹⁷ Breasted Records, 2, 288.

¹¹⁸ Breasted Records, 2, 288.

¹¹⁹ Breasted Records, 2, 294-5.

במקום אחר בתבליט מתפארת המלכה בהישגיה ומציינת שגבולות מלכותה משתרעים מארץ פונט בדרום. מעניין במיוחד שטרחה לציין את מוצרי ארץ פונט "...המור של פונט הובא אלי... כל המותרות הנפלאים של ארץ זו הובאו לארמון שלי באוסף אחד... הם הביאו לי את המוצרים האיכותיים... כל העצים המתוקים הטובים של "ארץ האלוהים"... הבאתי את מנחת תחנו (Tehenu) (אפריקה?) המורכבת משבע מאות שנהבים ועורות רבים של פנתרים..."¹²⁰. בכתובות נזכרות מדינות הדרום: אירם (Irem), נמיו (Nemyew), הטרוגלודיטים של נוביה (Nubian Troglodytes), תחנו (Tehenu), ארץ השחורים, כוש ופונט.

בקברו של תותי (Thuty) מקורב של חתשפסות ופקיד בכיר בשלטון (האחראי על הבתים הכפולים של הזהב והכסף ומושל האזורים הצפוניים כולל את איי הים התיכון), יש כתובות המזכירות את חלקו בשקילת ומדידת המטען שהובא במשלחת פונט¹²¹. עוד פקיד (שהיה גם ארכיטקט חשוב) – פואמרע (Puemre) מזכיר בקברו את שקילת הכמויות הגדולות של המור, השנהב, כסף-הפז (האלקטרום) של אמו (Emu), העצים המתוקים, והעבדים שהביאה המלכה חתשפסות¹²².

תחותמס השלישי (Thutmose) (1490-1450 לפנה"ס), מהשושלת השמונה עשרה, המשיך הפעילות של השלטון להרחבת האימפריה ופעילות הצי המצרי והמסחר בים התיכון ובים האדום. התקופה הייתה תקופת גיאות בכלכלת מצרים. משלחות של נושאי מנחות מכל רחבי האימפריה התייצבו לפני פרעה. באחד האובליסקים פרעה מתגאה ש"...גבולותיו הדרומיים הם באדמות פונט..."¹²³ במועד מסוים נשקלו במחסני האוצר למעלה מארבעה טון של כסף פז – אלקטרום¹²⁴. משלחת ששלח לפונט חזרה עם מטען גדול של שנהב, הבנה (Ebony), עורות פנתרים, זהב, עבדים, ביצי ונוצות יענים וכמות גדולה של מור¹²⁵. שליחים מהדרום הביאו מנחה שכללה מור, עבדים שחורים, בקר, עץ הבנה (Ebony), שנהב, ועורות נמרים¹²⁶.

בכתובת אחרת של תחותמס השלישי¹²⁷, נזכר יבוא שנתי מפונט בהיקף של: 1685 הקט (Heket) מור יבש (בערך 6,000 ק"ג), 155 דבן (Deben) (14.1 ק"ג) זהב, 134 עבדים – זכרים ונקבות, 419 ראשי בקר ובנוסף לכך אוניות מלאות בשנהב, עצי הבנה (Ebony), ועורות של נמרים. בכתובת נוספת מופיעים מוצרי טחנו (Tehenu) – אפריקה? – 700 שנהבים, עורות פנתרים דרומיים גדולים (בגודל שניים וחצי מטר על שני מטר). בכתובת אחרת¹²⁸. בכתובת נוספת על המערכה העשירית של פרעה מופיעה הבאת מנחה של 240 הקט של מור יבש¹²⁹.

במספר קברים של פקידים גבוהים של פרעה מופיע אזכור של ארצות פונט ומוצריהם. בקבר פוימרה (Puyemre), הנביא השני של אמון בזמן תחותימס השלישי, מופיע פרעה יושב ומסתכל בשקילה של נפלאות ארץ פונט: ערימות גדולות של מור (4716 הקט – 16,800 ק"ג), שנהב, עץ הבנה, זהב של אמו, ובשמים מתוקים אחרים. בקברו של רחמירה (Rekhmire) הוואזיר, מופיעים אותם מוצרים בצירוף עורות פנתרים, נוצות וביצי יענים, וחיות כמו בבונים, קופים, בהמות גמדיות ופנתרים¹³⁰.

¹²⁰ Breasted Records, 2, 321.

¹²¹ דמותו מופיעה כנראה גם בתבליט פונט במקדש חתשפסות.

¹²² Breasted History, 387.

¹²³ Breasted Records, 2, 321.

¹²⁴ Breasted History, 303-313.

¹²⁵ Breasted Records, 2, 486.

¹²⁶ Breasted Records, 2, 474.

¹²⁷ Breasted Records, 2, 486.

¹²⁸ Breasted Records, 2, 491.

¹²⁹ Breasted Records, 2, 510.

¹³⁰ Kitchen Punt, 598-9.

בקבר אחר של אציל בלתי ידוע מתקופת תחותימס השלישי ואמנחותפ השני מופיע ציור של אנשי פונט המגיעים על רפסודות עם מפרש למצרים. על הרפסודות יש ערימות מור, עץ מור ועצי הבנה.¹³¹ כתובת זו מעניינת כיוון שהיא מדברת על המסחר עם ארצות פונט כתנועה דו כיוונית. בקבר אחר מתקופת תחותימס הרביעי (1417-1425 לפנה"ס) או אמנחותפ השלישי (1379-1417 לפנה"ס) מופיע הציור, דומה לזה שבקברו של פוימרה, על הגעת משלחות מפונט המגישות מנחות של מור ומוצרים אקזוטיים אבל ללא הרפסודות.¹³²

מאותה תקופה מופיע ששליטי רתנו (Retenu) – ארץ ישראל – הביאו מור יבש כמנחה לפרעה. הבאת המור ממזרח מעוררת השאלה מהיכן הגיע המור שמוצאו מסומליה ודרום ערב לארץ ישראל.¹³³ אחת האפשרויות היא שהגיע דרך ארצות הסהר הפורה עם הסורים הערבים של המפרץ הפרסי. יש השערה¹³⁴ שדרך הבשמים היבשתית מדרום ערב התחילה לפעול באמצע המאה החמש עשרה ולא כפי שמקובל לחשוב במאה השנים עשרה.

ההתרחבות נמשכה בתקופת אמנחותפ השני (Amenhotep) מהשושלת השמונה עשרה, (1425-1450 לפנה"ס). המסחר בים התיכון ובים האדום פרח¹³⁵. ברסטד מביא תיאורים רבים של העושר של התקופה והמתנות שפרעה חילק למעמד האצילים¹³⁶. פרעה אמנחותפ השני הקים מערכת הגנה על החופים על ידי ספינות שיטור והנהיג מכס בגבולות¹³⁷.

הגאות הכלכלית נמשכה גם בתקופת אמנחותפ השלישי (Amenhotep) מאותה שושלת (1379-1417 לפנה"ס). בכתובת מתגאה פרעה שגרם לאנשי פונט לבוא אל אמון¹³⁸.

מתקופת אמנחותפ השני (Amenhotep) הרביעי – אחנתון – (Akhenaten) (1362-1379 לפנה"ס) מופיע בקבר מרירה (Meryre), פקיד גבוה, ציור של אנשי פונט מביאים מור ובשמים לשקילה¹³⁹.

האחרון בשושלת השמונה עשרה, פרעה חרמ-חב (Harmhab) (1320-1348 לפנה"ס), שלח גם הוא משלחת לפונט¹⁴⁰ שהביאה מנהיגים של פונט. אנשי פונט הביאו אתם שקי גרגירי זהב, נוצות בנות יענה וכו' שאותם הגיש פרעה לעמון¹⁴¹.

בכתובת אחרת מתגאה פרעה סתי הראשון (Sety) (1304-1318 לפנה"ס), מהשושלת התשע עשרה (1219-1320 לפנה"ס), בהישגיו במזרח ומציין את כל ארצות פונט שהביאו מנחה של מור, קינמון, והעץ המתוק. מעניין לראות שהישגי פונט הם במזרח וזאת בגלל הדרך לפונט שעברה דרך ואדי חממת לים האדום

¹³¹ Kitchen Punt, 599.

¹³² Kitchen Punt, 599.

¹³³ במיוחד כשבתקופה מאוחרת במקצת – תקופת מסמכי תל אל עמרנה – מופיע שמלך גזר מבקש מפרעה מור לצרכים רפואיים. רפל, י. (עורך) תולדות ארץ ישראל. תל אביב. 1986. חלק א'. עמ' 134.

¹³⁴ Artzy, M. Incense, Camels and Collared Rim Jars: desert Trade Routes and Maritime Outlets in th Second Millennium. Oxford Journal of Archaeology 13(2) 1994. P. 131-134.

¹³⁵ Breasted History, 337.

¹³⁶ Breasted History, 338-341.

¹³⁷ Breasted Records, 2, 916.

¹³⁸ Breasted Records, 2, 891.

¹³⁹ Kitchen Punt, 600.

¹⁴⁰ כנראה ביבשה היות ואין ציור או אזכור של אוניות.

¹⁴¹ Breasted Records, 3, 37-39.

ממזרח לנילוס. נושא נוסף העולה מהכתובת היא שארץ פונט היא אזור עם מספר ארצות¹⁴². בכתובת נוספת הוא מדבר על פתיחת הדרכים לפונט בהקשר עם פתיחת דרכים ימיות¹⁴³. בכתובת נוספת הוא מציין שאוצרותיו מלאים בחפצים יקרים כולל מור בערימות. האוצרות הצטברות בגלל ספינות שהביאו בשמים למקדשים. מספר הספינות הוא כה רב שהם מכסות את פני הים. כל ספינה אורכה כ- 50 מטר והן מלאות בשמים מארץ האלוהים – פונט¹⁴⁴.

מתקופת רעמסס השני (1237-1304 לפנה"ס) יש כתובת המדברת על הקדשה לאל של ספינה שמובילה מטענים על פני הים ומביאה את נפלאות ארץ האלוהים ועל הסוחרים מובילים את מוצריהם – זהב, כסף, ונחושת - ומשלמים מכס עליהם¹⁴⁵. בכתובת אחרת על המלחמות בדרום מופיע פרעה ושורות ארוכות של שחורים מגישים לו את סחורות הדרום – הבנה, שנהב, עורות פנתרים, טבעות זהב גדולות, מור, שנהבי פילים, נוצות בנות יענה, קופים, פנתרים, ג'ירפה, כלב, יען, ובהמות¹⁴⁶. בהמנון לאמון מאותה תקופה נכתב שאנשי פונט באים לאל אמון בספינות על פני המים מלאי בשמים. ברשימת אזורי המכרות שמופיעה במקדש בלוקסור מופיע אזור ההרים של פונט¹⁴⁷.

מתקופת רעמסס השלישי (1166-1198 לפנה"ס) יש דוחו"ת רבים המדברים על מוצרי ארץ פונט ועל משלחות ממנה ואליה. רעמסס השלישי מתאר איך פתח את הדרכים לפונט והביא מור ובשמים¹⁴⁸. יש בכתובת גם תאור איך פרעה מביא מור לפני אמון (Amon)¹⁴⁹.

בפפירוס הריס (Harris) יש סיכום פעולות רעמסס בתקופת שלטונו. בדו"ח נזכרים סוגים שונים של מור ומוצרים אקזוטיים אחרים. לגבי המור המוצרים הם: מור יבש, שמן מור, בולי עץ המור, ופירות עץ המור. לפי הדוחו"ת¹⁵⁰ של המקדשים, המופיעים בפפירוס, תרם רעמסס השלישי לכל המקדשים ב-31 שנות שלטונו בממוצע כל שנה 13 ק"ג זהב, 21 ק"ג כסף, 55 ק"ג נחושת, ו-28.5 ק"ג מור. בדו"ח¹⁵¹ מופיע גם תאור הגנים שבנה רעמסס השלישי במקדשים. מעניין לראות שעץ המור והעץ המתוק היו נטועים בגנים. דבר המלמד שהמצרים מצאו דרך לגדל את המור במצרים¹⁵².

בדו"ח מופיע שרעמסס בנה אוניות גדולות ואייש אותן לצורך מסעות בים האדום כדי להביא את המוצרים הנפלאים של ארץ האלוהים (פונט)¹⁵³. בסיכום משלחת לפונט¹⁵⁴. המסמך מתאר מסע שכלל ספינות חד סיפוניות עם משוטטים (galleys) ודוברות (barges). בספינות היו שייטים, משגיחים, קשתים, בוחנים וקצינים זוטרים. הספינות היו עמוסות בסחורות רבות של מצרים. הספינות שטו "ל... לים הגדול של המים ההפוכים...". התיאור הזה של "הים הגדול" הוא מעניין ביותר. קודם כל הוא אומר שהמשלחת יצאה מהים האדום לאוקיאנוס ההודי – הים הגדול. ובנוסף לכך "של המים ההפוכים" מדבר על הקשר בין הים הגדול הזה ובין הפרת והחידקל. הפרת והחידקל נקראו בידי המצרים "המים ההפוכים" היות והם זורמים למפרץ הפרסי הפוך מזרימת הנילוס לים התיכון. הקשר בין הים הגדול ל"מים ההפוכים" אומר שהמצרים הקדמונים

¹⁴² Breasted Records, 3, 116.

¹⁴³ Breasted Records, 3, 155.

¹⁴⁴ Kitchen Punt, 601.

¹⁴⁵ Breasted Records, 3, 274.

¹⁴⁶ Breasted Records, 3, 475.

¹⁴⁷ Kitchen Punt, 601.

¹⁴⁸ Breasted Records, 4, 130.

¹⁴⁹ Breasted Records, 4, 26.

¹⁵⁰ Breasted Records, 4, 232.

¹⁵¹ Breasted Records, 4, 264.

¹⁵² ראה לעיל הבאת עצי מור למצרים על ידי משלחת חתשפוט.

¹⁵³ Breasted Records, 4, 328.

¹⁵⁴ Breasted Records, 4, 407.

הכירו את האוקיינוס ההודי ואת המפרץ הפרסי. המידע על האוקיינוס והקשר למפרץ הפרסי הגיע כנראה למצרים ממגע עם תושבי האזור. תושבי האזור היו במגע עם ספנים מהמפרץ הפרסי ששטו לאורך החוף של חצי האי ערב והביאו מור ולבונה לארצות ארצות הסהר הפורה. בתחילת האלף השני נזכרים במקורות אשוריים הסוחרים הימיים הגדולים של דילמון (Dilmun)¹⁵⁵ שעסקו במסחר בנחושת עם התרבויות הגדולות של ארצות הסהר ולאחר מכן בסחר הבשמים עם הודו וכנראה דרום ערב. תקופת הזהב של העיר הייתה 1600-2200 לפנה"ס¹⁵⁶. באותה תקופה הייתה דילמון בקשר עם מגן (Magan) בעומן לצורכי סחר בנחושת ובשמים¹⁵⁷. סביר להניח סוחרים ממקומות אלה הגיעו למקורות הבשמים בדרום חצי האי ערב והביאו אתם מידע על המפרץ הפרסי והדרך לארצות הסהר הפורה.

לאחר שיוט חסר אירועים הגיעו הספינות של רעמסס השלישי לארצות פונט. פונט מופיעה לא כארץ אחת אלא כמספר ארצות – אזור. הספינות הוטענו בסחורות המזרות והנפלאות של האזור במיוחד מור בכמויות גדולות. בני השליטים של פונט נלקחו עם המשלחת בחזרה למצרים¹⁵⁸. כשחזרה המשלחת למצרים היא נחתה לחוף ים סוף בראשית הדרך לקופטוס (Coptos)¹⁵⁹. המקום אליו הגיעו הוא כנראה הנמל לחוף ים האדום - סאווא (Sewew) במוצא ואדי גוסוס (Gasus) שמופיע בכתובות שנזכרות לעיל מתקופת אמנ-מ-חאת השני (Amenemhet). נמל זה שימש את התנועה מהים האדום לקופטוס דרך ואדי חממת. המשלחת העמיסה את הסחורות שהביאו על חמורים ובני אדם והעבירה אותם ביבשה (דרך ואדי חממת) לקופטוס. בקופטוס הועמסו הסחורות על ספינות נהר להובלה במורד הנהר למשכנו של פרעה.

גם בתקופת השפל של ממלכת מצרים, מ-1100 לפנה"ס עד 330 לפנה"ס, המשיכו הבשמים והמור להופיע כמוצרים החשובים במנחות השליטים לאלים. בתקופת שישק (Sheshonk) השלישי (770-822 לפנה"ס) בתולדות הכוהן הגדול אוסורקון (Osorkon) מופיעה¹⁶⁰ רשימה של מוצרי מותרות המוקדשים לאמון. פרעה פ-ענח'י (Pinankhi) (716-751 לפנה"ס) התקבל במנחות של בשמים ומור בכדים בעת מסע כיבושים במצרים העליונה¹⁶¹. בתקופת השפל לא נזכר מאמץ מצרי בספנות בים האדום ובדרכי המסחר לפונט. יתכן ובתקופה זו הפך המסחר לנושא עם פונט לנחלה של הסקטור הפרטי שסיפק את הבשמים ומוצרי המותרות לסקטור הציבורי קרי המקדשים וחצר פרעה. ויתכן שהספקת הבשמים למצרים החלה להגיע בדרכי הבשמים החדשות שנפתחו במפרץ אילת ובדרך היבשתית משבא.

בתקופה זו היו רק שני ניסיונות מצרים גדולים לחזור לפעילות בינלאומית נרחבת. האחת בתקופת פרעה שישק הראשון (Sheshonq) (914-935 לפנה"ס) ששלח צבא לארץ ישראל וכבש את שפלת החוף ודרום הארץ עד מפרץ אילת. יתכן ופעילות זו של שישק הייתה ניסיון מצרי להתערב במסחר הישראלי-פיניקי עם אופיר/פונט(?).

השנייה היתה בתקופת פרעה נכו השני (Nekau) (595-610 לפנה"ס). נכו פעל צבאית בא"י וסוריה. הוא פעל גם להגביר הסחר המצרי בים האדום. הירודוטוס כותב על פרעה נכו (Necos) שבנה תעלה מהנילוס לים האדום שהושלמה על ידי דריווש (Darius). התעלה חיברה את הזרוע המזרחית של דלתת הנילוס עם אגם המים המרים דרך ואדי טמילה. תעלה זו הייתה מאפשרת תנועה של אוניות מהים התיכון לים האדום. מסע מהדלתא לים האדום לקח ארבעה ימים והיא הייתה רחבה מספיק למעבר שתי טריארמות (ספינות עם

¹⁵⁵ שזיהוי אפשרי שלה הוא כעיר נמל באזור בחריין.

¹⁵⁶ www.bnmuseum.com/dilmun.htm

¹⁵⁷ www.archaeology.org/9705/abstracts/magan.html

¹⁵⁸ מנהג שלטוני מצרי שנועד להבטיח נאמנות של שליטים באזורי השפעה.

¹⁵⁹ לפי התיאור ברור שבתקופה זו לא הייתה תעלה מהים האדום לנילוס כך שהספינות יכלו להפליג ישירות למקום משכנו של פרעה.

¹⁶⁰ Breasted Records, 4, 770.

¹⁶¹ Breasted Records, 4, 870 & 875.

שלוש שורות של משוטים). מאה ועשרים אלף מצרים מתו בזמן הקמת התעלה. פרעה נכו הפסיק לבנות התעלה בגלל נבואה שאמרה שהוא בונה את התעלה לשימוש האויבים. הוא בנה ספינות מלחמה בים האדום¹⁶². הוא שלח ספנים פיניקים דרומה בים האדום ואמר להם לחזור דרך עמודי הרקולס (מיצרי גיברלטר) לים התיכון. הספנים הפיניקים ביצעו את המשימה בשלוש שנים¹⁶³.

¹⁶² Herodotus, II, 158-159.

¹⁶³ Herodotus, IV, 42.

תקופת הביניים

מבוא

תקופת הביניים נפתחת עם תחילת השקיעה של השלטון במצרים במאה השנים עשרה. לתהליך השקיעה, שהיה בעיקרו תהליך פנימי במצרים התלווה התפתחויות חיצוניות רבות משמעות. החשוב ביניהם היה פלישת גויי הים לארץ ישראל וצפון מצרים באזור הדלתה של הנילוס. רעמסס השלישי נלחם בגויי הים ולדבריו הביס אותם. הוא נתן להם מקומות יישוב בצפון סיני ובמישור החוף בארץ ישראל.

פלישת גויי הים והתכנסות המצרים פנימה תוך מאבקים פנימיים על השלטון בין קבוצות שונות הביא לירידת השפעתם במזרח התיכון ובמיוחד בארץ ישראל, לבנון וסוריה. הסתלקות מצרים מהשליטה באזור הביא לעליית מדינות וערי מדינות חדשים. ירידת השפעתן הפוליטית גרמה גם לירידת פעילותם במסחר הבינלאומי. יש לשער שהמצרים המשיכו להיות לקוחות של הסוחרים בדרך הבשמים היבשתית מסומליה בדרך הנילוס למצרים.

פעילות פרעה שישק הראשון ונכו השני וניסיונם להיכנס כחזרה לפעילות במסחר בדרך הבשמים קשורה בהתפתחויות דרמטיות שהתרחשו בארץ ישראל ובחצי האי ערב.

בסוריה ובארץ ישראל חלה היחלשות של האימפריה החיתית בתחילת המאה השנים עשרה. הממלכות שירשו את האימפריה החיתית שמרכזן היה במסופוטמיה היו בתהליך של שקיעה שנבע כנראה מסיבות אקלימיות – בצורות ממושכות וחדירה של הארמים מדרום מזרח¹⁶⁴. בסוף המאה העשירית החלו האשורים להתאושש ממכות הטבע וכוחות הזרים ממזרח והחלה בניית האימפריה האשורית החדשה.

לארץ ישראל הגיעו והתיישבו שבטים ישראלים שיצאו ממצרים בסוף המאה הארבע עשרה ובמאה השלוש עשרה. לאחר תקופה של התגבשות שבטית הם בנו ממלכה ששיאה בתקופת בממלכת שלמה (928-968 לפנה"ס). היא השתרעה מצפון סוריה עד חצי האי סיני. המלך שלמה שמע כנראה על המסחר של המצרים עם הדרום במוצרי מותרות, דרך הים האדום, וגילה בו התעניינות רבה. בדומה למצרים לפניו הוא פנה לפיניקים בבקשת עזרה באספקת עץ ובניית אוניות לחוף מפרץ אילת. הוא שלח משלחות משותפות באוניות תרשיש¹⁶⁵ לארץ אופיר בדרום, כנראה פונט, במקורות המצריים. הפעילות המסחרית המשותפת עם הפיניקים המשיכה גם בימי מלכי יהודה - יהושפט (849-874 לפנה"ס), עוזיהו בן אמציה ובנו יותם (-786/742 לפנה"ס).

במקביל לפתיחת התנועה במסלול הימי דרך מפרץ אילת נפתחו גם דרכים היבשתיות בדרום ומזרח חצי האי ערב. הדרכים הובילו מהמפרץ הפרסי לעבר מסופוטמיה ומערבה לעבר הירדן. דרך אחרת עברה מדרום חצי האי ערב לעבר הירדן וארץ ישראל. תופעה נוספת היא שינוי דרמטי בתחבורה היבשתית. עד לאותה תקופה היה החמור בהמת המשא העיקרית. הופעת הגמל כבהמת משא אפשרה תנועת הובלת משאות במדבר. בגמל היה בהמת בית במשך אלפי שנים בדרם חצי האי ערב וסומליה. תהליך זה התרחש כנראה במאה השנים עשרה. עדות ראשונה של שימוש בגמלים כבהמות רכיבה היא הופעת המדיינים בעבר הירדן ובארץ ישראל רכובים על גמלים בימי גדעון. עדות שנייה להתפתחות זו היא הופעת המלכה שבא עם שיירת גמלים הנושאים מוצרי מותרות (זהב, שנהב ובשמים) לפגוש את המלך שלמה בירושלים.

¹⁶⁴ Holloway, S.W. Assyria and Babylonia in the Tenth century BCE. In *The Age of Solomon. (Handy. Phoenicians)* Handy, L.K. (ed.) New York. 1997. p. 203-204.

¹⁶⁵ אוניות הים הגדול ולא אוניות חופים קטנות.

במקביל לפתיחת המסלול מזרם ערב לא"י ועבר הירדן ומשם לשווקים בסוריה, ערי המסחר הפיניקיות, ומשם צפונה ומערבה לאסיה הקטנה ויוון, נפתחו מסלולים יבשתיים מזרם ערב לארצות הסהר הפורה ומהמפרץ הפרסי לעבר הירדן וארץ ישראל להובלת הסחורות מזרם ערב ומהודו והמזרח.

דרכים יבשתיות אלה יצרו בפעם הראשונה אלטרנטיבות למסחר במוצרי מותרות מהודו, דרום ערב ומזרח אפריקה במסלול הימי של המפרץ הפרסי האוקיאנוס ההודי והים האדום ולמסלול היבשתי דרך ארצות הסהר הפורה וצפון סוריה לים התיכון.

האלטרנטיבות היבשתיות שנפתחו יצרו התפתחויות דרמטיות בחיי הנוודים שחיו בדרום ערב ויצרו התקבצויות של שבטים לעמים ומדינות. מצד שני התפתחות זו גרמה לעניין גובר של המעצמות החדשות (שהיו גם השווקים החדשים העיקריים למוצרי המותרות) במזרח התיכון – אשור, בבל ופרס – במסחר במוצרי המותרות ובארצות השולטות במסחר היבשתי. עניין זה הביא לניסיונות השתלטות חוזרים ונשנים של שליטים מארצות הסהר הפורה ופרס להשתלט על חצי האי ערב ועבר הירדן.

לפי המקורות העומדים לרשות חוקר בתחום ההיסטוריה הכלכלית של התקופה¹⁶⁶ אפשר לחלק אותה לשתי תקופות משנה. האחת עד עליית תגלת פילסר השלישי לשלטון באשור ושיעבוד המזרח התיכון לשלטון האימפריה האשורית. והשנייה עד לסיום שלטון הפרסי באזור במאה הרביעית. התקופה הראשונה התאפיינה בעליית מדינות וערים מדינות באזור. כך קמו המדינות – הארמית בסוריה, הפיניקית כאגוד ערים לחוף הים התיכון, העברית בארץ ישראל והפלשתית כאגוד ערים בשפלת החוף של ארץ ישראל.

התקופה הראשונה התאפיינה בקשרים כלכליים משגשגים בין המדינות למרות סכסוכי גבול שפרצו מעת לעת בין המדינות. עיקר המסחר התנהל לאורך "דרך הים" שעברה ברצועת החוף בארץ ישראל. בתקופה זו התרחש שינוי טכנולוגי חשוב בתחבורה היבשתית. שבטי דרום ערב החלו להשתמש בגמל כבהמת משא בנוסף לכלי ההובלה ההיסטוריים – האדם, החמור והפרדות. השימוש בגמל אפשר לפתוח דרך תחבורה חדשה מזרם ערב דרך עבר הירדן לדמשק ולערים הפיניקיות, עם שלוחה לארץ ישראל. דרך תחבורה זו אפשר להביא לאזור את מוצרי המותרות של הדרום – המתכות היקרות, הבשמים והמוצרים האקזוטיים של האזור הטרופי והאוקיאנוס ההודי. מתקופה זו יש ממצאים ארכיאולוגיים רבים המאשרים את התרבות החומרית העשירה שהתלוותה לגאות הכלכלית של התקופה.

התקופה השנייה מתאפיינת על העברת משאבים בקנה מידה גדול מהמדינות ממערב ודרום מערב למסופוטמיה למרכזי האימפריות החדשות שצמחו במסופוטמיה ובצפון מזרח לה – אשור, בבל ופרס. השליטים ריכזו את המשאבים על ידי מלקוח שלל בקנה מידה נרחב בזמן מסעי מלחמה, הטלת מסים על שליטים (דרישה למנחות) ואיסוף מסים על סחורות שנעו דרך הנמלים ובצמתים של דרכים חשובות. בנוסף לכך פגעו השליטים החדשים במרקם החיים החברתיים של המדינות באזור על ידי הגליית השכבות הפעילות ביותר מבחינה כלכלית והעברת אוכלוסיות ממקום למקום. המשאבים שנאספו שימשו להשקעה במערכת הצבאית הגדולה ולהחזקתה; לבנייה ציבורית רחבת היקף ולניהול חיי פאר של השליטים והשכבה השלטת. הדרך החדשה שנפתחה לדרום ערב זכתה לתשומת לב מיוחדת של שליטי האימפריות. במשך כל התקופה יש עדויות על פשיטות צבאיות לדרום ודרום מערב והתנגשויות עם השבטים הערבים ששלטו בדרך הבשמים. תהליך העברת המשאבים למרכזי האימפריות, הגליית התושבים וההפרעות במסחר הבינלאומי גרמו לנסיגה כלכלית בכל המדינות ולשקיעה במסחר בדרך הבשמים.

¹⁶⁶ אילת, קשרי עמ' 227-239.

בארץ ישראל נפתחת התקופה בפלישת המידינים עם גמלים ממדבריות ערב במאה השתים עשרה לפנה"ס והדיפתם על גזעון והישראלים. במאות האחת עשרה והעשירית לפנה"ס מוקמת ממלכת דוד ושלמה השולטת בחלק הצפוני של דרך הבשמים בעבר הירדן ובנגב. דרך הבשמים הימית לאופיר נפתחת על ידי שלמה וחירם הצורי. מלכת שבא עולה מדרום ערב בדרך הבשמים.

עם התפצלות הממלכה מקבלת ממלכת יהודה את אדום (כולל הנגב) וממלכת ישראל את עבר הירדן עד דמשק. פלישת שישק גרמה לאובדן הנגב ואובדן השליטה על מוצא דרך הבשמים לים. בתחילת המאה התשיעית משתלטת ממלכת יהודה על הנגב והערבה אולם בסוף המאה כובשת אדום את אילת. בעבר הירדן מתרחשות התנגשויות מתמשכות בין הארמים וממלכת ישראל. במאה השמינית מופיעים האשורים בעבר הירדן וארץ ישראל. בשנת 722 לפנה"ס נהרסת ממלכת ישראל בידי סרגון המיישב שוכני מדבר ערב במקום תושבי שומרון הגולים למסופוטמיה. ב- 671 לפנה"ס כובשים האשורים את מצרים. האשורים משתלטים על מוצא דרך הבשמים לים התיכון. בחצי השני של המאה השביעית נחלשת ממלכת אשור תחת לחץ בבל ומדי. בסוף המאה השביעית לפנה"ס יש מאמץ מצרי שבראשו עמד פרעה נכו לכבוש מחדש את ארץ ישראל. באותה תקופה מתחזקת בבל ונבוכדנצר השני כובש את ארץ ישראל ומכה את המצרים. במסע שני נגד יהודה ומצרים בשנת 587 לפנה"ס מכה נבוכדנצר את המצרים ומחריב את ירושלים. האדומים ושבטים ערבים מנצלים את חורבן ממלכת יהודה ומשתלטים על דרום ארץ ישראל. הממלכה הבבלית בראשות נבונאיך נופלת בשנת 539 לפנה"ס בידי הפרסים ללא קרבות רציניים¹⁶⁷.

בתקופה הפרסית (משנת 330-559 לפנה"ס) החלה התאוששות פוליטית וכלכלית של כל המדינות במזרח התיכון. האימפריה הפרסית התבססה על עקרונות מדיניים - שהתווה כורש - שגרסו קו של סובלנות כלפי הנכבשים בתחומי הדת, הלשון והתרבות. העקרונות הארגוניים של האימפריה התבססו על חלוקת האימפריה ל- 24 פחוות (סטרפים) ובראשן הפחה (אחשדרפן), מפקד הצבא וגובה המסים. הונהג מס שנת קבוע ששולם במתכת יקרה¹⁶⁸. ארגון האימפריה הפרסית הכניס יציבות פוליטית ומשטר ליברלי שנתנו תנופה לפיתוח המסחר לאחר השפל של התקופה האשורית והבבלית. הפרסים נתנו לשבטים הערבים אוטונומיה בדמשק, עבר הירדן, בנגב ובסיני ושחררו אותם מתשלום מיסים. היהודים הורשו לחזור לירושלים ולהקים את בית המקדש. הפיניקים שלמו אמנם מיסים לשלטון הפרסי אך קבלו חופש לפתח המסחר בים התיכון במיוחד עם העמים היווניים שהיו בשלבי התפתחות מתקדמים מבחינה מדינית וכלכלית.

המדיניות הפרסית אפשרה הגדלה ניכרת של התנועה המסחרית על דרך הבשמים. הגידול בתנועה נבע מהגאות הכלכלית והגידול בביקוש למוצרי המותרות בכל חלקי האימפריה הפרסית (כולל ביוון), מחופש התנועה של המסחר הערבי בדרך היבשתית, מירידת נטל המס של השלטון המרכזי על המסחר בדרך, מהיציבות השלטונית המתמשכת והביטחון בדרכים והתשתית התחבורתית של דרכים ושירותי דרך.

תקופת הביניים בתולדות דרך הבשמים הסתיימה עם הופעת אלכסנדר מוקדון, חיסול האימפריה הפרסית במזרח וכיבוש פרס, הודו ומרכז אסיה. ייסוד העולם ההלני על ממלכותיו במזרח התיכון, מזרח אסיה ומצרים והעניין היווני בים האדום, המפרץ הפרסי והאוקיאנוס ההודי הגבירו בצורה דרמטית את הפעילות בדרך הבשמים הימית והיבשתית ונפתחה התקופה של הצמיחה המהירה של הפעילות המסחרית במוצרי מותרות בדרך הבשמים.

¹⁶⁷ תולדות ארץ ישראל (עורך רפל, י.) כרך א'. תל אביב 1986
¹⁶⁸ פרס, אנציקלופדיה עברית, כ"ח, תשל"ו. 356-359.

הרקע לתקופה

במאה השלוש עשרה לפנה"ס הייתה נדידת עמים מאזור המדבריות של חצי האי ערב ועבר הירדן לעבר ארצות הסהר הפורה, סוריה וארץ ישראל. יציאת שבטי ישראל ממצרים וחזירתם לארץ כנען הייתה חלק מתנועה זו.¹⁶⁹

בסוף אותה תקופה ובראשית המאה השתים עשרה לפנה"ס מתרחשת הגירה ימית גדולה הנקראת בפי המצרים "פלישת גויי הים". עמים אלו הופיעו באוניות מצפון מערב – אסיה הקטנה, איי יון וקפריסין ובדרך היבשה מצפון. הם התיישבו בדלתה של הנילוס ובמישור החוף של ארץ ישראל. רעמסס השלישי הדף את גויי הים מהדלתה בקרבות יבשה וים. לאחר נצחונו עליהם הוא שיכן אותם בדרום שפלת החוף של ארץ ישראל כשומרי הגבול של מצרים.¹⁷⁰

במאות השתים עשרה והאחת עשרה לפנה"ס מצטברים כמה גורמים המסייעים לפתיחת דרך הבשמים היבשתית מדרום ערב לים התיכון. (1) הגמל הופך לבהמת משא ומתפתח האוכף המאפשר הובלת משא ורכיבה על הגמל. (2) יש התרחבות בביקוש לבשמים בארץ ישראל, סוריה, פיניקיה ומסופוטמיה. (3) יש התארגנות של שבטים ערבים בדרום-מערב חצי האי לייצור והובלת הבשמים בשיירות צפונה.¹⁷¹

לאחר תקופת רעמסס החלה תקופת שקיעה של כוחה הבינלאומי של מצרים. מסמך¹⁷² מעניין ביותר מאותה תקופה מתאר את שקיעת ההשפעה המצרית באזור. המסמך הוא דו"ח של פקיד במקדש עמון בקרנך (Karnak) על מסעו לביבלוס (Byblos) הפיניקית לקנות עץ לבניית ספינת הנהר של האל עמון. הפקיד ון אמון (Wen-Amon) נשלח למשימתו ללא אמצעי חליפין¹⁷³, המלצות, וצבא. בהיעדר "אמצעי שכנוע", הוא זכה לקבלת פנים קרה עד עוינת משליט ביבלוס וחווה הרפתקאות לא נעימות עד שהצליח לבסוף במשימתו.

במאה השלוש עשרה מתרחשת נדידת שבאי ישראל ממצרים דרך הערבה ודרום ירדן לארץ ישראל. באותה תקופה יש גם עדויות ארכיאולוגיות להתיישבות האדומים והמואבים בדרום ירדן. מאותה תקופה יש גם עדות לשבטים מצפון חצי האי ערב המתיישבים באדום ועובדים במכרות של המצרים בתמנע.

בראשית המאה האחת עשרה מתרחשת פלישה גדולה של המדיינים¹⁷⁴ לארץ ישראל. הם מגיעים מחצי האי ערב עם גמלים, בקר וצאן. השופט גדעון מכה אותם בשדה הקרב ורודף אחריהם ב"דרך שוכני המדבר" בדרום עבר הירדן. בסיפור על המדיינים מופיעים הגמלים בפעם הראשונה בהקשר עם שבטי מדבריות חצי האי ערב¹⁷⁵. אולי יש כאן רמז ראשון על תנועה עם גמלים בדרך העולה מחצי האי ערב צפונה. בתקופה זו התחיל כנראה השימוש בגמל כבהמת משא.

נסיגת השליטה המצרית מארץ ישראל וסוריה יצרה הזדמנות לממלכות מקומיות להתפתח באזור. הקמת בית המלוכה ביהודה והרחבת הממלכה בימי דוד ושלמה הביא לשגשוג ופריחה כלכלית ללא תקדים בארץ

¹⁶⁹ אהרונים, י. ארץ ישראל בתקופת המקרא (ארץ ישראל). ירושלים. 1987. עמ' 156.

¹⁷⁰ ANET pp. 262-3

¹⁷¹ Kitchen, Sheba and Arabia. p.138.

¹⁷² ANET pp. 25-29.

¹⁷³ כסף.

¹⁷⁴ שופטים ו, ג-ה.

¹⁷⁵ רפל, י. (עורך) תולדות ארץ ישראל. תל אביב. 1986. חלק א'. עמ' 173.

ישראל¹⁷⁶. הממלכה השתרעה מגבול מצרים ועד הפרת. בחלק הדרומי הגיע הממלכה עד מפרץ אילת שלחופו חלה התחדשות של היישוב הנזכר בתקופת נדודי בני ישראל במדבר והוא עציון גבר. בחפירות במקום נמצאו מתקופה שלמה מבצר גדול, מתקני הפקת נחושת ומחסנים. הדרך למפרץ אילת הובילה דרך ערד, ירוחם, קדש ברנע ומשם דרומה למפרץ אילת. ב"דרך האתרים" מערד לקדש ברנע, דרך ירוחם, נמצאו מבצרים ששמרו את דרכי המסחר לדרום בתקופת מלכי יהודה.

המלך שלמה שמע כנראה על המסחר במוצרי מותרות של המצרים עם הדרום, דרך הים האדום, וגילה בו התעניינות רבה. בדומה למצרים לפניו הוא פנה לפיניקים בבקשת עזרה באספקת עץ ובניית אוניות לחוף מפרץ אילת. הוא שלח משלחות משותפות עם הפיניקים באוניות תרשיש¹⁷⁷ לארץ אופיר בדרום, כנראה פונט, במקורות המצריים.

באמצע המאה התשיעית התחזקו ממלכות אדום ומואב והשתחררו משלטון מלכי יהודה וישראל¹⁷⁸. התחזקות הממלכות יתכן וקשור ביתרונות הכלכליים של התנועה המסחרית ב"דרך המלך" – דרך הבשמים. בחצי השני של מאה השמינית כבשו האדומים את אילת והשיגו שליטה מלאה בחלקה הצפוני של הדרך.

במאה זו החלה התרחבות גדולה של האימפריה האשורית. תגלת פילסר (Tiglath Pileser) השלישי (727-744 לפנה"ס) הרחיב הממלכה דרומה ומערבה¹⁷⁹. הוא כבש את ארץ ישראל, עבר הירדן והמדבריות בצפון ערב ומזרח סוריה. כיבושים אלה העבירו את השליטה בדרך הבשמים בחלקה הצפוני לידי האשורים. סרגון (Sargon) השני (705-721 לפנה"ס) וסנחריב (Sennacherib) (681-704 לפנה"ס) המשיכו בפעילות האימפריאלית ובשליטה בדרך הבשמים. אסרחדון (Esarhaddon) (669-680) הרחיב את האימפריה האשורית על ידי כיבוש את מצרים.

בסוף המאה השביעית עולה ממלכת בבל ונבנית על חורבות האימפריה האשורית. השליטה הבבלית הגיע גם היא לצפון חצי האי ערב, אדום ומואב וכך עברה דרך הבשמים לשליטה בבבלית. השליטה הבבלית אף היא אופיינית במסעות מלחמה דורסניים, מלקוח שלל רב והגליית עמים כבושים. במיוחד הצטיין בפעילות זו נבוכדנצר (562-605 לפנה"ס).

אחת התעודות המעניינות ביותר על המסחר במזרח התיכון של המאה השישית לפני הספירה (תקופת נבוכדנצר) הוא פרק כ"ז בספר יחזקאל. בפרק זה מדבר הנביא על צור. התיאורים הגיאוגרפיים המופיעים בפרק כוללים את מרחבי העולם הקדמון שהיה ידוע לנביא. בתיאורים מופיעות ארבעת הערים החשובות של הפיניקים צור, צידון, גבל וארוד. מופיע מרחב הים התיכון על האיים והארצות השוכנות לחופיו כולל איי הכיתים – קפריסין, איי אלישה – יוון או סיציליה; פרס; לוד ופוט – סודן ואתיופיה; יון – אסיה הקטנה; תובר, תורגמה ומשך – מדינות הים השחור וארמניה; תרשיש – ספרד או סרדיניה; דדן – צפון ערב; ארם – דמשק; ודן, יון, אוזל – ערים במרכז ערב ותימן; שבא ורעמה – דרום חצי האי ערב; חרן, כנה, עדן, אשור, כלמד – ערים במסופוטמיה. ואולי הערים כנה ועדן הם ערי הנמל הגדולות קנה ועדן בדרום חצי האי ערב.

העיר מתוארת כמעצמה ימית שמשתמשת במיטב העצים ממקורות מגוונים (מקומיים ומיבוא מקפריסין) לבנות אוניות משוכללות – אוניות תרשיש – שבהם שרתו מיטב הספנים ורבי החובלים הפיניקים. אנשי צור העסיקו צבא שכירים שמקורם מפרס ומארצות מדרום למצרים.

¹⁷⁶ אהרונ, י. ארץ ישראל. עמ' 237.
¹⁷⁷ אוניות הים הגדול ולא אוניות חופים קטנות.
¹⁷⁸ אהרונ, י. ארץ ישראל. עמ' 260.

המעניין בנבואה הוא התיאור של הפעילות המסחרית בדרך הבשמים. הערים והעמים שנזכרים הם אלה הפעילים בתקופה זו לכל אורך הדרך. הערים המופיעות הן: ודן, יון ואוזל בדרום חצי האי ערב; דדן בצפון חצי האי ערב; חרן, כנה, עדן, אשור, כלמד במסופוטמיה; ודמשק וערי הפיניקים לחוף הים התיכון. העמים המופיעים הם השבאים, הערבים, הקדרים, הארמים, הבבלים והפיניקים. השבאים מופיעים בהקשר המסחר עם צור וגם בהקשר המסחר עם מסופוטמיה וזאת בהתאמה לשתי דרכי המסחר מדרום ערב באותה תקופה - האחת לדמשק והשנייה לבבל.

מוצרי המסחר המופיעים בנבואה הם מוצרי המותרות של דרך הבשמים. ניתן לחלק אותם לשני סוגים עיקריים: מוצרים גולמיים שמקורם מארצות רחוקות בדרום כמו בשמים, שיני פיל, עץ הובנה, אבנים יקרות וזהב. ומוצרי תעשייה שהם הסחורות שיוצרו מחומרי גלם אלה על ידי הארמים, והפיניקים.

נבואת יחזקאל מסכמת את הידע הגיאוגרפי והכלכלי של תושבי יהודה וירושלים על המסחר בדרך הבשמים. קיום הקשרים עם דרום ערב בתקופה זו מתאשר על ידי הכתובות הדרום ערביות מתקופה זו שנמצאו בחפירות בעיר דוד בירושלים.

עליית הפרסים וייסוד האימפריה הפרסית שהשתרעה בכל מזרח התיכון עד יון במערב ומצרים בדרום הביאה ליציבות באזור שהתמשכה זמן רב (330-559 לפנה"ס). האימפריה הפרסית התבססה על עקרונות מדיניים שגרוסו קו של סובלנות כלפי הנכבשים בתחומי הדת, הלשון והתרבות ועקרונות ארגוניים של האימפריה שהתבססו על חלוקת האימפריה לפחוות (סטרפים) ובראשן הפחה (אחשדרפן), מפקד הצבא וגובה המסים¹⁸⁰. ארגון האימפריה הפרסית נתן תנופה לפיתוח המסחר לאחר השפל של התקופה האשורית והבבלית.

דרכי המסחר ואמצעי התחבורה

המסלולים היבשתיים של דרך הבשמים¹⁸¹ בחצי האי ערב עברו משני צידי המדבר הגדול במרכז חצי האי. המסלול המזרחי, שהיה כנראה ימי, עבר ממרכז גידול הלבונה באזור דופר (Dhofar - Zufar) – מוסקה (Moscha) - במערב עומן לדילמון במפרץ הפרסי ובתקופה מאוחרת יותר לגרהא (Gerrah) שהייתה כנראה מצפון לדילמון העתיקה. מערים אלה הובלו הבשמים מדרום ערב שאליהם הצטרפו מוצרים מהודו למסופוטמיה ומזרחה לדמשק וערי הפיניקים דרך העיר תדמור במדבר הסורי. בצד המערבי התחילה הדרך מקנה (Bir Ali – Qana), עדן (Aden-Arab Eudamon)¹⁸² ומוזה (Muza - Mawza) בדרום מערב חצי האי ערב דרך הצרמוות (Hadramawt) - שבווה (Shabwa)¹⁸³, תימנה (Timna-Hager)¹⁸⁷, נג'רן (Kuhlan)¹⁸⁴ וזפר (Zafar)¹⁸⁵ במזרח תימן ממאריב (Marib)¹⁸⁶, לקרנאו (Qarnaw-Main)¹⁸⁷, נג'רן (Najran – el Uhdud – Nagran), יתריב (al Medina – Yathrib), לדדן (Dedan - al Ula) ותימא (Teyma)¹⁸⁸ במרכז הצד המערבי של חצי האי ערב. מנג'רן היה מסלול¹⁸⁹ שהוביל בכיוון צפון מזרח

¹⁸⁰ פרס, אנציקלופדיה עברית, כ"ה, תשל"ו. 356-359.

¹⁸¹ Deblauwe, F. Old South Arabian Trade Routes. *Orientalia Lovaniensia Periodica*. 22 (1991) pp.133-158.

¹⁸² Eudamon Arabia מתקופת היוונים והרומאים. בירת האווסנים (Ausan-Awsan).

¹⁸³ בירת הצרמוות

¹⁸⁴ בירת הקטבנים

¹⁸⁵ בירת החימירים

¹⁸⁶ בירת השבאים

¹⁸⁷ בירת המעיניים

¹⁸⁸ העיר בה גר נבונאידי הבבלי עשר שנים.

¹⁸⁹ Deblauwe F. Old South Arabian Trade Routes. *Orientalia Lovaniensia Periodica*. 22 (1991) p. 145.

לגרהא¹⁹⁰ ששכנה לחוף המפרץ הפרסי (אולי – al Hufhuf, al Hasa)¹⁹¹. ריצרד בוון (Bowen) מציין שהיו מסלולי שיירות שעברו ממזרח למריב ישירות לנגרן. בסוף המאה הראשונה לפנה"ס היו שתי דרכים עיקריות מדרום ערב צפונה. האחת מקנה לשבוה דרך הממלכה החדרמית והשנייה ממוזה דרך זפר ומשם צפונה שהייתה בידי הממלכה השבאית חימירית¹⁹². נמל המוצא של המסחר הוזז מעדן שנהרסה על ידי קריביל מלך שבא וזו רידן (חימיר) והועבר למוזה בים האדום.

מתימא התפצלה הדרך למסלול צפון מזרחי למסופוטמיה דרך דומה (Jauf–Dumah)¹⁹³ לבבל, מסלול צפון מערבי שהוביל דרך מדעין סלח (Medain Salih) לאילת ולפטרה ומסלול מזרחי שהלך לגרהא. מדומה היה מסלול שעבר דרך ואדי סירחן (Sirhan) לעיר בוסטרה (Bostra) בירדן ומשם לדמשק. מאילת היה מסלול שעבר לערי נמל בים התיכון ומסלול שהלך למצרים. מפטרה המסלול עבר בעבר הירדן דרך מען, רבת עמון לדמשק ומשם לערי הפיניקים בחוף הים התיכון. התנועה במסלולים התנהלה בהתאם לעליות וירידות בביקוש למוצרי המותרות במדינות/ערים שנמצאו בקצה המסלול ובהתאם למצב הביטחון בדרכים.

בתקופת הביניים שמשו ארץ ישראל וחצי האי סיני אזורי מעבר משניים של המסחר בדרך הבשמים. כפי שמצוין לעיל הדרך הראשית עברה בעבר הירדן כדי לשרת את הביקוש למוצרי המותרות שנסחרו בדרך מאזורי סוריה ערי הפיניקים וארץ ישראל. מהדרך הראשית¹⁹⁴ ממזרח לערבה ובקעת הירדן, שנקראה דרך המלך, היו דרכים ממזרח למערב או לצפון מערב שחצו את השבר הסורי אפריקאי.

בעבר הירדן הטופוגרפיה מגבילה את אפשרויות התנועה מצפון לדרום לשני מסלולים. האחד בשולי מדבר אדום ומואב במרחק של 40 עד 50 ק"מ במקביל לערבה ועמק ים המלח. והשני מרוחק 20-25 ק"מ מהערבה. יתרון המסלול הראשון היה שעקף את עמקי ארבעת הנחלים הגדולים בעלי האפיקים העמוקים. חסרונו שעבר במדבר ללא מקורות מים רבים. יתרון המסלול המערבי היה שעבר לאורך ישובים ומקורות מים וחסרונו מעברי החצייה הקשים של אפיקי הנחלים העמוקים. שני המסלולים נפגשו ברבת עמון.

מטרת הדרכים שיצאו מדרך המלך למערב היה לקשר את הדרך הראשית עם מרכזי צריכה ומסחר בארץ ישראל. המרכזים היו ירושלים ושומרון בירות ממלכות יהודה וישראל וערי הנמל בחוף ששימשו בעיקרן להעמסת הסחורות על אוניות להובלתן ליעדים רחוקים יותר. היעדים היו ערי הנמל הפיניקיות לצורך עיבוד נוסף או צריכה ולצרכנים במרחב הים התיכון. מהדרך המרכזית בעבר הירדן (שנקראה דרך המלך) יצאו מספר דרכים למערב.

אופיו של הנגב – אזור הררי עם שלוחות הרריות תלולות שכוונן העיקרי צפון מערב לדרום מזרח – יוצר מכשול לתנועה ממזרח למערב ומדרום לצפון פרט לאזורי מישורים בין הרכסים. אזור הערבה מאפשר תנועה בציר צפון-דרום. אולם בגלל התנאים האקלימיים (החום הגבוה) ומיעוט מקורות מים נחשב הציר כלא נוח לתנועה. לעומת זאת הצירים העוברים המישורי סיני נחשבו נוחים לתנועה, אם כי הם דורשים טיפול בנושא מיעוט מקורות המים בדרך.

¹⁹⁰ דרך נוספת מוצעת על ידי ואן ביק מדרום ערב ישירות לגרהא. מסלול זה נדחה על ידי רוב החוקרים. ראה Deblauwe לעיל הערה 159
¹⁹¹ הדרך נקראה בתחילת המאה העשרים דרך רדרד (Tariq ar-Radrad) והוביל בין נאות המדבר Qaryat al Faw, Layla, al Yamaha, al Hasa.

¹⁹² Bowen R. L. Ancient Trade Routes in South Arabia. In Archaeological Discoveries in South Arabia. Baltimore. 1958. p. 39.

¹⁹³ Adummatu במסמכים האשוריים
¹⁹⁴ הדיון בדרכים בנגב מסתמך על משל, ז. תולדות דרכי הנגב. ארץ ישראל – אדם ומדבר עורכים שמואלי, א. וגרוס, י. תל אביב. חלק א' עמ' 297-307. ועל אהרוני, י. ארץ ישראל בתקופת המקרא. ירושלים תשמ"ח. עמ' 43-33

מאילת יצאה לצפון מערב שעברה דרך קדש ברנע (דרכ אל חג') נקראה דרך ים סוף. באזור קדש ברנע התפצלה ממנה דרך לדלתה במצרים דרך שור, דרך צפונית מזרחית לערד ולירושלים – דרך האתרים ודרך צפונה לעזה ואשקלון. דרך נוספת עברה מדרך המלך דרך דרום ים המלח לערד ומשם צפונה. מרבית עמון עברה דרך מערבה לירושלים דרך יריחו. במרכז עברה דרך לשכם ובצפון עברה דרך בית שאן למישור החוף.

בתקופת מלכי יהודה נבנתה דרך אלטרנטיבית שעברה מערד לקדש ברנע ומשם לעציון גבר (אילת). הדרך בתקופה הפרסית עברה מאילת לקדש ברנע דרך כונתילה. מקדש ברנע וקצימה עברה הדרך לעזה. היתה גם דרך מקדש ברנע לדלתה במצרים¹⁹⁵.

דרך הבשמים בתנ"ך

יש דמיון רב בין תיאורי הרכב תרכובות הבשמים והסיבות לשימוש בהם בתעודות המצריות ובתנ"ך.

המקור לשימוש בבשמים בדת היהודית הוא כנראה באמונה שריח הקורבן והבשמים גורם הנאה לאלוהים. "וירח אלוהים את ריח הניחוח ויאמר אלוהים אל ליבו לא אוסיף לקלל עוד את האדמה בעבור האדם..."¹⁹⁶ הביקוש לבשמים לצרכים דתיים היה לשתי מטרות. האחת לייצר את משחת קודש והשנייה ליצר את הקטורת. משחת הקודש הייתה לצורך משיחת אוהל מועד, ארון העדות, השולחן וכליו, המנורה וכליה, מזבח הקטורת וכליו, הכיור וכליו והכוהנים. מטרת המשחה הייתה טיהור המשכן, כליו והמשרתים בקודש. מטרת הקטורת גם היא לטיהור אווירת המקדש ויצירת הקשר עם האל. בעת הקרבת הקורבנות (בעלי חיים ולחם הקודש) יצקו על המנחה שמן ושמו עליה אבקת לבונה כדי לתת ריח טוב לעולה.¹⁹⁷

הבשמים של שמן משחת – קדש היו¹⁹⁸: מר דרור - מור (Myrrh) – (Mar-Deror), קינמון²⁰⁰ (Sweet Cinnamon), קנה²⁰¹ (Sweet Calamus), קדה (קציעה) (Cassia), ובשמי הקטורת היו²⁰²: נטף (Nataf) – (Stacte), שחלת (Shekhelet) – (Onycha), חלבנה (Khelbena) – (Galbanum), לבונה (Levonah) – (Frankincense).

הבשמים שימשו גם בטקסי הקבורה. עם מות אסא מלך יהודה (867 לפנה"ס) "וישכיבוהו במשכב אשר מילא בשמים וזנים מרוקחים במרקחת יעשה וישרפו לו שרפה גדולה עד למאוד."²⁰³

בדומה לנהוג במצרים מופיעים הבשמים בתנ"ך גם בשימוש אישי. בספר משלי מופיע שימוש בבשמים לבישום המיטות "נפתי משכבי מור, אהלים וקינמון."²⁰⁴ בתהילים מופיע משיחת הגוף והבגדים בבשמים "על כן משחך אלוהים שמן ששון מחברך, מור (Myrrh) ואהלות (Aloa), קציעות (Cassia) כל בגדותיך..."²⁰⁵.

¹⁹⁵ משל, ז. תולדות "דרכ אל עזה" – הדרך הקדומה לאילת ולדרום סיני. ארץ ישראל. מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה. 15 תשמ"א 358-363

¹⁹⁶ בראשית ה', כ"א.

¹⁹⁷ ויקרא, ב', א'-ב', ט"ו-ט"ז.

¹⁹⁸ שמות, ל' כ"ב – כ"ד.

²⁰⁰ קינמון – הבושם ולא העץ.

²⁰¹ קנה - הבושם לא הצמח.

²⁰² שמות, ל' ל"ד-ל"ו.

²⁰³ דברי הימים ב' ט"ז, י"ד.

²⁰⁴ משלי ז', י"ז.

²⁰⁵ תהילים מ"ה, ח'ט'.

¹⁹⁹ Harkavy, A. The Holy Scriptures. New York. 1951.- התרגום לאנגלית של שמות הבשמים לפי

בשיר השירים (המיוחס לשלמה המלך) מופיעים הבשמים כדימויים המקשטים דברי האוהבים. "...מי זאת עולה מן-המדבר כתימרות עשן מקוטרת מור ולבונה מכל אבקת רוכל".²⁰⁶ "...עד שיפוח היום ונסו הצללים אלך לי אל הר המור ואל גבעת הלבונה, כולך יפה רעייתי ומום אין בך".²⁰⁷ "גן נעול אחותי כלה גן נעול מעין חתום. שלחך פרדס רימונים עם פרי מגדים כפרים (Henna) עם נרדים. נרד (Spikenard) וכרכם (Saffaron) קנה (Calamus) וקינמון (Cinnamon) עם כל עצי הלבונה (Frankincense), מור (Myrrh) ואהלות (Aloa) עם כל ראשי הבשמים".²⁰⁸ "...קמתי אני לפתוח לדודי וידי נטפו מור ואצבעותי מור עובר על כפות המנעול".²⁰⁹ "... לחיו כערוגת הבשם מגדלות מרקחים שפתותיו שושנים נוטפות מור עובר".²¹⁰ "ברח דודי ודמה לך לצבי או לעופר האילים על הרי בשמים".²¹¹

המערכת הכלכלית בתקופת מלכי יהודה וישראל הייתה כנראה דומה יותר למערכת המסופוטמית מאשר למצרית. המלכים נהלו מערכות עצמאיות שהחזיקו את הארמון, המערכת המנהלית והצבא. בית המקדש נהל מערכת כלכלית סגורה. והעם היה פעיל כלכלית בייצור לצריכה עצמית, לתשלום מסים לשלטון ותרומות למקדש. במקביל למערכת הייצור הייתה מערכת חליפין הבנויה מסוחרים מקומיים ובינלאומיים. הסוחרים הבינלאומיים היו הכנענים והערבים. סוחר המלך היו סוכני השלטונות לניהול המסחר עם הגורמים הזרים שהביאו סחורות לגבולות הממלכה בדומה למערכת המצרית. למלך היה מונופול על הסחר בבשמים ובסוסיים.²¹²

המוצרים שנסחרו בדרך הבשמים במסלול הימי דרך מפרץ אילת דומים למוצרים שנסחרו במסלול הימי והיבשתי המצרי שקדם להם. הבשמים שנסחרו היו המור, הלבונה, הקינמון, הקדה – קציעה והחלבנה.

המעניין בתיאור הוא הקשר בין החומרים המפוארים ששימשו לבניית בית המקדש – הזהב, הכסף, הנחושת, האבנים היקרות ועצי האלמוגים, ובין המוצרים במסחר של אנשי שלמה וחירם בדרך הבשמים. מכאן שהמסחר בדרך הבשמים היה אחד המקורות החומריים החשובים לבניין בית המקדש, לעושרו הרב של שלמה ולגיאות הכלכלית בממלכה.

הפעילות של שלמה (928-968 לפנה"ס) בדרך הבשמים מתוארת בספר מלכים ובדברי הימים. "ואוני עשה המלך שלמה בעציון- גבר אשר את אלות על שפת ים סוף בארץ אדום. וישלח חירם באוני את עבדיו אנשי אוניות יודעי ים עם עבדי שלמה. ליבואו אופירה ויקחו משם זהב ארבע-מאות ועשרים ככר ויבאו אל המלך שלמה".²¹³ בספר דברי הימים הנוסח קצת שונה " אז הלך שלמה לעציון גבר ואל אילות על שפת הים בארץ אדום. וישלח לו חירם ביד עבדיו אוניות ועבדים יודעי ים, ויבואו עם עבדי שלמה אופירה ויקחו משם ארבע מאות וחמישים ככר זהב ויבאו למלך שלמה".²¹⁴ במקום אחר נאמר " וגם אוני חירם אשר נשא זהב מאופיר הביא מאופיר עצי אלמוגים הרבה מאוד ואבן יקרה".²¹⁵ ובמקום נוסף "כי אוני תרשיש למלך בים עם אוני חירם, אחת לשלוש שנים תבוא אוני תרשיש נושאת זהב, כסף, שנהבים, וקופים ותוכיים".²¹⁶

²⁰⁶ שיר השירים, ג', ו'.

²⁰⁷ שיר השירים, ד', ו'-ז'.

²⁰⁸ שיר השירים, ד', י"ב-י"ד.

²⁰⁹ שיר השירים, ה', ה'.

²¹⁰ שיר השירים, ה', י"ג.

²¹¹ שיר השירים, ח', י"ד.

²¹² מלכים א' י' כ"ח.

²¹³ מלכים א', ט', כ"ו-כ"ח.

²¹⁴ דברי הימים ב', ח', י"ז-י"ח.

²¹⁵ מלכים א', י', י"א. דברי הימים ב', ט', י'.

²¹⁶ מלכים א', י', כ"ב. דברי הימים ב', ט', כ"א.

לגבי המיקום של אופיר²¹⁷ יש מספר השערות. רובן ממקמות את האזור במזרח אפריקה²¹⁸ באריתראה וצפון סומליה של ימינו. יש הממקמים את אופיר בצד השני של הים האדום בתימן של היום²¹⁹. מחזור השיוט של אוניות תרשיש – שלוש שנים מעלה אפשרויות שארצות המסחר היו מעבר לארצות הים האדום. יש המוספים לארצות המסחר את הודו ודרום אפריקה²²⁰.

התנ"ך לא מציין מה לקחו אתם המשלחות לאופיר כתמורה למוצרי המותרות. סקרים ארכיאולוגיים בצד המזרחי של הערבה גילו שרידי ישובי מכרות נחושת בסביבות חירבת נחס וחברת פיינאן. במקומות התגלו חרסים מתקופת הברזל²²¹. החפירות בעציון גבר²²² גילו מפעל הפקת נחושת גדול. מוצרי הנחושת מהמפעל היו תמורה מתאימה לסחורות אופיר. השכבות שנחפרו היו הראשונה מהמאה העשירית. השנייה מהמאה התשיעית והשלישית מהמאה השמינית. התקופות מקבילות למאמצי מלכי יהודה לפתח המסחר בים האדום. השכבה הרביעית הייתה מהמאה השמינית לשישית. בשכבה זו התגלו חרסים אדומיים.

בסמוך לסיפור פתיחת המסחר הימי עם אופיר מופיע סיפור ביקור מלכת שבא אצל שלמה. "ומלכת שבא שמעה את שמע שלמה ותבוא לנסות את שלמה בחידות בירושלים בחיל כבד מאד וגמלים נושאים בשמים וזהב לרוב ואבן יקרה..."²²³. "ותיתן למלך מאה ועשרים ככר זהב ובשמים לרוב מאד ואבן יקרה, ולא היה כבשם ההוא אשר נתנה מלכת שבא למלך שלמה."²²⁴. סביר להניח שהסמיכות אינה מקרית. בשני המקרים מדובר בגורם ממלכתי שפעל במסחר במוצרי מותרות מדרום ערב ומזרח אפריקה. מלכת שבא פעלה בדרך היבשתית ושלמה וחירם פעלו בדרך הימית. ביקור המלכה התרחש אחרי המבצע של פתיחת הדרך הימית על ידי השותפות שלמה-חירם. מכאן שסביר להניח ששמעו של שלמה נודע למלכת שבא עקב המשלחות המסחריות הימיות שהגיעו לדרום ערב. שני השליטים של דרך הבשמים – מלכת שבא השולטת באזורי מוצא הבשמים נפגשת עם המלך שלמה השולט בדרכי המסחר צפונה ומערבה. בתיאור²²⁵ ביקור מלכת שבא בארץ מופיעים גמלים נושאים בשמים, זהב (מאה ועשרים ככר²²⁶) ואבן יקרה. בתיאור האוניות שנשלחו לאופיר מופיעים המוצרים שהובאו משם: זהב (ארבע מאות וחמישים ככר²²⁷, עצי אלמוגים, אבן יקרה²²⁸, שנהבים, קופים ותוכים²²⁹). בתיאור המנחות שהביאו השליטים לשלמה מופיעים מלכי ערב ומצוין שהביאו זהב וכסף²³⁰. מקור העושר של הערבים היה כנראה המסחר בדרך הבשמים.

דרך הבשמים ומוצריה מופיעים בדברי הנביאים²³¹. מקור הלבונה מופיע בנבואת ירמיהו "למה זה לי לבונה משבא תבוא וקנה הטוב מארץ מרחק..."²³². בנבואת ישעיהו מתוארת במפורש דרך הבשמים "שפעת גמלים תכסך בכרי מדין ועיפה כולם משבא יבואו זהב ולבונה ישאו ותהילת אלוהים יבשרו. כל צאן קידר

²¹⁷ השם אופיר מופיע על חרס שנמצא בתל קסילה – "...זהב אופיר..."

²¹⁸ יתכן בסמוך לארץ פונט המצרית.

²¹⁹ Kitchen, Sheba and Arabia. p.144.

²²⁰ Kitchen, Sheba and Arabia. p.146.

²²¹ גליק, נ. עבר הירדן המזרחי. ירושלים. תש"ו. עמ' 68-74.

²²² Glueck, N. The Excavations of Solomon's Seaport: Ezion-Geber. (from the Smithsonian report for 1941) Washington, 1942. p.458-460.

²²³ דברי הימים ב' ט', א'.

²²⁴ דברי הימים ב' ט', ט'.

²²⁵ מלכים א', י' ב'. דברי הימים ב', ט', א'.

²²⁶ מלכים א', י', י'. דברי הימים ב', ט', ט'.

²²⁷ דברי הימים ב', ח', י"ח.

²²⁸ מלכים א', י', י"א. דברי הימים ב', ט', י'.

²²⁹ מלכים א', י', כ"ב.

²³⁰ דברי הימים ב', ט', י"ד.

²³¹ המאות השביעית- ותחילת השישית לפנה"ס.

²³² ירמיהו ו', כ'.

יקבצו לך אלי נביות ישרתונך...²³³ בנבואת יחזקאל על צור מדבר הנביא על "בני דדן רוכליך איים רבים סחורת ידך קרנות שן והובנים...²³⁴"... רוכלי שבא ורעמה המה רוכליך בראש כל בושם ובכל אבן יקרה וזהב נתנו עזבוניך...²³⁵ בנבואה אחרת הוא שוב מדבר על סוחרי דרך הבשמים "...שבא ודדן וסוחרי תרשיש וכל כפיריה...²³⁶ בספר תהילים מופיע מזמור לשלמה ובו אזכור של מלכים המכבדים את שלמה " מלכי תרשיש ואיים מנחה ישיבו, מלכי שבא וסבא אשכר יקריבו"²³⁷, ובהמשך אותו פרק "... ויתן לו מזהב שבא...²³⁸ בספר יואל מופיע "...ומכרום לשבאים אל גוי רחוק...²³⁹ בספר איוב (שהיה משוכני גבול המדבר עם שלושת אלפים גמלים) מופיע פעילות אנשי שבא "...ותיפול שבא ותיקחם ואת הנעריםם היכו לפי חרב...²⁴⁰, ובמקום אחר בקינת איוב מופיע "... הביטו אורחות תימא הליכות שבא קיוו למו...²⁴¹

בתקופת שלאחרי שלמה היה ניסיון מצרי להרחיב את ההשפעה לכיוון ארץ ישראל. עם מות שלמה פלש פרעה שישק הראשון²⁴² (945-924 לפנה"ס) לארץ ישראל וערך מסע כיבוש של ערים ומבצרים כולל בדרום הארץ עד אילת ועציון גבר. המאמץ המצרי היה חד פעמי ולא לווה בהשאת צבא כיבוש. סמיכות המסע של שישק הראשון לתקופת הפעילות הישראלית-פיניקית (צורית) בדרך הימית לאופיר (פונט המצרית) איננה מקרית לדעתנו. היה כאן ניסיון לחסל את היוזמה של מלכי יהודה והפיניקים.

בימי יהושפט (849-874 לפנה"ס) היה מאמץ ימי נוסף של ממלכת יהודה אך הוא נכשל "יהושפט עשה אוניות תרשיש ללכת אופירה לזהב ולא הלך כי נשברו אוניות בעציון גבר"²⁴³. בדברי הימים מופיע נוסף אחר של האירוע "ויחברו עמו (אחזיה מלך ישראל) לעשות אוניות ללכת תרשיש, ויעשו אוניות בעציון גבר. ויתנבא אליעזר דודוהו ממרשה על יהושפט לאמור: כהתחברך עם אחזיהו פרץ אלוהים את מעשיך. וישברו האוניות ולא עצרו ללכת אל תרשיש."²⁴⁴

בתקופת עזריה בן אמציה ובנו יותם (742-786 לפנה"ס) הושבה אילת ליהודה ונבנתה מחדש²⁴⁵. סביר להניח שהחזרת העיר משמעותה הייתה חידוש המסחר הימי עם דרום ערב.

בתקופת אחז בן יותם (726-742 לפנה"ס) אבדה אילת לממלכת יהודה עת שנכבשה על ידי רצין מלך ארם (740-732 לפנה"ס). "בעת ההיא השיב רצין מלך ארם את אילת לארם וינשל את היהודים מאילות, וארמים באו אילת וישבו שם עד היום הזה."²⁴⁶ ממלכת ארם-דמשק בתקופת בן הדד ורצין הייתה פעילה בדרך הבשמים שעברה בעבר הירדן המזרחי. פעילותם נגמרה עם הכיבוש האשורי בידי תגלת פילסר השלישי.

הפעילות של ממלכות יהודה וישראל היו לפי הסדר.

²³³ ישעיה ס', ו'-ז'.
²³⁴ יחזקאל כ"ז, ט"ו.
²³⁵ יחזקאל כ"ז, כ"א.
²³⁶ יחזקאל ל"ח, י"ג.
²³⁷ תהילים ע"ב, י'.
²³⁸ תהילים ע"ב, ט"ו.
²³⁹ יואל, ד', ח'.
²⁴⁰ איוב א', ט"ו.
²⁴¹ איוב ו', י"ט.

²⁴² ANET pp. 263-4

²⁴³ מלכים א', כ"ב, מ"ט.
²⁴⁴ דברי הימים ב' כ' ל"ו – ל"ז.
²⁴⁵ מלכים ב' י"ד, כ"א-כ"ב.
²⁴⁶ מלכים ב', ט"ז, ו'.

דוד היה בקשרים עם חירם מלך צור ששלח לו בנאים וחומרי בנין לבנות את ארמונו²⁴⁷. דוד תוקף ומכניע את עמי עבר הירדן (מואב, אדום ובני עמון) וארם צובא ודמשק²⁴⁸. שלמה שלט ביד רמה בעבר הירדן²⁴⁹ עם קשיים מסוימים בדמשק והיה בקשרים מסחריים עם חירם. מלכי ארם דמשק מנצלים המאבק בין מלכי יהודה וישראל להחלישם²⁵⁰. הדד מלך ארם יצא להלחם באחאב מלך ישראל אולם בסופו של דבר נכנע לו²⁵¹. בקרב שני עם מלך ארם נהרג אחאב²⁵². בתקופת יהורם מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה מרד מישע מלך מואב אך הוכה על ידי הקואליציה ישראל, יהודה ואדום²⁵³. באותה תקופה החלו הארמים שוב לתקוף את ממלכת ישראל²⁵⁴. בימי יהוא מלך ישראל איבדה הממלכה את השליטה בעבר הירדן לחזאל מלך ארם²⁵⁵. חזאל תוקף את ממלכת יהודה²⁵⁶. בתקופת יהואש בן יהואחז מלך ישראל הכו הישראלים את בן הדד²⁵⁷. בתקופת אמציה בן יואש וירבעם בן יואש החזירו מלכי יהודה וישראל את השלטון בעבר הירדן עד אילת לאחר מלחמה עם האדומים שכללה כיבוש הנגב עד אילת בימי עוזיהו²⁵⁸. האשורים מתעניינים בארץ ישראל ותגלת פילסר השלישי כובש ערים²⁵⁹. רצין מלך ארם חובר לפקח מלך ישראל ומתקיף את יהודה אולם מותקף כתוצאה מכך על ידי האשורים, מובס והארמים גולים מארצם²⁶⁰.

דרכי המסחר בנגב נחקרו על ידי מספר חוקרים. במחקרו של משל²⁶¹ הוא מעלה השערה שהמצודות והישובים שנמצאו במרכז הנגב הם תוצאה של יוזמה מרכזית של מלכי יהודה ביחד עם התיישבות של תושבים מקומיים סביב התחנות שהוקמו בדרך מעציון גבר לירושלים ולצור. הדרך עברה דרך קדש ברנע לבאר שבע ומשם צפונה. הממצאים הארכיאולוגיים בתל ח'ליפה – עציון גבר מאשרים יחוס תקופות למלכי יהודה – שלמה, יהושפט ועוזיהו.

אוסטרקונים עם סימני כתב דרום ערביים נמצאו בחפירות בבית אל²⁶² ובתל אל חליפה (עציון גבר)²⁶³ מהמאות התשיעית והשמינית מאשרות הקשר המסחרי בין ארץ ישראל ודרום ערב. בחפירות עיר דוד נמצאו אוסטרקונים דומים. הם תוארכו לפרק הזמן בין המאה השמינית לחורבן ממלכת יהודה – 568 לפנה"ס²⁶⁴.

בתקופת עזרא ונחמיה (המאה השישית לפנה"ס) מופיעים²⁶⁵ שליטים של פחוות פרסיות בעבר הירדן אדום והנגב. טוביה העמוני וגשם הערבי היו שליטי רבת עמון והפחה הערבית באדום ובנגב. שליטים אלה ניסו לפעול נגד ההתחזקות של היהודים בראשות נחמיה בירושלים.

חצי האי ערב

²⁴⁷ שמואל ב', ה' י"א.

²⁴⁸ שמואל ב' ח"י"ב

²⁴⁹ מלכים א' ט'

²⁵⁰ מלכים א' ט"ו.

²⁵¹ מלכים א' כ'.

²⁵² מלכים א' כ"ב.

²⁵³ מלכים ב' ג'.

²⁵⁴ מלכים ב' ו'.

²⁵⁵ מלכים ב' י'.

²⁵⁶ מלכים ב' י"ג.

²⁵⁷ מלכים ב' י"ג.

²⁵⁸ מלכים ב' י"ד.

²⁵⁹ מלכים ב' ט"ו.

²⁶⁰ מלכים ב' ט"ז.

²⁶¹ משל, ז. תולדות הנגב בתקופת מלכי יהודה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת תל אביב. תשל"ד. עמ' 3-5.

²⁶² Kelso, J.L. BASOR, 199, 1970, p. 65. As appears in Nielson, K. Incense in Israel.

²⁶³ Glueck, N. BASOR 75, 1939, p. 19. As appears in Nielson, K. Incense in Israel.

²⁶⁴ שילה י. כתובות דרום ערביות מעיר דוד. ארץ ישראל 19 (תשמ"ז), עמ' 288-294.

²⁶⁵ נחמיה ב', י, ו- נחמיה ד' א'.

חצי האי ערב הוא בעיקרו חבל ארץ מדברי עם שוליים מערביים ודרום מערביים גבוהים. החלקים הפנימיים של האזור מכוסים חוליות נודדות או שהם משטחים חשופים מכוסי סלעים. התנועה במרחבים המדבריים היא קשה בלי שימוש בגמל ובמורה דרך שיכיר את מקורות המים לאורך מסלולי המסע. החופים מלאי שוניות אלמוגים המסוכנות מאד לשייט חופים. על החוף קשה למצוא נקודות בהם ניתן להשיג מי שתייה. תנאי הטבע הקשים ביבשה ובים מנעו חדירה של זרים לדרום מערב חצי האי עד המאה הרביעית לספירה. ניסיונות פלישה של חילות אשוריים, בבלים ורומאיים הצטמצמו לשולי המדבר.

ההיסטוריה של דרום ערב בתקופת הביניים של דרך הבשמים ניתנת לשחזור בעזרת מקורות אשוריים, בבלים ופרסיים, ממצאים ארכאולוגיים והתנ"ך. בגלל מיעוט המסמכים ההיסטוריים והחפירות הארכיאולוגיות קשה לקבוע בוודאות את תולדות האזורים השונים בערב. הניתוח להלן מנסה לסכם מחקרים וסיכומי חפירות ארכיאולוגיות כפי שהופיעו במקורות:

בצפון חצי האי ערב הראשונים שנזכרים במקורות הם המידיינים במאה השתים עשרה לפנה"ס שמרכזם היה קוריה (Qurraya) כנראה והם הופיעו עם גמלים בעבר הירדן ובארץ ישראל. במאה העשירית לפנה"ס מופיעים שבטי הקדר שמרכזם היה דומה הנמצאת באמצע הדרך בין דדן לבבל וננוה. עד המאה השישית נזכרים במקורות האשורים והבבלים גם השבאים. בסוף המאה השישית ובמאה החמישית שולטים הקדרים בעבר הירדן ובנגב בהסכמה של האימפריה הפרסית. בשלבים האחרונים של האימפריה הפרסית מופיעים הנבטים כגורם שליט חדש במקום הקדרים.

מהמאה השישית לפנה"ס ואילך מתחילים להופיע שבטי דרום ערב. המעיינים מופיעים מצפון לשבאים ונמצאים גם בדדן. האווסנים נמצאים בדרום ערב ופעילים במסחר עם סומליה והודו. השבאים משתלטים על דרום ערב ועל חלקים מסומליה ואריתריאה בסוף מאה החמישית לפנה"ס כנראה בשיתוף פעולה עם הקטבנים. החצרמוותים מתחזקים גם הם במאה החמישית לפנה"ס ומשתלטים על שטחי הלבונה של דופר. בסוף המאה הראשונה יש שתי ממלכות גדולות בדרום - השבאים ביחד עם החימיריים בדרום מערב והחצרמוותים בדרום מזרח.

בספר בראשית מופיעים צאצאי חם: כוש, סבא, וחווילה, שבא ודדן²⁶⁶. במקום אחר מופיעה משפחת שם ובין צאצאיו מוזכרים בין השאר – חצרמות, שבא, אופיר וחווילה²⁶⁷. בדברי הימים מופיעים סבא וחווילה כבניו של כוש בנו של חם. כנכדיו של כוש מופיעים שבא ודדן²⁶⁸. בדברי הימים מופיע גם בין צאצאי קטורה פילגשו של אברהם: עיפה, מדן, מידין, שבא, דדן. האשורים מופיעים כבני דדן²⁶⁹.

בני ישראל נפגשו עם המדיינים בדרכם לארץ ישראל. משה ובני ישראל נלחמו בחמשת מלכי המדיינים ולקחו שלל רב שכלל זהב וכסף בכמויות גדולות ומקנה לרוב. מעניין לציין שלא נזכרו גמלים בשלל המלחמה²⁷⁰.

בחצי השני של האלף השני לפני הספירה נדדו שבטים שמיים מצפון ערב לדרום ערב והביאו אתם חרסים מארץ ישראל ועבר הירדן ואת הכתב הפיניקי הקדמון. הממצאים הארכיאולוגיים בדרום ערב מאשרים קביעה זו אך לא ברור איך חצו אנשים אלה את המדבר ומה משך אותם דרומה?²⁷¹

²⁶⁶ בראשית י', ז'.

²⁶⁷ בראשית י', כ"ט.

²⁶⁸ דברי הימים א', א', ט'.

²⁶⁹ דברי הימים א', ל"ב. בראשית כ"ה, ב'-ג'.

²⁷⁰ במדבר ל"א

המדדינים הם הראשונים המופיעים בתנ"ך²⁷² (ביחד עם העמלקים ובני קדם) כעמים העולים עם גמלים מהדרום (צפון חצי האי ערב, הנגב, ואדום) ומשתלטים על חלקים מארץ ישראל - עזה בדרום ועמק זרעאל בצפון. השבטים מגיעים עם גמלים - "וגמליהם אין מספר". אחרי שהוכו על ידי גדעון, ברחו "בדרך השכונות באוהלים" שהיא כנראה חלק מ"דרך המלך". לאנשי השבטים ולמנהיגיהם היה עושר רב - "... ויהי משקל נזמי הזהב אשר שאל אלף ושבע מאות זהב לבד מן השהרונים והנטיפות ובגדי הארגמן שעל מלכי מדין ולבד מן הענקות אשר בצווארי הגמלים"²⁷³. סיפור זה מהמאה השתים עשרה מתאר כנראה את תחילת פעילות השבטים הערבים מצפון חצי האי ערב בדרך הבשמים היבשתית העולה מדרום ערב. השבטים שעולים מהמדבר, הם בעלי יכולת צבאית ורכוש. ויתכן שרכושם נובע מפעילות מסחרית בדרך. ממצאים ארכאולוגיים במכרות הנחושת בתמנע ובמקום הנקרא קוריה (Qurraya) בצפון מערב חצי האי ערב מאשרים קיום שבטים מקומיים עם תרבות קרמית גבוהה ומפעלי השקיה. יש המזהים שבטים אלה עם המדיינים²⁷⁴.

לפי הממצאים הארכאולוגיים²⁷⁵ באזור מאריב (Marib) במזרח תימן הייתה חברה מאורגנת עם שלטון מרכזי שהקימה מערכות השקיה מורכבות בתקופה 2,300 עד 940 לפנה"ס. בחלקים אחרים של חצי האי ערב התגלו שרידים מאותה תקופה בנאות המדבר: אל אולה (El Ula - דדן העתיקה), טבוק, תימא (Teima), ג'וּף (- דומה העתיקה Jawf), ואחרים.

החל מאמצע המאה ה- תשיעית מופיעות ידיעות אשוריות על השבטים באזור. בתחילה על השבטים הערבים במדבר סוריה ולאחר מכן בתקופת תגלת פילסר השלישי (727-744 לפנה"ס) גם השבטים הדרומיים הנמצאים בצפון ומרכז חצי האי ערב.

את רוב השבטים הערבים המופיעים ברשימות תגלת פילסר השלישי ניתן לזהות בעזרת השוואה לנכתב בתנ"ך. שבטי משא, תימא ואדבאל מופיעים ברשימת בני ישמעאל²⁷⁶. שבטי עיפה ושבא נמנים עם בני קטורה²⁷⁷. מיקום מגורי השבטים הוא צפון מערב חצי האי ערב על דרך הבשמים. בתעודות האשוריות מופיע שבט נוסף עם שמות נבטו (Nabatu) או נבטי (Nabati) וצורות היגוי אחרות. החוקרים חלוקים בדעה האם שבט זה הם הנבטים המופיעים במקורות אחרים כתושבי דרום עבר הירדן וצפון מערב חצי האי במאה הרביעית לפנה"ס²⁷⁸.

כאשר מתאר סרגון את שבטי ערב הוא כותב "... ערבים הרחוקים, שוכני המדבר, אשר לא ידעו נציב ומושל ואשר לא הביאו מסיחהם לאף מלך..."²⁷⁹. באנאלים של תגלת פילסר השלישי לא כתוב שנלחם בשבטים אלא הוא מתפאר שלמרות שגרו רחוק מאד ("...בגבול הארצות הנמצאות במקום בו שוקעת השמש..."²⁸⁰) הם הביאו לו מנחות של גמלים ובשמים.

²⁷² שופטים ו' -ה'.

²⁷³ שופטים ח' כ"ו.

²⁷⁴ Kitchen, K.A. Sheba and Arabia. in The Age of Solomon. Handy, L.K. New York. 1997 p.129.

²⁷⁵ Kitchen, Sheba and Arabia. p.129.

²⁷⁶ בראשית כ"ה י"ג - ט"ו. דברי הימים א' כ"ט-ל'.

²⁷⁷ בראשית כ"ה ד'. דברי הימים א' ל"ג.

²⁷⁸ אפעל, הנוודים, 162-164.

²⁷⁹ Luckenbill, D.D. Ancient Records of Assyria and Babylonia. Chicago (ARAB). 1926. II 16

²⁸⁰ ARAB, I 799.

בתקופת תגלת פילסר וסרגון ניכר שהשלטונות רצו לשלב את הערבים בשלטון בשטחי הספר (במיוחד במדבריות) ולהבטיח את תנועת המסחר בדרך הבשמים²⁸¹. לעומת זאת בתקופתו של סנחריב והמלכים שלאחריו היה רצוף בפעילות צבאית בעיקר כנגד בבל. כיוון שהערבים עמדו לצד הבבלים החליטו האשורים להפעיל כוח בדרכי המדבר. גורם נוסף המסביר את הפעילות האשורית כלפי דרכי המדבר²⁸² היא הצורך הדחוף בהכנסות גבוהות כדי לממן את הפעילות הצבאית. הקרבות עם השבטים הערבים התנהלו בדומה (Adummatu) בלב המדבר בחלק הצפוני של חצי האי ערב. כיבוש דומה והכנעת הערבים הגדילה את הכנסת האוצר האשורי ממיסים מדרך הבשמים והשולטים בה. בין משלמי המסים (והמנחות) היה גם שליט שבא. בתקופה מאוחרת יותר של שלטונו של סנחריב תפסו הערבים מקום חשוב באסטרטגיה של המלך. סנחריב החליט לכבוש את מצרים. לצורך זה היה צריך להשתמש בגמלים לשם חציית מדבר סיני²⁸³. השגת כמויות גדולות של גמלים לצורך לוגיסטי של הגייסות (הובלת מים ומזון) הצריכה פניה אל הערבים בסיני ובצפון חצי האי ערב. הערבים סייעו לסנחריב וכנראה קיבלו תמורה בנושא יתר חופש בסחר בדרך הבשמים והבטחת בנושא הביטחון בדרכי ערב. עדויות ארכיאולוגיות לקשר האשורי – ערבי על דרך הבשמים בנגב הם השרידים של ערים ומבצרים אשוריים לאורך נחל הבשור ושולי בבקעת באר שבע²⁸⁴.

בתקופת אשורבניפל היו מספר מערכות בין האשורים והערבים. עיקר הקרבות התרחשו במדבר הסורי בעיקר נגד שיבטי הקדרים ובדרום ירדן. לפי דברי אשורבניפל התוצאה הייתה קשה לערבים. שלל הגמלים היה כה רב עד שמחירי הגמלים באשור ירדו²⁸⁵. לוחמים ערבים השתתפו במסע של סנחריב נגד מצרים²⁸⁶.

קמביזוס (Cambyses) המלך הפרסי השתמש בערבים לכבוש את מצרים. הערבים סיפקו לו גמלים עם נאדות מים למעבר מדבר סיני מארץ ישראל למצרים²⁸⁷. הערבים נמצאים באזור החמישי של האימפריה הפרסית. הם לא משלמים מנחות למלך פרס. האתיופים נתנו לפרסים זהב (שני קוורט), שנהבי פילים (20), חמישה ילדים אתיופיים, ו200 קורות עץ הובנה. הערבים נתנו מתנה למלך אלף טלנט לבונה (30 טון). בתקופת כורש (Xerxes) היו חיילים ערביים רוכבי גמלים ואתיופים חלק מכוחות הצבא הפרסים שנלחמו ביוונים.

ערב היא הארץ שממנה באים המור והלבונה. הירודוטוס שכתב את ספרו באמצע המאה החמישית משתמש בתיאורים דמיוניים לתאר את מקום גידולם והצורה שבה אוספים את היבול. תיאורים דמיוניים מופיעים גם כדי לתאר כיצד אוספים את הקציעה והקינמון. בצמוד לתיאור ערב מתאר הירודוטוס את אתיופיה כארץ הזהב, הפילים והשנהבים ועץ ההובנה (Ebony)²⁸⁸.

במאות האחת עשרה עד השמינית היו המדיינים וממלכת ליחין (Lihyan) שמרכזה היה דדן (Dedan) – אל אולה (El Ula) השבטים הפעילים הצפון חצי האי ערב.

שבט הקדרים (Qidri או Qadari בכתובות האשוריות) מופיע לראשונה בכתובת של תגלת פילסר השלישי. בכתובות של אשורבניפל מופיע מלך הקדרים – חזאל. כתובת מתקופת סנחריב מתארת מסע מלחמה נגד הקדרים ומלכם חזאל באזור דומה (Adummatu) שבקצה ואדי סירחאן על הדרך מתימא לבבל.

²⁸¹ אפעל י. הנוודים בספר ארץ ישראל בתקופת האימפריות האשוריות, הבבלית והפרסית א' (אפעל, הנוודים). חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. האוניברסיטה העברית. תשל"א. עמ' 73.

²⁸² אפעל, הנוודים, 99-103.

²⁸³ גם כנבוזי הפרסי השתמש בשירותי הערבים בשנת 525 לפנה"ס כדי להוביל מים לגיסותיו הפולשים למצרים.

²⁸⁴ נאמן, נ. הנגב בשלהי ימיה של ממלכת יהודה – דיון. קתדרה 42: 3-38.

²⁸⁵ אפעל, הנוודים, 108.

²⁸⁶ Herodotus, II, 141.

²⁸⁷ Herodotus, III, 9.

²⁸⁸ Herodotus, III, 107-114.

אשורבניפל מדבר על פשיטות קדרים בדרום סוריה – מזרח עבר הירדן. בשנת 599 לפנה"ס תקפו יחידות של צבא נבוכדנצר השני יחידות צבא של הקדרים. עם כיבוש ארץ ישראל על ידי נבוכדנצר השני והגליית תושבי יהודה החלה חדירה של שבטים ערבים מערבה והתיישבות בישובים במואב, אדום והנגב. לפי חוקרים הקדרים היו קבוצת שבטים שחיו בדרום המדבר הסורי ובואדי סירחן ומרכזם היה בנווה המדבר בדומה. יתכן והנבטים השתייכו לקבוצת שבטים זו. במאה החמישית הקדרים נמצאים במצרים בשוב ממזרח לאיסמעליה (תל מסחוטה הנמצא כעשרים ק"מ מזרחית לאיסמעליה). על קערת כסף מהרבע האחרון של המאה החמישית מופיע שמו של "קיננו בר גשם מלך קדר"²⁸⁹.

ממלכת קטבן (Qataban) בדרום ערב מופיעה לראשונה כשבט עם ראשי שבט/כהנים - מוקריב (Mukarrib) במאה השביעית לפנה"ס²⁹⁰. בירת הממלכה הייתה תימנע (Timna). הממלכה שלטה בדרך המסחר של הלבונה מחצרמוות. בסמוך לבירה נמצאו שרידים של מפעלי השקיה מרשימים²⁹¹. הממלכה הייתה במאבקים לאורך זמן עם השבאים בצפון והאווסנים בדרום. בסוף המאה הרביעית ותחילת השלישית לפנה"ס שלטו בדרום ערב.

בחפירות במזרח תימן נתגלו גם כתובות של שליטים שבאיים שתוארכו למאה התשיעית לפנה"ס. כתובת באלף בית דרום ערבי שהתגלתה בבית שמש מתוארכת למאה השתים עשרה לפני הספירה²⁹². בתקופה המתחילה מהמאה ה-11 עד המאה ה-9, אין ידיעות על תושבי חצי האי ערב המתועדות מחוץ לאזור בעיקר בתעודות אשוריות. בכתובת שבאית מהמאה התשיעית מוזכר קאריביל כשליט שבאי²⁹³. מתקופת סרגון בתחילת המאה השביעית מופיע קאריבילו כמלך שבא. דמיון השמות מצביע על רציפות שלטון מרכזי במזרח תימן (אזור מאריב) מהמאה התשיעית לפחות. שרידי התרבות המתקדמת באזור מתקופות קדומות יותר מצביעים על סבירות סיפור מלכת שבא העולה לירושלים עם שיירות של גמלים בדרך הבשמים בחצי השני של המאה העשירית לפנה"ס²⁹⁴. חיזוק נוסף מתקבל לקיום הדרך מהמאה השמינית הוא כתובת של שליט חינדנו (Hindanu) ממסופוטמיה שמספר ששדד מאתיים גמלים משיירה שבאית במדבר²⁹⁵. לפי קיצן (Kitchen) שליטי שבא נקראו מוקריב (Mukarrib) – המאחד – היות והם שלטו במרחב בו היו שבטים נוספים - מעין (Main), קאטאבן (Qataban) וחצרמוות (Hadarmaut)²⁹⁶. לפי ממצאים ארכיאולוגיים מאתיופיה שלטו השבאים גם בצד המערבי של הים האדום. המסורת האתיופית הפנימה את מלכת שבא כאם שושלת המלוכה האתיופית.

בסוף המאה החמישית לפנה"ס - מלך השבאים קריביל (Karibil)²⁹⁷ וואטר (Watar) - כבש את ממלכת אווסאן. הכיבוש שבאי גרם להרס ערי החוף של הממלכה²⁹⁸. ההמלכה שבאית שלטה גם באזורים של אריתראה של היו בצד השני של הים האדום²⁹⁹.

ממלכת אווסאן (Awsan) השתרעה מדרום לממלכת הקטבן לאורך החוף הדרומי מערבי של חצי האי ערב. בירת הממלכה הייתה מיסוואר (Miswar) והיא שלטה בערי הנמל האסטרטגיות למסחר בבשמים - קנה

²⁸⁹ אפעל, י. הנוודים בספר ארץ ישראל עמ' 165-168.

²⁹⁰ Phillips, W. Qataban and Sheba. London 1955.p. 219.

²⁹¹ Costa, P.A. The Pre-Islamic Antiquities at the Yemen National Museum. Rome 1978. p. 12-13.

²⁹² Kitchen, Sheba and Arabia. p.134.

²⁹³ Kitchen, Sheba and Arabia. p.134.

²⁹⁴ Kitchen, Sheba and Arabia. p.134.

²⁹⁵ Kitchen, Sheba and Arabia. p.134.

²⁹⁶ Kitchen, Sheba and Arabia. p.140.

²⁹⁷ ראה לעיל שם דומה של מלחך שבאי מהמאה השמינית לפנה"ס במסמכים אשוריים.

²⁹⁸ Costa, P.A. The Pre-Islamic Antiquities. P. 13

²⁹⁹ Costa, P.A. The Pre-Islamic Antiquities. P. 14.

(Cana - Qana) ועדן – (Eudaemon Arabia). היא שלטה כנראה במסחר הימי בים הערבי והאוקיינוס ההודי בעיקר במסחר עם מזרח אפריקה³⁰⁰. בתור שכזאת היוותה הממלכה מתחרה גדולה של השבאים במיוחד בתקופה שבה הרחיבו היוונים את אחיזתם במסחר הימי בים האדום ובמסחר עם ערי הנמל בדרום ערב. הפעילות השבאית בדרום ערב בסוף המאה החמישית לפנה"ס עד התחלת המאה השלישית לפנה"ס יכולה להיות מובנת בהקשר עם התרחבות המסחר בדרך הבשמים היבשתית בתקופה הפרסית והיוונית ולאור הנסיונות של הפרסים והיוונים לפתוח דרך ימית על ידי תעלת הנלוס לים האדום ופעילות צבאית ומסחרית בים האדום ומפרץ באב אל מנדב.

ממלכת חצרמוות הוקמה כנראה במאה החמישית לפנה"ס. בירתה הייתה שבווה (Shabwah) הממלכה שלטה בייצור ושיווק הלבונה בדרום חצי האי עד סוף המאה השנייה לפנה"ס³⁰¹. בשיא פריחתה היא כללה את שטחי הגידול של עצי הלבונה באזור דופר (Dhufar) – זפר (Zafar) בעומן. הממלכה נאבקה עם החימיארים במאה הראשונה לפנה"ס ושמרה על כוחה כולל שליטה בחלק המזרחי של חוף דרום ערב³⁰².

יש ויכוחים בין החוקרים לגבי תקופת ההופעה והגיאות של שבטי המעיין (Main, Minaeans) שבירתם הייתה קרנוו (Qarnaw) – מעין (Main) הנמצאת מצפון למריב ומדרום לאזור נג'רן (Najran). מרכז ממלכת מעין היה כנראה במחוז ג'וּף (Jawf) בתימן. המעינים שלטו באזור עד יתריב (Yatrib) – אל מדינה, דדן (Dedan) – אל אולה (El Ula), תמה (Tema) – תיימה (Teima) בצפון. המעינים היו סוחרים ידועים על דרך הבשמים והובילו את השיירות עד הים התיכון, סוריה ומצרים. כתובת על מזבח בדלוס (Delos) בים האגאי מציינת סוחרים מעינים וכתובת של סוחר בשמים מעיני מופיעה על סרקופג במצרים משנת 183 לפנה"ס³⁰³. מקדש של האל הראשי שלהם – ווד (Wadd) נמצא באי דלוס בים האגאי. יש הקובעים את תקופת הופעתם לאמצע האלף הראשון לפנה"ס לאחר תקופת הפריחה של השבאים³⁰⁴. במאה הרביעית לפני הספירה הם הגיעו לשיא התפתחותם והיו בקשר עם הקטבנים והאוסים בדרום ערב. בכתובות בדרום ערב מוזכר האל ווד – אל המינאים³⁰⁵.

בצד השני של חצי האי ערב – הצד של המפרץ הפרסי היו התפתחויות קדומות יותר. בתחילת האלף השני נזכרים במקורות אשוריים הסוחרים הימיים הגדולים של העיר/מדינה דילמון (Dilmun)³⁰⁶ שעסקו במסחר בנחושת עם התרבויות הגדולות של ארצות הסהר הפורה ולאחר מכן בסחר הבשמים עם הודו וכנראה דרום ערב. תקופת הזהב של העיר הייתה 1600-2200 לפנה"ס³⁰⁷. באותה תקופה הייתה דילמון בקשר ימי עם אזור מגן (Magan)³⁰⁸ בעומן³⁰⁹ לצורכי סחר בנחושת ובשמים³¹⁰. סביר להניח סוחרים ממקומות אלה הגיעו בדרך הים למקורות הבשמים בדרום חצי האי ערב והביאו אתם מידע לתושבים המקומיים על המפרץ הפרסי והדרך לארצות הסהר הפורה. קשר ישיר בין המצרים לעמי ארצות הסהר הפורה התנהל בדרך היבשה (ארץ ישראל וסוריה). בתקופה הזו לא היה טעם בקיום קשר ישיר בין המדינות דרך המפרץ הפרסי. למרות התפתחות הספנות תנועת האוניות הייתה איטית מאד³¹¹ והתנהלה בעיקר לאורך החופים.

³⁰⁰ בפריפלוס של הים האריתראי, שנכתב כחמש מאות שנה מאוחר יותר מופיע "החוף האוסאני" במזרח אפריקה.

³⁰¹ Costa, P.A. The Pre-Islamic Antiquities. P. 13

³⁰² Doe, B. Southern Arabia. Switzerland. 1971. p. 99

³⁰³ Costa P.M. The Pre-Islamic Antiquities at the Yemen National Museum. Rome. 1978 p. 12.

³⁰⁴ Van Beek, G.W. The Rise and Fall of Arabia Felix. *Scientific American*. (1969) 221, 6. p. 41.

³⁰⁵ Doe, B. Southern Arabia. p. 69.

³⁰⁶ שזיהוי אפשרי שלה הוא כעיר נמל באזור בהריין.

³⁰⁷ www.bnmuseum.com/dilmun.htm

³⁰⁸ בשומרית ומקן באכדית (Makkan).

³⁰⁹ Potts D.T., Before the Emirates: an Archaeological and Historical Account of Developments in the Region c. 5000 BC to 676 AD. www.uaeinteract.com/uaeint_misc/pdf/perspectives/02.pdf, P. 13. Doe, B. Monuments of South Arabia.

³¹⁰ www.archaeology.org/9705/abstracts/magan.html

³¹¹ בתקופות מאוחרות למשל בתקופה הרומית יש עדויות שמסע ממצרים לארצות הסהר הפורה דרך המפרץ הפרסי היה עלול לקחת עד שלוש שנים.

תקופת פריחה נוספת הייתה ביישוב בדרום ובמזרח ערב מאות 1000-1200 לפנה"ס. התקופה מאופיינת בהופעת הגמל כבהמת משא ויישום טכנולוגיית השקיה³¹² פרסית בחקלאות³¹³.

פליני מדווח³¹⁴ במאה הראשונה לספירה על סיפורי סוחרים מאזור דרום ערב שמקור הקינמון הוא מסוחרים מהמזרח הרחוק שמגיעים בספינות חסרי הגה ואמצעי היגוי. הספינות שטות מערבה לכיוון מדגסקר ומזרח אפריקה בעזרת מפרשים המסתייעים ברוח מזרחית הנושבת במשך כל השנה בסמוך לקו המשווה ומובילה אותם לאחר מסע ארוך לאפריקה. מאפריקה הובל הקינמון על ידי יורדי ים ערבים שמוצאם במפרץ הפרסי ודרום ערב. יש עדות חלקית לפעילות הימית הערבית בתקופת הברזל השנייה (600-1000 לפנה"ס) מעומן. העדות היא ציור שנמצא של אונייה עם מפרש טיפוסי של ספינה ערבית³¹⁵.

הפעילות הימית הערבית וההודית מקבלות חיזוק ממקורות עקיפים. אזור מלוחה (Meluhha) היה בעת העתיקה אזור החוף בהודו הכולל את השפך של האינדוס. אזור זה נזכר באחד מהאזורים שהיו בקשר עם שומר באלף השלישי³¹⁶. יש עדויות על מסחר בין הודו ודילמון בחוף המערבי של המפרץ הפרסי באלף השני לפני הספירה. הנחשת ממגן-עומן הגיע למסופוטמיה בדרך הים אף בתקופות קדומות יותר. מוצרי מזרח אפריקה הגיעו לדרום חצי האי ערב בחצי השני של האלף הראשון לפני הספירה. חופי סומליה נקראו על שם עם מדרום ערב – חופי אוסניה. מכאן שסביר להניח שהתושבים של דרום חצי האי ערב רכשו (או אף פיתחו בעצמם) את הטכנולוגיה של שייט בימים מהמצרים הקדמונים. יש לזכור שלחופי חצי האי היו ישובים רבים של דייגים ("אוכלי דגים" לפי הגדרת המקורות העתיקים). יש הטוענים שהשייטים הערביים וההודים ידעו לנצל את רוחות המונסון הנושבות בקיץ לצפון מזרח ובחורף לדרום מערב כדי לשייט בעזרת מפרסים מדרום חצי האי ערב ומזרח אפריקה להודו ובחזרה. הידע הזה היה בידם הרבה מאות שנים לפני שהספנים היוונים והרומים גילו את רוחות המונסון ("היפלוס" היווני/רומי)³¹⁷.

אחת התופעות המעניינות של ספרי הגיאוגרפיה וההיסטוריה של העולם העתיק הם סיפורי דרום ערב על מקורות הבשמים. הירודוטוס³¹⁸ למשל מתאר מפי הערבים את מקור הלבונה מעצים המוגנים על ידי נחשים מעופפים שצריך לסלקם על ידי עשן חריף. הנחשים הארסיים מכסים את פני האדמה וחיים רק בחצי האי ערב. מקור הקציעה גם הוא מסובך להשגה. היא גדלה באגם לא עמוק שמסביבו גדלות חיות מעופפות כמו עטלפים הפוגעות בעיניים. הקינמון נאסף מקני ציפורים החיות בהרים תלולים. תיאורי הערבים את מקור הבשמים נועד לשתי מטרות האחת ליצור מסתורין סביב המוצרים כדי להגביר את החשק להשתמש בהם ולהצדיק את מחירם היקר. סיבה שנייה היא הסתרת מקור הבשמים כדי למנוע הופעת זרים מתחרים.

החקירה הארכיאולוגית בתימן וערב הסעודית היא עדיין בחיתוליה. חפירות ארכיאולוגיות וסקרים ארכיאולוגיים נעשו במספר מועט של מקומות. החפירות חשפו ממצאים ארכיאולוגיים מהמאות השביעית לשלישית לפנה"ס.

עבר הירדן וסוריה

³¹² מקבילה לשיטת ה"פוגרות" שנמצאה בערבה בחווה שליד עין עברונה ליד אילת.

³¹³ Potts D.T. p. 21.

³¹⁴ Pliny (the Elder), Natural History, xii, 85-87.

³¹⁵ Potts D.T. p. 22.

³¹⁶ Doe, B. Monuments of South Arabia. P. 28.

³¹⁷ Van Beek, G.W. Pre-Islamic South Arabian Shipping in the Indian Ocean. *Journal of the American Oriental Society*, 80 (3, 1960) p136-139.

³¹⁸ Herodotus, III 107-111

כתיבת ההיסטוריה של עבר הירדן באזורים שהיו בעבר ארצות מואב ואדום מסתייעת בממצאים ארכיאולוגיים. ממצאים אלה מתבססים על סקרים ארכיאולוגיים מקיפים של ירדן שנעשו בשנות השלושים של המאה העשרים. מהמאה השמונה עשרה למאה השנים עשרה לפנה"ס לא נמצאו שרידים של יישובי קבע בדרום עבר הירדן והאזור היה כנראה מיושב על ידי נוודים.

מהמאה השלוש עשרה עד המאה השמינית לפנה"ס יש שרידים של יישובי קבע רבים הקשורים בהתפתחות ממלכת אדום³¹⁹. מהמאה השמינית עד המאה החמישית הייתה תקופת שקיעה. תקופת השקיעה נבעה כנראה מהמלחמות של ממלכת אדום עם מלכי יהודה ומסעות המלחמה של האשורים והבבלים נגד האדומים וערבים בצפון חצי האי ערב ועבר הירדן.

בתקופת הפריחה הקימו השליטים המואבים והאדומים מערכת מבצרים לשמירה על הממלכה ועל צירי התנועה של המסחר בדרך הבשמים היבשתית. המסחר בדרך הבשמים מערב דרך סוריה לערי הפיניקים לחוף הים התיכון ודרך הנגב וסיני למצרים היה המקור המרכזי לחיי הכלכלה בעבר הירדן. מקור כלכלי נוסף היו מכרות הנחושת המפוזרים לאורך הערב. הגבול המערבי של ממלכת אדום עבר כנראה בדרום ארץ ישראל לאחר הכיבוש האדומי של דרום ארץ ישראל במאה השמינית³²⁰. המקום הסלע מופיעה בתנ"ך כאחת הערים שכבש אמציה בן יואש מלך יהודה מידי אדום³²¹.

בתקופת עזרא ונחמיה (המאה השישית לפנה"ס) מופיעים³²² שליטים של פחות פרסיות בעבר הירדן אדום והנגב. טוביה העמוני וגשם הערבי היו שליטי רבת עמון והפחה הערבית באדום ובנגב. שליטים אלה ניסו לפעול נגד ההתחזקות של היהודים בראשות נחמיה בירושלים.

לגבי מוצא הנבטים יש חילוקי דעות. יש הקושרים אותם לנבטים המופיעים בתעודות האשוריות ויש הטוענים שבגלל בעיות הבדלי כתיב (ט' או ת' רפה) וזיהוי מקום שהייה – לפי האשורים היו הנבטים במדבר הסורי – לא ניתן לזהות בהם את הנבטים של דרום ירדן. במקרא מופיע שבט אחד בין הישמעלים – נביות. "...בכור ישמעאל נביות..."³²³. יש המזהים שבט זה כאבות הנבטים. לפי השערה מקור שבטי הנבטים מדרום ערב. בכתובות עתיקות מדרום ערב מופיע השם נבטו (Nabatu). בכתובות נבטיות מופיע הצירוף "מלך נבטו" דהיינו מלך שבט הנבטים³²⁴. לגבי היחסים בין הנבטים לאדומים מעלה גליק השערה ששני העמים התערבו זה בזה וכאשר הגיעו הנבטים לשלטון נקרא העם המערב במקום האדומים – הנבטים³²⁵.

האזכור הראשון של הנבטים כעם/שבט בדרום ירדן מופיע אצל דיודורוס (Diodorus) המתאר אותם בהקשר עם מסע כיבוש של אנטיגונוס בשנת 312 לפנה"ס. המשך הדיון יהיה בתקופה הבאה.

הארמים היו קבוצה של שבטים שמיים דוברי ארמית שפלשו לתחום הקשת הפורה במחצית השנייה של האלף השני. הם הגיעו לחשיבות היסטורית ולהשפעה מדינית ניכרת בסוף האלף השני ובתחילת האלף הראשון. בתקופה זו הקימו מדינות/ערים בסוריה. החשובה שבהן הייתה ארם דמשק. הם עסקו במסחר. יש תעודות אשוריות של סוחרים ארמיים. השפה הארמית הייתה השפה הבינלאומית הרשמית בתקופת אשור ולאחר מכן. האשורים ניהלו מערכות רבות נגד הארמים. כיבושי תגלת פילסר השלישי בסוריה (743-732)

³¹⁹ גליק, נ. עבר הירדן המזרחי. ירושלים תש"ו. עמ' 130

³²⁰ Gluck N. The Boundaries of Edom. The Hebrew Union College Annual, XI. P 141-145.

³²¹ מלכים ב' י"ד ז'.

³²² נחמיה ב', י, ו- נחמיה ד' א'.

³²³ בראשית כ"ה י"ג

³²⁴ Starcky J. The Nabataens: A Historical Sketch. *The Biblical Archaeology*. XVIII. (1955, 4) 84-86/

³²⁵ גליק, נ. עבר הירדן המזרחי. ירושלים תש"ו. עמ' 133

לפנה"ס) הפכו את אזורי הארמים לפחות אשוריות. האשורים הגלו את הארמים מאזורים שונים בסוריה לאשור³²⁶.

ממלכת ארם דמשק הייתה הממלכה הארמית החשובה ביותר בסוריה. היא שלטה בין ממלכת חמת בצפון וממלכת ישראל בדרום. בשלב מסוים היא שלטה בכל עבר הירדן לאורך קטע "דרך המלך" של דרך הבשמים. העיר דמשק הייתה עיר צומת מרכזית בדרך הבשמים. ממנה הסתעפו מסלולים למסופוטמיה ולערי הפיניקים לחוף הים התיכון. הממלכה הוקמה לפי המסופר בתנ"ך בתקופת שלמה³²⁷. הארמים ניהלו קרבות רבים עם מלכי יהודה וישראל וכבשו שטחים רחבים בעבר הירדן³²⁸. בתקופת האשורים הם ניהלו קרבות רבים עם האשורים כחלק מקואליציות אזוריות עם הישראלים והערבים. בתקופת המלך הארמי רצין הם כבשו את אילת בצפון מפרץ אילת והשתלטו על צומת חשובה בדרך הבשמים מחצי האי ערב לים התיכון ומצרים. השליטה הארמית בדרך לא האריכה ימים ובעקבות מסע של תגלת פילסר השלישי בשנת 733/2 לפנה"ס נכבשה דמשק, הוחרבו ערי הארמים בסוריה ותושביהם הוגלו לאשור. בזה הקיץ הקץ על ממלכת ארם דמשק³²⁹.

הפיניקים והיוונים

את השם "הפיניקים" נתנו היוונים לתושבי החוף המזרחי של הים התיכון. הפיניקים מעולם לא היו מדינה אלא תושבי ערי מדינות. ארבעת הערים החשובות ביותר של הפיניקים היו ביבלוס (Byblos), צידון (Sidon), ארווד (Arvados) וצור (Tyre). הפיניקים כינו את עצמם "הכנענים". ביבלוס הייתה עיר הנמל והמרכז המסחרי החשוב ביותר עד לחצי השני של האלף השני בגלל הקשר עם המצרים³³⁰. בין המאה העשרים וארבע והמאה התשע עשרה לפני הספירה הייתה שקיעה של ערי החוף בגלל פלישת האמורים (Amorites). מהמאה התשע עשרה לפני הספירה הייתה שליטה מצרית על ערי הפיניקים. שליטה מצרית זו מופיעה בתכתובת הדיפלומטית עם שליטי הערים הפיניקיות מהמאה הארבע עשרה לפנה"ס שנמצאה בתל אל עמרנה³³¹.

החל מהחצי השני של האלף השני החלו להתפתח ערי מדינה נוספות לאורך החוף המזרחי של הים התיכון ובראשן ארווד, צור וצידון. הערים הפיניקיות סבלו מפלישת גויי הים במאות השלוש עשרה והשתים עשרה³³².

הקשר הימי בין המצרים לפיניקים מופיע במקורות המצריים כבר בתחילת האלף השלישי. מצרים חסרת העצים הדרושים לבניית אוניות לים התיכון קבלה מהפיניקים בביבלוס ארזי הלבנון ובנו מהם ספינות. את הספינות שנבנו לצורך הובלת העצים בים התיכון כינו המצרים ספינות ביבלוס. הקשר המצרי פיניקי נמשך אלפי שנים וגרם לפיתוח יכולת ימית בערי המדינה של הפיניקים לחוף הים התיכון. הפיניקים למדו כנראה את היכולת הימית שלהם מהמיקנים והמינואים שהיו יורדי ים מפורסמים באלף השני לפנה"ס. הפיניקים מופיעים כסוחרים הימיים הגדולים של התקופה בספרות היונית העתיקה מתקופת הומרוס ואחריה³³³.

³²⁶ ארם, ארמים, אנציקלופדיה עברית ה' 942-946.

³²⁷ מלכים א' כ"ג-כ"ה.

³²⁸ מלכים א' כ' א'-ל"ד. מלכים א' כ"ב א'-ל"ו. מלכים ב' ה' כ"ה-כ"ט.

³²⁹ ארם, ארמים, אנציקלופדיה עברית ה' 948-950.

³³⁰ Handy, L.K. Phoenicians in the Tenth Century BCE: A Sketch of an Outline. In The Age of Solomon. (Handy.

Phoenicians) Handy, L.K. (ed.) New York. 1997. p. 154-159. See also Harden, D. The Phoenicians. London. 1963. p. 51.

³³¹ Aubet, Maria E. The Phoenicians and the West. Cambridge. 1987. p.19.

³³² Moscati, S. The World of the Phoenicians. New York. 1968.p. 10.

³³³ Harden D. The phoenicians. London. 1962.160-161.

הספינות שפיתחו נקראו ספינות תרשיש³³⁴. הם היו ספינות מפרש גדולות עם שתי קומות של שורות חותרים ומשוט הגה גדול. הספינות הפיניקיות מופיעות בתבליטים מצרים, ואשוריים.

רוב ממוצרי המותרות בדרך הבשמים היו חומרי גלם לתעשיות ולבעלי מלאכה בעולם העתיק. כך השנהב, הכסף, הזהב והנחושת הפכו לכלים, אביזרים ותכשיטים בידי בעלי המלאכה. הבשמים הגולמיים – שרפי עץ וחלקי צמחים עובדו לשמנים ולאבקות. עורות החיות האקזוטיות הפכו למלבושים ואביזרי קישוט. ובדי הטכסטיל נהפכו לבדי ארגמן מפוארים בידי הצבעים של צור וצידון שהשתמשו בחלזונות המורקס (Murex) לצורך הפקת הצבע המיוחד שהיה לשם דבר בכל המזרח התיכון. הערים הפיניקיות היו מרכזי ייצור של מוצרי איכות מחומרים נדירים. הסוחרים הפיניקיים שיווקו תוצרת זו בכל רחבי המזרח התיכון והים התיכון³³⁵. ערי הנמל המרכזיות – גבל, צידון, צור הפכו לערי היעד המרכזיים של הסוחרים בדרך הבשמים. עדויות על היכולות הפיניקיות בתחומי התעשייה והמלאכה מופיעות בשירת הומירוס, בתנ"ך ובכתובות ומסמכים אשורים ובבלים. ממצאים ארכיאולוגיים שנמצאו בכל רחבי העולם העתיק מאשרים יכולות אלו³³⁶. בין התעשיות החשובות של הפיניקים היתה תעשיית הטכסטיל במיוחד צביעת הבדים בצבע סגול מיוחד. זכוכית הייתה התעשייה השנייה בחשיבותה. הפיניקים המציאו את הזכוכית השקופה³³⁷.

לפי המקורות³³⁸ לשליטים הפיניקים הייתה שליטה מלאה בכלכלה ובמסחר הבינלאומי והם נשאו ונתנו עם סוחרים זרים. המסחר הימי הפיניקי במאה ה-12 היה מאורגן כנראה באיגודי ספינות ובעליהם לפי ערי מוצא. עדות לכך מופיעה במסמך ון אמון המצרי מסוף המאה ה-12. במסמך מדובר על קבוצה של עשרים אוניות מביבלוס הנמצאות בקשרי עסקים עם פקיד בכיר מצרי מהדלתא. במסמך גם מדובר על קבוצה של חמישים אוניות מצידון הנמצאות בקשרי מסחר עם סוחר פיניקי (אסייתי) היושב במצרים³³⁹. במאה העשירית מתפתח הקשר בין צור וממלכת יהודה – דוד ושלמה. ניצחון דוד על הפלשתים והקמת האימפריה היהודית יצרו הזדמנויות לקשרים מסחריים ופוליטיים בין ממלכת יהודה והפיניקים (הכנענים). עסקה משותפת עם המלך חירם פתחה את המסלול הימי של דרך הבשמים לדרום.

החל מהמאה השמינית לפנה"ס החלה תחרות גוברת והולכת בין היוונים והפיניקים על השליטה במסחר הימי האזורי מסוימים³⁴⁰.

הכיבוש האשורי והבבלי הכבידו את עולם על הערים הפיניקיות. המנחות השנתיות הגדולות, המיסוי בנמלים ביחד עם הגבלות הסחר עם המצרים והפלשתים גרמו לשקיעת הערים במאות השמינית והשביעית לפנה"ס³⁴¹. שקיעת הערים הקטינה את הביקוש לחומרי הגלם לייצור מוצרי המותרות ואת תנועת המסחר בדרך הבשמים.

בסוף המאה השביעית זכתה צור לשחרור מידי האשורים והחלה פריחה כלכלית קצרה³⁴². פריחה כלכלית זו מתוארת בנבואת יחזקאל מאותה תקופה על צור³⁴³. בנבואתו מתאר יחזקאל את היקף המסחר של בני צור

³³⁴ יש ויכוח בין החוקרים לגבי השם תרשיש. חלקם סבורים שהשם תרשיש הוא שם מקום הקשור באוקיאנוס ההודי (אולי הודו) וחלקם סבורים שהוא קשור בים התיכון – אסיה הקטנה (תרסוס) או האיים היווניים או ספרד וסרדיניה.

³³⁵ Harden D. The phoenicians. London. 1962.160-161. pp 137-155.

³³⁶ אילת, מ. קשרי כלכלה בין ארצות המקרא (להלן אילת, קשרי). ירושלים. 1977. עמ' 142-180.

³³⁷ Moscati S. The World of the Phoenicians. New York 1968. pp. 83-84.

³³⁸ Handy. Phoenicians. p. 162.

³³⁹ ANET, p. 27.

³⁴⁰ Harden, D. The Phoenicians. London. 1963. p. 161.

³⁴¹ אילת, קשרי, עמ' 176-178.

³⁴² Rawlinson, G. Phoenicia. New York. 1889. p.150.

³⁴³ יחזקאל כ"ז.

עם כל העולם הידוע באותה תקופה, כולל מסחרה עם חצי האי ערב: "...דדן רוכלתך בבגדי חופש לריכבה. ערב וכל נשיאי קדר המה סוחרי ידך בכרים ואלים ועתודים במ סוחרייך. רוכלי שבא ורעמה המה רוכלייך בראש כל בושם ובכל אבן יקרה וזהב נתנו עיזבוניך..."³⁴⁴.

פרעה נכו כבש לתקופה קצרה (בשנים 609-605 לפנה"ס) את רצועת החוף עד הערים הפיניקיות. הוא הוכה על ידי הבבלים בראשות נבוכדנצר. נבוכדנצר שם מצור ממושך על צור וכבש אותה ואת הערים הפיניקיות האחרות (573-586 לפנה"ס). לאחר הפריחה הקצרה החל שפל הכלכלי של הערים שנמשך רוב התקופה הבבלית. במיוחד בתקופת נבוכדנצר.

בתקופה הפרסית היו ערי הפיניקים בעלי ברית עם הפרסים שהשתמשו באוניות פיניקיות למסעות מלחמה נגד המצרים והיוונים³⁴⁵. הפיניקים העמידו את כל צי האוניות שלהם לרשות הפרסים. צי זה שימש לכיבוש מצרים בידי קמביזס (Cambyses)³⁴⁶. שיתוף הפעולה עם הפרסים הבטיח גאות כלכלית. בתמורה לשירותים הספנות שנתנו הפיניקים לפרסים הם קיבלו זכויות רבות במסחר הימי³⁴⁷. הפיניקים גם נהנו מהמסחר הער בדרך הבשמים שנבע מפעילות הערבים בדרום ארץ ישראל³⁴⁸.

הפיניקים היו המתווכים העיקריים בין היוונים ובין השווקים במזרח הים התיכון. שרידים ארכיאולוגיים של כלים ומטבעות יוניים מעידים על קשר זה החל מהמאה השישית לפנה"ס. מטבעות יוניות מופיעות בארץ ישראל החל משלהי המאה השישית ומספרם מתגבר באמצע המאה החמישית לפנה"ס³⁴⁹. עם סיום האימפריה הפרסית סבלו הפיניקים מנחת ידם של היוונים כבעלי הברית של הפרסים. הפיניקים קידמו בברכה את בואם של התלמאים בשנת 307 לפנה"ס. אולם הערים עברו מיד ליד³⁵⁰ במלחמות הסלאוקים והתלמאים. החל מתחילת המאה השנייה נהפכו הערים לחלק מהממלכה הסלאוקית. הם זכו לאוטונומיה חלקית אך בעיקרו של דבר הפכו הלניות באופיין. המסחר הפיניקי המשיך לשגשג כשהוא נמצא בתחרות עם המרכז הכלכלי החדש באלכסנדריה. הערים הפיניקיות זכו למעמד מיוחד גם בתקופה הרומית עד תקופת אוגוסטוס שבה איבדו מעמד זה³⁵¹.

במחצית הראשונה של האלף השני היו תנועות אוכלוסין של שבטים הודו אירופאים ליוון ולמערב אסיה הקטנה. באי כרתים התקיימה תרבות שפרחה בתקופה 200 עד 1000 לפנה"ס – התרבות המינואית. תרבות זו נהרסה עם הכיבוש הדורי בסמוך ל-1000 לפנה"ס. המאה השמינית פתחה תקופה חדשה בתולדות יון עם התפתחות העיר מדינה (הפוליס), החקיקה והרפורמות, ההתיישבות והטיראניה. זו הייתה תקופה של מהפיכה כלכלית וחברתית. החל זרם התיישבות חקלאית נרחב, התפתחה התעשייה, המסחר ומשק הכספים. הופיע המטבע, פותחו מכרות, החל הצבר הון בידי סוחרים ואנשי צבא.

המאות השביעית ושישית לפני הספירה היו תקופות של גיאות כלכלית בערי יון. המסחר והתעשייה פרחו, חלו התפתחויות חשובות במשק הכספים ובמבנה היחידות הכלכליות, התרחבה ההתיישבות מעבר לים, הוקמו ערים חדשות והמסחר הימי התרחב³⁵². אולם בתקופה זו היה העולם היווני במצור על ידי הפרסים

³⁴⁴ יחזקאל כ"ז כ"ב

³⁴⁵ Moscati. Phoenicians p. 24.

³⁴⁶ Herodotus, III, 19.

³⁴⁷ דן, י. סחר הפנים וסחר החוץ בארץ ישראל בימי בית שני. פרקים בתולדות המסחר בא"י, קבוצת מחקרים. (עוכ. קדר, ב.ז.; דותן ט, ספרא, ש.) ירושלים. 1990. עמ' 92.

³⁴⁸ Herodotus, III, 107.

³⁴⁹ דן, י. פרקים בתולדות המסחר בא"י. עמ' 93.

³⁵⁰ צור וצידון עברו שש פעמים מיד ליד בין השנים 198-308 לפנה"ס.

³⁵¹ Rawlinson G. Phoenicia. New York 1889. pp.237-243.

³⁵² הערך יון, אנציקלופדיה עברית כרך י"ט תשכ"ח. עמ' 463.

והפונים. למרות המלחמות עם הפרסים והמלחמות הפנימיות ביוון בין ספרטה, אתונה ותבי הייתה גאות כלכלית באזור יון ואסיה הקטנה שנבעה מהתפתחות המסחר הימי. באותה תקופה עלתה שכבת אוכלוסייה חדשה שהחלה לתבוע את מקומה בחברת הפוליס האתונאי והיא "העשירים החדשים" שצברו את הונם במסחר, בתעשייה ובמכרות. השכבה החדשה ניהלה מאבקים בשכבת האצילים שהיוו את האריסטוקרטיה הישנה.

תקופת גיאאות נוספת הייתה לאחר המלחמות עם הפרסים החל מהחצי הראשון של המאה החמישית לפנה"ס. הניצחון הימי על הציים הפרסיים והפיניקים העניק יתרון גדול לציים היווניים בים התיכון וגרם למונופולין ימי של היוונים במסחר בחלקו המזרחי של הים³⁵³. הייתה הגירה יוונית מעבר לים והתיישבות במקומות שונים לאורך חופי הים התיכון. סוחרים יוונים שהתיישבו בחופים המזרחיים של הים התיכון החלו מתחרים בסוחרים הפיניקיים במיוחד בסוחרים קרת-חדשת (הפונים). בין התחלת המאה החמישית לאמצע המאה הרביעית הייתה תקופת הפריחה של יוון הקלאסית.

עם עלייתה של ממלכת מוקדון בימי פיליפוס (336-358 לפנה"ס) התחילה התקופה ההלניסטית שנמשכה עד הכיבוש הרומי ב-146 לפנה"ס³⁵⁴.

אלכסנדר מוקדון התכוון לכבוש את דרום ערב – "ערב המאושרת" – אחרי כיבוש הודו. לצורך זה שלח משלחות ימיות מסביב לחצי האי ערב. לפי סטראבון הוא חיכה למשלחות ערביות שתבואנה אליו כדי לקבל אותו בשלום עם מנחות. בהיעדר המשלחות הוא החליט לכבוש את ערב. תוכניות אלכסנדר נפסקו עם מותו³⁵⁵.

האשורים

הבשמים ומוצרי המותרות של דרום ערב היה להם משקל רב בחיי יום יום של ממלכות מסופוטמיה. הזהב, הכסף והאבנים היקרות העשירו את אוצר הממלכה. הבשמים היו חיוניים בטכסים הדתיים. אשורבניפל אחרון מלכי אשור (612-669 לפנה"ס) אומר בהמנון לאל שמש "האל נושם לתוכו (מריח) את הקטורת" ונהנה מהריח. מכאן שכתוצאה משרפת הקטורת מתכנסים האלים להריח אותו והריח מרגיע את אותם בכעסם. הריח גורם לאלים להשפיע על נבואות חיוביות. הריחות הטובים מטהרים את מוחו של האדם. הבשמים הם אמצעי מושלם ליצירת תקשורת עם האלים. ריח הבשמים הוא גם מטהר את המקדש, האלים, הגוף והנפש. לפי עמו העשן של הקטורת ניתן לקבל סימנים למה שיתרחש בעתיד³⁵⁶. בדומה למצרים ניסו השליטים לטעת את עצי הבשמים בארמונותיהם כדי להקטין תלותם בספקים הערביים. סנחריב מלך אשור מספר על עצי המור בגנו³⁵⁷. בממלכה האשורית התיכונה (המאות תשיעית-שמינית) מופיע בתעודות³⁵⁸ - "בית הבשמים" - מוסד שהוא חלק מהמסד הממלכתי.

במקביל למדיניות הצבאית והפוליטית האגרסיבית ניהלו האשורים מדיניות מסחרית בינלאומית אגרסיבית כולל הקמת רשת דרכים, מסלולי מסע והקמת תחנות מסחר. רוב התשתית שהוקמה הייתה למטרות צבאיות³⁵⁹. בנוסף לתשתית התחבורתית חתמו האשורים הסכמים עם ערים מדינות על הטלת מכס והכוונה

³⁵³ הערך יון, אנציקלופדיה עברית כרך י"ט תשכ"ח. עמ' 464.

³⁵⁴ הערך יון, אנציקלופדיה עברית כרך י"ט תשכ"ח. עמ' 474-427.

³⁵⁵ Starbo. Geography, 16. 4. 27.

³⁵⁶ Nielson, K. Incense in Ancient Israel. Leiden 1986. p. 30-1.

³⁵⁷ אילת, קשרי עמ' 99.

³⁵⁸ אילת, קשרי עמ' 100.

³⁵⁹ Rostovtzeff, M. Caravan Cities. Oxford. 1926. p. 16

פוליטית של מסחר. כך הקימו תחנות בדרום ארץ ישראל בגבול מצרים וערכו הסכם עם צור על ביקורת
בנמל והטלת מכס³⁶⁰. בעזרת כלים שלטוניים אלה הבטיחו האשורים חופש תנועה יחסי לסוחרים והמסחר
תוך תביעה לשותפות בהכנסות מהמסחר על ידי דרישת מנחות מהשליטים והטלת מכסים בערי מפתח
בתנועת הסחורות בנמלים או בנקודות מפתח ביבשה. באזור מדבריות ערב וחלקה הדרומי של עבר הירדן
פעלו האשורים להשיג שליטה על המסחר בדרך הבשמים הימית והיבשתית.

לפי הערכה של מדיניות הממלכה האשורית מאמצע המאה השמינית³⁶¹, מערכת היחסים הכלכליים
הבינלאומיים של אשור הייתה מבוססת על האמצעים הבאים: השגת שלל מלחמה כתוצאה ממדיניות
התרחבות אגרסיבית, הטלת מסים כבדים על המסחר שנגבו בנמלים וצמתי דרכי תחבורה, איסורים על
מסחר עם מדינות וערים אויבות, וציפיות לקבלת מנחות נדיבות משליטים ואסאלים. המקורות שנאספו על
ידי השליטים הוכנסו לבתי אוצרות ממלכתיים באשור. השלל, המסים והמנחות נאספו על ידי מפקדי צבא
ופקדי המלך. המלך, מפקדי הצבא והעילית המנהלית חילקו את המוצרים לכפופים מהם על פי מפתח
מסוים. המדיניות הפוליטית והכלכלית הבינלאומית של האשורים הביאה להתרוששות הדרגתית של
המדינות שהיו חלק מהאימפריה.

במסחר הבינלאומי פעלו גם סוחרים מורשים מטעם השלטונות. הם פעלו כדי להשיג מוצרים שהיה בהם
מחסור ומכרו עודפי מוצרים. במקביל למערכת הציבורית האשורית הייתה מערכת פרטית של מסחר בין
אנשים.

המערכת המסחרית³⁶² הייתה בנויה על חליפין תוך קביעת ערכים למוצרים לפי יחידות משקל מתכת (בדרך
כלל נחושת וכסף). יחידות המשקל היו הכיכר, המנה והשקל. המשקלות היו בפיקוח השלטונות. המתכת
הייתה יחידת מידה לחליפין ורק לעיתים רחוקות היה שימוש בה לצורך החליפין עצמו. בתחילה השתמשו
בנחושת וכסף אולם עם הופעת כסף בכמויות גדולות הפך הכסף לבסיס החליפין וערכי מוצרים נקבעו לפי
יחידות כסף.

מחוץ למערכת האשורית התנהל מסחר חליפין בינלאומי ער. הסוחרים המובילים היו הערבים, הארמים,
הפיניקים והיוונים³⁶³. הסוחרים היו אחראים לארגון השיירות של חמורים ולאחר מכן של גמלים במדבריות.
הסוחרים ניהלו התכתבויות בהן אזכרו חובות או הזמינו מוצרים וקבעו את ערכי החליפין. המערכת
המסחרית הפרטית הייתה מגובה בחוקים והסכמים בין שליטים ומדינות. החוקים קבעו הסדרי החליפין,
האשראי והריבית. ההסכמים בין המדינות והשליטים קבעו את הסדרי הביטחון בדרכים.

המדיניות האשורית הביאה לשקיעת היקף המסחר בדרך הבשמים שנבעה מירידה בביקוש למוצרים עקב
הירידה בפעילות הכלכלית במדינות האזור במיוחד במצרים, פיניקיה, סוריה וארץ ישראל. הביקוש למוצרי
המותרות של אשור סופק על ידי המעורבות הישירה של השלטון במסחר בדרך הן על ידי קבלת מנחות
מהשליטים הערבים והן על ידי מיסוי התנועה בדרכי המדבר במזרח חצי האי ערב (ממגן ודילמון), בצפון
חצי האי ערב ועל "דרך המלך" באדום ומואב.

³⁶⁰ אילת, מ. המסחר הבינלאומי בארץ ישראל תחת שלטון אשור. פרקים בתולדות המסחר בא"י, קבוצת מחקרים. (עוכ. קדר, ב. ז.; דותן ט; ספראי,

ש.) ירושלים. 1990. עמ' 84.

³⁶¹ אילת, קשרי עמ' 227-239.

³⁶² תאור מערכת החליפין מבוסס על מסמכים שהתגלו בארכיונים פרטיים וציבוריים המתארים רישום עסקאות על ידי גופים ציבוריים, כגון מקדשים,
קבלות, מכתבים מסחריים ורשימות חובות של סוחרים פרטיים ממסופוטמיה (בעיקר אשוריים). ראה Soden W.V. The Ancient Orient

Translated by Schely, D.G. Grand Rapids. 1994. p.123-128.

³⁶³ Cambridge History p. 213-217.

האשורים ניהלו מערכת יחסים אמביוולנטית עם שוכני המדבר ממערב להם במדבר הסורי ומדרום להם במדבריות חצי האי ערב. מצד אחד היה קשה להם להשתלט על האזורים המדבריים בגלל הקשיים שתנאי המדבר יוצרים לתנועה ושהות של בני אדם ובעלי חיים. הטמפרטורות הגבוהות והיעדר מים מגבילים את השהות במדבר. מצד שני היו האשורים זקוקים לגמלים לצורך תנועה במדבר ולערכים בתור מורי דרך לאיתור הדרכים במדבר ולמציאת המקומות בהם יש מים. ליחס אמביוולנטי זה נוספה גם שאיפה לקחת חלק בערך המוסף הגדול שנוצר מהמסחר במוצרי מותרות שעבר דרך המדבר. יחס אמביוולנטי זה מופיע במקורות האשוריים בהתנהגות לא קונסיסטנטית של השליטים האשוריים. מצד אחד הם ניהלו מלחמת חורמה בשבטים הערביים שגילו סימני מרי ומצד שני הם התייחסו במקרים מסוימים בסלחנות ליושבי המדבר והטילו עליהם רק חובת מנחות (כווסלים) בצורת גמלים ומוצרים שנסחרו בדרך הבשמים כמו זהב, כסף ובשמים. במקרים מסוימים הם ממנים ראש שבט כ"שוער מצרים" דהיינו המפקח על המסחר עם מצרים. האשורים גם לא היססו להשתמש בגמלים ובמומחיות הערבים בשימוש בהם לצרכים לוגיסטיים צבאיים כמו חציית מדבריות לצורך מסע כיבושים.

גם לערבים היה יחס אמביוולנטי לאשורים. מצד אחד האשורים היוו שוק חשוב לגמלים ולמוצרי המותרות שנעו בדרך הבשמים. מן הצד השני הערבים סבלו מהשליטה האשורית בחלק הצפוני של הדרך – עבר הירדן וסוריה. השליטה האשורית משמעותה היה צורך בתשלום גבוה של מנחות ומסים לשלטונות והקטנת חלקם של הסוחרים הערבים בערך המוסף במסחר בדרך הבשמים. הערבים חששו גם מחדירה אשורית דרומה והניסיון להשיג שליטה בארצות מוצא הבשמים והמתכות היקרות.

ההזכרות של הערבים ושליטיהם במסמכים האשוריים מתייחסות לאזורים שונים בהתאם לאסטרטגית ההתרחבות האשורית. בתקופה הראשונה עד סוף ימי סרגון (705 לפנה"ס) ההתייחסות היא בעיקר לערבים בסוריה, עבר הירדן ודרום ארץ ישראל. בתקופה השנייה המתייחסת עד תום האימפריה האשורית ב-612 לפנה"ס הידיעות על הערבים מתייחסות לשוכני מדבריות צפון חצי האי ערב מעבר הירדן עד המפרץ הפרסי. ניתן לשער שבתקופה הראשונה השתתפו הערבים ושליטיהם בקואליציות של מלכים שנועדו להגן על סוריה וארץ ישראל בפני התרחבות האימפריה האשורית לכיוון הים התיכון. הערבים הגנו על האינטרסים שלהם בשמירת מוצא דרכי הבשמים לשווקים בסוריה ופיניקיה. בתקופה השנייה הגנו הערבים על דרכי המסחר שלהם שחצו את מדבריות ערב.

בכל התקופות מופיעים הערבים והשליטים שלהם כבעלי משאבים ניכרים. הם היו מסוגלים לתת לשליטי אשור כמויות ניכרות של זהב, כסף, בשמים וגמלים. אם היו הערבים שבטים נוודים המתקיימים מרעיית צאן וגמלים אין לשער שיכלו לשלם תשלום כה גבוה. רק השערה על קיום מסחר ער במוצרי מותרות בדרך הבשמים יכול להסביר מהיכן באו המשאבים.

תולדות הפעילות האשורית בדרך הבשמים

הבשמים מופיעים לראשונה בתעודות אשוריות מתקופת תכלת-ננרת השני (824-890 לפנה"ס). בתעודה אחת מסופר על מנחה של ככרות מור שהוגשה לאלים³⁶⁴.

מאותה תקופה מופיעים השבטים הערבים עם גמלים בפעם הראשונה בתעודה מתקופת שלמנר השלישי (824-858 לפנה"ס). בתעודה מתואר קרב בקרקר (Karkar) (853 לפנה"ס) בו השתתף גינדיבו (Gindibu) הערבי עם אלף גמלים כחלק מהקואליציה הסורית - ישראלית נגד אשור³⁶⁵.

³⁶⁴ אילת, קשרי עמ' 102.

³⁶⁵ אילת, קשרי עמ' 98 ו-102.

במאה השמינית החלה התרחבות גדולה של האימפריה האשורית. תגלת פילסר (Tiglath Pileser) השלישי (744-727 לפנה"ס) הרחיב הממלכה דרומה ומערבה.³⁶⁶ הוא כבש את ארץ ישראל, עבר הירדן והמדבריות בצפון ערב ומזרח סוריה. כיבושים אלה העבירו את השליטה בדרך הבשמים בחלקה הצפוני לידי האשורים. סרגון (Sargon) השני (721-705 לפנה"ס) וסנחריב (Sennacherib) (681-704 לפנה"ס) המשיכו בפעילות האימפריאלית ובשליטה בדרך הבשמים. אסרחדון (Esarhaddon) (669-680) הרחיב את האימפריה האשורית על ידי כיבוש את מצרים.

הקשרים של האשורים עם עמי ערב מופיע בכתובות של השליטים האשוריים החל בתגלת פילסר השלישי. ברשומות של המלך מופיעה זביבה (Zabibe) מלכת ערב נתנה למלך מנחה שכללה זהב, כסף, בדיל, ברזל, עורות פילים, שנהב, בדי פשתן, צמר צבוע כחול וסגול, עץ הבנה (Ebony) ובוך (Boxwood), עורות כבשים צבועים כחול, סוסים, פרדות, בקר וגמלים.³⁶⁷ במקום אחר המלכה שמשי (Samsi) של ערב הפרה שבועה למלך ופעלה בעיר עיזסי (Izasi) שבמדינת שבא (Saba). כתוצאה מכך מינה תגלת פילסר פקיד, אשורי ממונה עליה. טיגלת פילסר מציין שגרם לכך שתושבי משא (Masa), תימא (Tema), שבא (Saba), עיפה (Haiappa), בדנה (Badana), חטי (Hatti), ושבת אידיבאילאנס (Idibaileans) – המתוארות כמדינות רחוקות במערב - יגישו מנחות למלך שכללו זהב, כסף, גמלים ובשמים מכל מיני סוגים. בהמשך התעודה מופיע המלך רזון (Rezon) שהובס על ידי תגלת פילסר.³⁶⁸ יתכן ומדובר ברצון מלך ארם שכבש³⁶⁹ באותה תקופה את אילת והשיג שליטה בדרך הימית לאופיר. בתעודה אחרת על אותה תקופה מופיעה המערכה שנייה לתגלת פילסר השלישי נגד סמסי מלכת ערב. המלך מתאר איך הרג 1,100 תושבים ושללו היה 30,000 גמלים, 20,000 ראשי בקר ו-5,000 מכלים של כל מיני בשמים. הוא שב ומתאר איך תושבי המדינות – מסאי, טמה, שבא, האיפה, בדנה, הטאי ואידיבל הביאו לו גמלים ובשמים בתור מנחות. הוא גם מתאר איך מינה את אידיבילו למישרת הממונה על המסעות הצבאיים (Warden of Marches) – המושל הצבאי של אזור חצי האי ערב. תגלת פילסר מתאר בקטעים אלה את הרחבת שליטתו לתוככי חצי האי ערב עד מדינת שבא. הרחבת ממלכת אשור והשפעתה הביאה לו שליטה בדרך הבשמים.

המלך סרגון השני (721-705 לפנה"ס) מתאר איך ניהל מערכה נגד תושבי ערב – השבטים: תמוד (Tamud), איבדידי (Ibadidi), מרסימנו (Marsimanu), האיאפה (Haiapa). הוא מציין שהגלה את שארית התושבים וישב אותם בשומרון. הוא מתאר גם איך קיבל מנחות מהמלכים של אזורי הים של המדבר (כך תיארו האשורים את המדבריות החוליות של חצי האי ערב) – פירו (Piru) מלך מוסרו (Musru), שמשי מלכת ערב ויתעמרה (Itamara) מלך שבא.³⁷⁰ המנחה הייתה אבקת זהב, אבנים יקרות, שנהב, זרעי עץ הבנה, מיני בשמים, סוסים וגמלים.³⁷¹ במקום אחר מצויין שמלכת ערב שמשי שלחה 125 גמלים לבנים (גמלים שנחשבו יקרים במיוחד) לתגלת פילסר השלישי.³⁷² המלך סרגון השני מתאר גם איך מלך אשדוד שהיה ממוצא יווני ברח למדינת מוסרו (Musru). הוא מתאר את המדינה כנמצאת הרחק בתוך אזור שאינו ניתן לגישה. הוא קורא לאזור כוש. יש כאן תיאור מעניין של אחת המדינות/שבטים שבדרך הבשמים.³⁷³

³⁶⁶ ANET pp. 282-4.

³⁶⁷ ANET, p. 283.

³⁶⁸ ANET, p. 283.

³⁶⁹ ראה לעיל עמ' 22.

³⁷⁰ יתעמרה וכריבי-אילו מלכי שבא מופיעים בכתובות שבאיות שהתגלו בתימן – אילת, קשרי, עמ' 110.

³⁷¹ ANET, p. 286.

³⁷² אילת, קשרי עמ' 103.

³⁷³ ANET, p. 286.

בכתובת במקדש מספר סנחריב (Sennacherib) (705-681 לפנה"ס) שהבשמים שהוא פיזור ביסודות הבניין התקבלו מקריבי-אילו (Karibi-Ilu) מלך שבא³⁷⁴. בארמון סנחריב בנינוה יש תבליטים המתארים מחנות צבא ובהם אוהלי ערבים וגמלים³⁷⁵. בתקופת סנחריב היה קשר הדוק בין הכשדים ושבטי הערבים. בכתובת על קרב משנת 703 לפנה"ס מתפאר סנחריב שתפש את אדיני (Adini) בן אחות מרודך בלדן מלך הכשדים ואת בסקנו (Baskanu) אחי יתיאי (Yatiyai) מלכת הערבים. בכתובת נוספת מופיע קרב נוסף עם תאלחוננו (Talekhunu) מלכת הערבים שבו ניצח סנחריב ולקח שלל אלף גמלים. הערבים ברחו לאדומתו (Adumatu) – דומה. לפי המתואר בכתובת – "...אשר במדבר שוכנת מקום צמא, שמרעה ומשקה אין..."³⁷⁶.

המלך אסרחדון (669-680 לפנה"ס) מתאר את מסעו הצבאי דרך מדבר סיני אל מצרים בשנת 671 לפנה"ס בעזרת גמלים נושאי מים שקיבל מהערבים³⁷⁷. בכתובת אחרת מתאר המלך איך חזאל (Hazail) מלך ערב בא לבקש אותו להחזיר את פסלי האלים שלקח אביו (המלך סנחריב) בעת שכבש את מדינתו - אדומתו (Adumatu) – דומה³⁷⁸ המקראית. אסרחדון הסכים להחזיר האלים רק לאחר שמלך ערב נתן לו זהב, אבנים יקרות, 50 גמלים ומאה שקים עם בשמים. הוא מתאר גם מרידה של הערבים בשלטונו ואת דיכוי המרידה³⁷⁹. במקום אחר³⁸⁰ הוא מתאר מסע לדילמון ומגן (Magan) – עומן של היום - בצד המזרחי של מדבריות ערב תוך שימוש בגמלים³⁸¹. המסע מתואר כקשה ביותר.

אשורבניפל (Ashurbanipal) (612-669 לפנה"ס) ניהל מערכה נגד ותא (Uate) בן חזאל מלך ערב³⁸². המערכה אתו התנהלה באדום (או בדומה). מלך ערב ברח מפני אשורבניפל לארץ הנבטים (Nabate). בתחילת הכתובת מודה המלך האשורי שיש בממלכה אי שקט הנובע מחתירה תחת שלטון אשור בידי ממלכת אכד. בהמשך יש עוד נוסחה של הכתובת. בנוסחה זו מופיע מלך הנבטים נתנו (Natnu). הנבטי חושש מהמלך האשורי בגלל נוכחות המלך הערבי/אדומי ושולח לו שליחים. המלך האשורי סולח לו ומחייב אותו להעלות מנחה שנתית אליו. בהמשך הכתובת מסופר שמלך ערב – ותא – חזר והגיע לארמון אשורבניפל לבקש סליחה וקבל עונש השפלה מידי מלך אשור. אשורבניפל מספר גם על התקפה של כוחות ערביים ונבטים (המלכים ותא ונתנו) שהתקיפו את אשור. מלך אשור יצא לקרב נגדם במדבר ומתאר הקשיים של ניהול הקרב במדבר ללא מים. הוא מספר איך שם משמרות על מקורות המים כדי להביס את הצבאות הערבים³⁸³. מתקופה זו יש גם התכתבות המתארת את צורת שליטת האשורים בדרכים בצורת תחנות משמר וביקורת בנקודות מפתח בנוסף על מצודות ומרכזי שלטון ומינהל בערים³⁸⁴.

הבבלים

השיטה הכלכלית הבבלית הייתה של משק מעורב. המלכים והמקדשים היוו יחידות כלכליות גדולות של ייצור וצריכה ולידם התקיימו יחידות יצור וצריכה פרטיות. המקדשים והמלכים התקיימו מרכוש עצמי,

³⁷⁴ Nielson, K. Incense in Ancient Israel. Leiden 1986. p. 33.

³⁷⁵ אילת, קשרי עמ' 106.

³⁷⁶ אילת, קשרי עמ' 115.

³⁷⁷ אילת, קשרי עמ' 105.

³⁷⁸ מזוהה היום עם דומת אל ג'נדל בנווה ג'אוף בצפון מדבר בערב הסעודית.

³⁷⁹ ANET, p. 292.

³⁸⁰ ANET, p. 292.

³⁸¹ אצל מוסיל (Musil) המסע הוא לכיוון מערב לכיוון עמק הסירחן (Sirhan). Musil A. Arabia Deserta. New York 1927 p. 484.

³⁸² ANET, p. 297.

³⁸³ ANET, p. 299.

³⁸⁴ אפעל י. הנוודים בספר ארץ ישראל בתקופת האימפריות האשורית, הבבלית והפרסית א'. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. האוניברסיטה העברית. תשל"א. עמ' 73.

מיסוי ומתנות. היחידות הפרטיות ייצרו מוצרים ושירותים לצריכה עצמית ולשוק. השוק הפרטי היה מבוסס על יוזמה, קיום שוק הון, סיכון ורווח.

הפעילות הצבאית הבבלית נגד הערבים הייתה בעיקר במדבר הסורי. הסיבה העיקרית הייתה הצורך לשמור את דרכי התנועה של הכוחות הבבלים בתנועתם לארץ ישראל ומצרים. נבוכדנצר (562-605 לפנה"ס) ערך מספר מסעות מלחמה לארץ ישראל ועבר הירדן. בעקבות מסעות³⁸⁵ אלה וההרס וההרג שהתלווה אליהם עבר האזור זעזוע חמור. המחקר הארכיאולוגי מלמד על ממדי ההרס ומספר על הנטישה של ישובים באזור. אין ספק שמסע זה נתן מכת מוות לתנועה היבשתית בדרך הבשמים. אזור דרום ירדן הפך להיות אזור של תנועת נוודים ויישובי הקבע כמעט ונעלמו מן מחצית המאה השישית עד הופעתם מחדש במאה הרביעית לפנה"ס³⁸⁶.

יתכן והפעילות המצרית של פרעה נכו (Nekau) השני (595-610 לפנה"ס) לחפירת תעלה מהנילוס לים האדום ולחידוש המסחר הימי עם דרום ערב היא תוצאה של דעיכת הדרך היבשתית בחצי האי ערב.

במאה השביעית התקיים קשר בין ערי בבל ושבטי ערב. בארכיוני נינוה מדובר על מסחר עם תימא (Tema). העיר הייתה עיר קישור בין בבל, עבר הירדן ואפילו למצרים. בשרידים ארכיאולוגיים שנמצאו בחפירות בעיר ניכרות השפעות דרום ערביות, בבליות, מצריות וארץ ישראליות³⁸⁷.

נבונאייד (Nabunidus) מלך בבל (562-555 לפנה"ס) נלחם בתחילת שלטונו בערבים וכבש את תימא³⁸⁸. לאחר מכן הוא בילה עשר שנים מתקופת מלוכתו בעיירה זו הנמצאת בחלק הצפוני של חצי האי ערב. סיפור השחייתו של המלך בעיר מופיע על סטלה שנמצא בהרן (Harran). בסטלה מסופר³⁸⁹ שהמלך החליט להקים מקדש לאל סין (אל האלים של בבל) בעיר בעקבות חלום שבו חייב אתו האל להקים את המקדש. לצורך זה הוא עזב את בבל ונסע בדרך המובילה לתמה (Tema), דדן (Dadanu), פדקו (Padakku), היברה (Hibra), ידיהו (Jadihu), ויתריבו (Jatribu). הוא גר במקום עשר שנים. המלך מציין שהיה זה יד האלים שהממלכה התנהלה בלעדי נוכחותו בבבל ללא מרידות³⁹⁰, במיוחד של הערבים שהיו האויבים הגדולים של הבבלים. לפי התיאור עסק כנראה המלך במיסיונריות לאל סין (Sin)³⁹¹. בסטלה נכתב "...אחרי שסידרתי לנוהים אחרי בהרים הרחוקים לחיות בשפע רב לקחתי את הדרך חזרה הביתה ללא הפרעה..."³⁹². יש עדויות ארכיאולוגיות לתפוצת עבודת האל סין בדרום ערב הסעודית בממלכות שבא, קטבן וחצרמוות³⁹³.

סיבה אחרת לפעילות נבונאייד היא אולי ניסיון לשלוט בצומת של דרך הבשמים ואולי להעביר את תנועת המסחר במוצרי מותרות ובמיוחד הבשמים שעברה דרך עבר הירדן למצרים וערי הפיניקים לעבר בבל. בבל הייתה צרכנית גדול של בשמים, זהב ואבנים יקרות נבונאייד ראה צורך להבטיח את הספקתם במחיר סביר על ידי ישיבה על צומת המסחר של דרך הבשמים³⁹⁴.

³⁸⁵ במיוחד המסע של 582 לפנה"ס.

³⁸⁶ בעקבות הסקרים הארכיאולוגיים של גלסון גליק

³⁸⁷ אילת, קשרי עמ' 119-123.

³⁸⁸ אפעל, הנוודים עמ' 131-132.

³⁸⁹ ANET, p. 562.

³⁹⁰ הוא העביר סמכויות שלטוניות לבנו בלשזר (Belshazzar)

³⁹¹ Dougherty, R.P. Nabonidus and Belshazzar. A study of the closing events of the neo-babylonian empire. New haven. 1929. 153-157.

³⁹² ANET, p. 563.

³⁹³ Dougherty, R.P. Nabonidus and Belshazzar. p.155-156.

³⁹⁴ Dougherty, R.P. Nabonidus and Belshazzar. p.149-153

התקופה הפרסית

ממלכת האח'מנים הפרסית התקיימה משנת 559-330 לפנה"ס. כורש (Cyrus) (559-530 לפנה"ס) היה מייסד השושלת. הוא הכניע את נבונאיך וכבש את בבל בשנת 539 לפנה"ס והשתלט על כל הארצות הכפופות לה ובכללן סוריה וארץ ישראל. בנו כמבוזי (Cambyses) (530-522 לפנה"ס) כבש את מצרים בשנת 525 לפנה"ס. האימפריה הפרסית התבססה על עקרונות מדיניים שגרסו קו של סובלנות כלפי הנכבשים בתחומי הדת, הלשון והתרבות שהתווה כורש. העקרונות הארגוניים של האימפריה שהנהיג דריוש (Darius) (485-521 לפנה"ס) התבססו על חלוקת האימפריה ל-24 פחוות (סטרפים) ובראשן הפחה (אחשדרפן), מפקד הצבא וגובה המסים. הונהג מס שנתי קבוע ששולם במתכת יקרה³⁹⁵.

ארגון האימפריה הפרסית הכניס יציבות פוליטית ומשטר ליברלי שנתנו תנופה לפיתוח המסחר לאחר השפל של התקופה האשורית והבבלית. מערכת הדרכים הפרסית ומערכת המטבע היציבה ברחבי האימפריה סייעו לפיתוח המסחר. מערכת הדרכים כללה מסלולים ללא מכשולים, תחנות הספקה ותחנות משמר. התנועה בדרכים הייתה כרוכה באישורים מהשלטונות. אנשי צבא ופקידים קיבלו מנות מזון ממחסני התחנות. מושלי המחוזות היו צריכים לדאוג לתשתית הדרכים, המחסנים, הביטחון וההספקה לנוסעים³⁹⁶.

לערים הפיניקיות (ובראשן צור וצידון) הייתה התקופה הפרסית תקופת פריחה. הפרסים לא היו יורדי ים והיו צריכים את הפיניקים כבני ברית במלחמתם ביוונים שהיו יורדי ים. כך סייעו הפיניקים לכנבוזי בכיבוש מצרים והשתתפו בקרבות הימיים של הפרסים והיוונים.

הפרסים שאפו לפיתוח המסחר עם הודו ויצירת קשר ימי בין המפרץ הפרסי למצרים והים התיכון דרך הים האדום³⁹⁷ באמצעות תעלה מהדלתה של הנילוס לים האדום. דריוש (Darius) (485-521 לפנה"ס) הפרסי השלים את תעלת פרעה נכו ובכך הביא לחיבור ימי בין הים התיכון לים האדום. דריוש שלח גם ספנים (בראשם סקילקס (Scylax) מקריאנדה (Caryanda) ממוצא האינדוס מהודו לאוקיאנוס ההודי ומשם מערבה מסביב לחצי האי ערב למצרים³⁹⁸ ופתח בכך את הדרך הימית לדרום ערב והודו בפני ספנים פיניקים ויוונים. על ממדי המסחר בתקופה הפרסית ניתן ללמוד מהתכתובת שהתגלתה של משפחה יהודית מניפור (Nippur) במסופוטמיה. המשפחה ניהלה מסחר עם הכשדים, הארמים, האדומים, והשבאים³⁹⁹.

ארץ ישראל היתה שייכת לפחוות החמישית שכללה את בבל. אזורי החוף של ארץ ישראל היו שייכים לערי פיניקים. עזה, צפון מזרח סיני, הנגב ודרום עבר הירדן היו בתחום "חבל הערבים". הערבים שגרו באזור זה נחשבו ל"בני ברית". מעמד זה נבע מכך ש"מלך הערבים" (מלך שבטי קדר) אפשר מעבר מדבר סיני על ידי הצבא פרס הפולש למצרים על ידי הספקת מים על גמלים נושאי נאדות מים⁴⁰⁰. המעמד המיוחד של הערבים כלל פטור ממס⁴⁰¹. אולם הערבים הביאו "מתנות" (בהיקף וזמן קבועים) למלכים הפרסים ובמיוחד בשמים. הם הביאו 1000 ככר לבונה כל שנה (כ-40 טון)⁴⁰².

³⁹⁵ ³⁹⁵ ליוור, י. תקופת גלות בבל, שיבת ציון ושלטון פרס. תולדות ארץ ישראל (עורך רפלי, י). כרך א'. תל אביב 1986. עמ' 210-214.

³⁹⁶ Kuhrt, A. The Ancient Near East c. 3000-330 BC. II, London & New York. P. 692-693.

³⁹⁷ Rostovtzeff, Caravan Cities p. 18

³⁹⁸ Herodotus IV 44.

³⁹⁹ Rostovtzeff, Caravan Cities p. 22.

⁴⁰⁰ Herodotus III 7-9

⁴⁰¹ Eph'al, I. The Ancient Arabs. Jerusalem. 1984. p.201-211. Herodotus, III 91

⁴⁰² Herodotus.III 97

השבטים הערבים של צפון חצי האי ערב ודרום עבר הירדן, הנגב וסיני עסקו במסחר בבשמים ומוצרי מותרות בדרך שעברה מדרום עבר הירדן לעזה. מכאן ש"חבל הערבים" (בדרום הפחוה החמישית שכללה את סוריה וארץ ישראל) היה בעצם "פרוזדור משוחרר ממס לים" משוחרר משליטה והפרעה פרסית. תמורת הזיכיון הפרסי על דרך הבשמים שילמו הערבים את המנחה הגדולה של בשמים למלכי פרס⁴⁰³.

יש השערה⁴⁰⁴ שהשבטים הערבים ששלטו בחלק הצפוני של דרך הבשמים בתקופה הפרסית היו שבטי הקדר שמקורם במדבר הסורי והייתה להם נוכחות עד דדן (אל אוה) בצפון חצי האי ערב. השערה זו נשענת על ממצאים ארכיאולוגיים מישוב מתקופה זו שנמצא בדלתא של הנילוס במצרים (כעשרים ק"מ ממערב לאיסמאעליה). במקום נמצאו צלחות כסף עם כתובות בארמית. על אחת מהם מופיע שמו של קין בן גשם מלך קדר. גשם מלך קדר מופיע בתנ"ך כאחד האויבים של נחמיה⁴⁰⁵.

שרידים ארכיאולוגיים מהתקופה הפרסית שנמצאו בעציון גבר (תל אל ח'ליפה) ובקדש ברנע מאשרים קיום תחנות מסחר בתקופה זו על דרך הבשמים בתקופה זו. באותה תקופה הייתה עזה צומת חשובה בדרך הבשמים. השבטים הערבים העבירו את סחורות דרך הבשמים מדרום ערב לנמל עזה ומשם לערי הפיניקים בצפון ולערי יון מעבר לים⁴⁰⁶.

במשך המאה החמישית החלה האימפריה הפרסית להיחלש כתוצאה ממרידות באזורים שונים והתמרדות של פחוות שסירבו להכיר בשלטון המרכזי. על המסחר הער של ארץ ישראל עם יון והעלייה ברמת החיים מעידה התחזקות התרבות החומרית היוונית. יבוא הכלים היווניים וחפצי האומנות מקיפרוס (קפריסין) ומיוון ניכר בממצאים הארכיאולוגיים העשירים באתרים רבים בארץ. כמו כן נמצאו שפע של מטבעות יווניות המצביע על הקשרים המסחריים עם יוון ואתונה.

השליטה הפרסית בצפון דרך הבשמים מסתיימת עם מות דרוש (Darius) השני (404 לפנה"ס). מצרים השתחררה מעול פרס, בעקבות פעילות אנטי פרסית בארץ ישראל, פיניקיה וסוריה⁴⁰⁷.

בחצי הראשון של המאה הרביעית בתקופת ארתחשסתא השני (Artaxerxes) (358-404 לפנה"ס) היו מלחמות פנימיות בממלכה הפרסית ומרידות בכל החלק המערבי של האימפריה. בתקופת ארתחשסתא השלישי (338-358 לפנה"ס) דוכאו המרידות במצרים ובערי הפיניקים. הפרסים גרשו את תושבי צידון הפיניקית לצפון הממלכה.

בסוף המאה הרביעית לפנה"ס התרחש כנראה בדרום עבר הירדן שינוי של השבטים הערבים ששלטו בדרום עבר הירדן, הנגב וסיני. שבטים חדשים שעלו מצפון חצי האי ערב התיישבו באזור. שבטים אלה התמזגו עם התושבים המקומיים צאצאי עמי אדום ומואב. המיזוג הזה נקרא במאה הרביעית העם הנבטי.

הודו וציילון (Taprobane)

⁴⁰³ אפעל, הנוודים עמ' 154.

⁴⁰⁴ ליוור, י. תולדות ארץ ישראל, עמ' 212.

⁴⁰⁵ ליוור, י. תולדות ארץ ישראל, עמ' 212.

⁴⁰⁶ ליוור, י. תולדות ארץ ישראל, עמ' 212.

⁴⁰⁷ Eph'al, I. The Ancient Arabs. Jerusalem. 1984. p.205.

הודו סופחה לאימפריה הפרסית על ידי דריוש (Darius) הפרסי בשנת 515 לפנה"ס. היא נחשבה בתקופת הרודוטוס לסוף העולם הידוע. לפי תאוריו היא הייתה הארץ עם המספר הגדול ביותר של תושבים ועשירה בזהב.

סטרבון נותן תיאורים של הודו מפי היוונים (Nearchus) מהחצי השני של המאה הרביעית לפנה"ס, (Aristobulus), (Onesicritus) בן זמנו של ניארכוס, (Megasthenes), (Deimachus), (Eratosthenes), (Anacharsis), (Artemidorus). התיאורים מדברים על גודלה של הארץ והמספר הרב של תושביה. על היותה עשירה בבשמים (כולל מור) וחיות אקזוטיות, על מכרות הזהב וכסף, על אבנים יקרות ומלבושים מפוארים עם חוטי זהב⁴⁰⁸. ההודים היו בקשרים דיפלומטיים עם הרומאים. לפי סטרבו נשלח שגריר הודי לאוגוסטוס קיסר עם מתנות יוצאות דופן של חיות אקזוטיות ועבדים⁴⁰⁹.

ההודים היו כנראה יצרני הפלדה הטובים ביותר בעולם העתיק⁴¹⁰.

⁴⁰⁸ Strabo, Geography, Book. 15,1

⁴⁰⁹ Strabo, Geography, Book. 15, 1, 73.

⁴¹⁰ Rostovtzeff, M. The Social & Economic History of the Hellenistic World. Oxford. 1941. II, p. 1218

התקופה נפתחת בניצחון אלכסנדר מוקדון על הפרסים בשנת 337 לפנה"ס ומסעי הכיבוש שלו באסיה. חלוקת אוצרות האימפריה הפרסית⁴¹² על ידי אלכסנדר לחיילים ולערים היווניות ביחד עם הפעילות הציבורית הנרחבת הביאו לגיאות כלכלית חסרת תקדים עם קבוצות אוכלוסייה שחיו ברמת חיים גבוהה מאד⁴¹³. בעקבות מותו של אלכסנדר התעוררו מהומות בין יורשיו. אחרי תקופת התפוררות הממלכה המוקדונית המאוחדת של אלכסנדר התגבשו שלוש מעצמות באגן המזרחי של הים התיכון. ממלכת בית סלבקוס בצפון –סוריה, מסופוטמיה וחבלים באסיה הקטנה, ממלכת בית תלמי בדרום במצרים, וחלקים מארץ ישראל ודרום סוריה וממלכת מוקדון שכללה את יון וחלקים באסיה הקטנה. לצד הממלכות ההלניות התקיימו ערים חופשיות ועמים חופשיים באזורי ספר. הממלכות התחרו בינם על אזורי ההשפעה וניהלו מלחמות בלתי פוסקות מבלי שאחד מהם יצליח להכריע את יריביו. בתקופה הראשונה של הקמת הממלכות הייתה הגירה גדולה של יוונים מיוון ואסיה הקטנה לאזורי הממלכות החדשות. חיילים ובעלי מקצוע יוונים התיישבו בערים חדשות שהוקמו ובאזורים כפריים במזרח התיכון. ערים מרכזיות חדשות הוקמו באזורים השונים. אנטיוכיה בירת הסלאוקים לחוף הים התיכון בצפון סוריה ואלכסנדריה לחוף הים התיכון בצפון מצרים. המעמדות השליטים החדשים הביאו אתם את השפה והתרבות היוונית. הערים החדשות שנבנו התארגנו על בסיס הפוליס היוונית עם המוסדות הפוליטיים, החברתיים והדתיים שלהם. במקביל להתפתחות הערים החדשות חלו שינויים באורח החיים של האוכלוסיות המקומיות. בערים רבות אימצה האוכלוסייה המקומית את השפה והתרבות היוונית. כך למשל אימצו הערים הפיניקיות את התרבות ההלנית.

כבר בתקופת אלכסנדר החלה פעילות של חוקרים ביבשה ובים להרחיב את גבולות הארץ הנודעת ליוונים. משלחות ימיות ויבשתיות נשלחו לצפון ולדרום. הדרך הימית להודו נחקרת על ידי יורדי הים היוונים. תחת שלטון התלמאים נמשך התהליך. נפתחת הדרך הימית בים האדום לפעילות ספנות יונית בדרום ערב והודו. ב- 285 לפנה"ס נפתחת תעלה מהנילוס לים האדום. דרך יבשתית מהמפרץ הפרסי (גרה) לדדן בצפון חצי האי ערב ומשם לפטרה וחופי הים התיכון נפתחת כתחרות לדרך הימית להודו. הסלאוקים מנהלים מסחר ישיר עם הודו ודרום ערב תוך הסתייעות בספינים ערבים וההודים. בסוף התקופה (100 לפנה"ס) מצטרפת סין כמקור להספקת מוצרי מותרות מהמזרח הרחוק. שושלת האן המאוחרת שולחת משלחת למסופוטמיה בשנת 106 לפנה"ס. משלחת זו ממסדת את הקשר הישיר בין המזרח למערב. הקשר התקיים כבר לפני זה דרך הודו.

במערב מתחיל לעלות כוח חדש. תחילתו באטרוסקים מצפון איטליה שהיו מעצמה ימית ומסחרית במערב הים התיכון והמשכו ברומאים שהתפתחו כרפובליקה מתעצמת. הרומאים ניהלו מלחמות מוצלחות קודם עם הקרתגים – יורשי הפיניקים ואחר כך עם המוקדונים. המלכות המוקדונית בוטלה ב- 168 לפנה"ס ובשנת 148 לפנה"ס הייתה מוקדון פרובינציה רומית. האימפריה הרומית המתפתחת הפכה לגורם הדומיננטי באגן הים התיכון והמזרח התיכון.

התקופה היוונית – הלנית נפתחת בתקופת גאות כלכלית מתמשכת מראשית המאה השלישית לפנה"ס עד אמצע המאה השנייה לפנה"ס. הגאות נובעת מחלוקת האוצר הפרסי העצום בין יורשי אלכסנדר מוקדון

⁴¹¹ שטרן, מ. התקופה ההלניסטית. תולדות ארץ ישראל, עמ' 223-244.

⁴¹² כמות הזהב שנאספה על ידי אלכסנדר מאוצרות מלכי פרס נאמדה⁴¹² במאה ושמונים אלף טלנט או 5400 טון. בנוסף לכך נלקחו על ידי תופסי

דריוש שמונים אלף טלנט זהב או 2400 טון

⁴¹³ heaton H. Economic History of Europe. New York. 1948. p. 36.

והפעילות הציבורית חסרת התקדים של הקמת ערים חדשות ובנייה של מבני ציבור חדשים (מוסדות התרבות ההלנית) בכל הערים במזרח התיכון. התרבות והפולחן היווניים כללו שימוש נרחב בשמים, בקטורת ולביקוש מוגבר למוצרי המותרות – מתכות יקרות, אבנים יקרות ומוצרים אקזוטיים מהדרום והמזרח. עליית הביקוש למוצרי המותרות לוותה בהקמת מרכזי תעשייה גדולים לחופי הים התיכון בערי הפיניקים וערי מצרים לחוף הים התיכון. במרכזים אלה עובדו חומרי הגלם מהדרום והמזרח למוצרי קישוט, נוי, בשמים, קטורת, תבלינים ותרופות לצריכת המעמדות העליונים.

המסחר היווני הבינלאומי היה מבוסס על סוחרים פרטיים שהיו מאורגנים בקבוצות (שנקראו קוינה – Koina) שהוכרו (או נכפו) על ידי המדינה. הקבוצות התארגנו סביב נמלי מוצא, נמלי יעד או סוגי סחורות או סוגי מקצועות (רבי חובלים, בעלי אוניות, קבלני מטענים, בעלי מחסנים). לקבוצות היו כללי התארגנות, ארגון, ומוסדות כולל מקדש. בנמלים היו סוכנים שטיפלו באינטרסים של בעלי האוניות ובעלי המטענים. ההתארגנות הייתה לפי הפונקציה הכלכלית של השותפים במסחר ובתחבורה. לסוחרים ולמובילים היו נציגים בנמלי המוצא והיעד. בנמלים היו פעילים גורמים שעסקו בטעינה ופריקה וטיפול בנציגי השלטונות.

תלמי פילדלפוס הרחיב את תחום הידע הגיאוגרפי של זמנו על ידי שליחת משלחות צבאיות ומשלחות חקר ביבשה ובים.

במשך תקופה זו נהנו הערבים בחצי האי ערב, אדום ומואב והנגב מהמשך העצמאות שממנה נהנו בתקופה הפרסית. המסחר בדרך הבשמים היבשתית זרם באופן חופשי מבלי התערבות של כוחות מבחוץ. לאורך דרך הבשמים היבשתית עולים שבטים ערביים חדשים למעמד שליטים על קטעי הדרך ועל מקורות הבשמים בדרום ערב. בצפון הדרך היבשתית מדדן בדרום ועד דמשק בצפון שולטים הנבטים. במרכז שולטים המעינים ובדרום השבאים, הקטבנים והחצמוותים. הנבטים בונים ממלכה חזקה, תשתית דרכים חדשות בנגב ומנהלים מאבקים עם היהודים (החשמונאים והורדוס) על השליטה בדרך המלך בעבר הירדן ועל המוצא של דרך הבשמים לים התיכון.

תבוסת הממלכה הסלבקית בידי הפרתים במסופוטמיה בשנת 247 לפנה"ס מסמל את הופעת הפרתים כגורם מרכזי בשטחי פרס ומסופוטמיה עם השפעה מרכזית על התפתחות המסחר בדרך הבשמים במסלולים השונים. הממלכה הסלבקית חדלה להתקיים עם הקמת הפרובינציה הרומית בסוריה.

החל מאמצע המאה השלישית החל תהליך של עליית מחירים שנבע מהפסקת תהליך ההתרחבות של העולם ההלניסטי. תנועות ההגירה הצטמצמו והמלחמות בין חלקי העולם ההלניסטי תבעו מקורות שהלכו והצטמצמו. הלחץ על האוכלוסיה להגדלת המקורות של הסקטור הציבורי גרם לאי שקט ומרידות⁴¹⁴.

התקופה מסתיימת בארגון מחדש של סוריה כפרובינציה רומאית בשנת 63 לפנה"ס על ידי פומפי וכיבוש מצרים על ידי אוגוסטוס בשנת 31 לפנה"ס. סוף הרפובליקה הרומית, התחלת הקיסרות הרומית.

דרכי המסחר וכלי התחבורה

כבר בתקופת אלכסנדר החלה פעילות של חוקרים ביבשה ובים להרחיב את גבולות הארץ הנודעת ליוונים. משלחות ימיות ויבשתיות נשלחו לצפון ולדרום. הדרך הימית להודו נחקרת על ידי יורדי הים היוונים. תחת שלטון התלמאיים נמשך התהליך. נפתחת הדרך הימית בים האדום לפעילות ספנות יונית בדרום ערב והודו. ב- 285 לפנה"ס נפתחת תעלה מהנילוס לים האדום. דרך יבשתית מהמפרץ הפרסי (גרה) לדדן בצפון חצי

⁴¹⁴ Starr, C. G. A History of the Ancient World. Oxford. 1965. pp. 408-410

האי ערב ומשם לפטרה וחופי הים התיכון נפתחת כתחרות לדרך הימית להודו. הסלאוקים מנהלים מסחר ישיר עם הודו ודרום ערב תוך הסתייעות בספנים ערבים וההודים. בסוף התקופה (100 לפנה"ס) מצטרפת סין כמקור להספקת מוצרי מותרות מהמזרח הרחוק. שושלת האן המאוחרת שולחת משלחת למסופוטמיה בשנת 106 לפנה"ס. משלחת זו ממסדת את הקשר הישיר בין המזרח למערב. הקשר התקיים כבר לפני זה דרך הודו.

במערב מתחיל לעלות כוח חדש. תחילתו באטרוסקים מצפון איטליה שהיו מעצמה ימית ומסחרית במערב הים התיכון והמשכו ברומאים שהתפתחו כרפובליקה מתעצמת. הרומאים ניהלו מלחמות מוצלחות קודם עם הקרתגים – יורשי הפיניקים ואחר כך עם המוקדונים. המלכות המוקדונית בוטלה ב-168 לפנה"ס ובשנת 148 לפנה"ס הייתה מוקדון פרובינציה רומית. האימפריה הרומית המתפתחת הפכה לגורם הדומיננטי באגן הים התיכון והמזרח התיכון.

לדרכי המסחר של התקופה הקדומה ותקופת הביניים נוספות דרכים חדשות. הדרך מגרהה במפרץ הפרסי לדרך בצפון מערב ומשם לים האדום ולפטרה. דרך זו שירתה את המסחר מהודו וממקורות ממזרח להודו לשווקים ומרכזי העבוד במצרים, בסוריה ובערי הפיניקים. הדרך חוצה את המדבריות שבצפון חצי האי ערב. הדרך היא דרך חליפית לדרך היבשתית ודרך ההובלה בפרת והחידקל לסוריה ומרכזי המסחר של מזרח הים התיכון. דרך זו היא גם דרך חליפית לדרך ההובלה הימית מהודו לים האדום דרך הים הערבי לכיוון מצרים ואילת (אילה).

אין חידוש דרמטי בתחום התחבורה. הספינות הצבאיות שטות בימים ומנקות אותם מספינות פירטים. השייט בימים נעשה יותר בטוח. ספינות המשא מקבלות מפרשים יותר יעילים והיקף המטען שהם נושאות עולה. כך עלה נפח אוניות המשא היווניות ל-250 טון⁴¹⁵. הידע הימי של העולם המערבי מתעצם על ידי מסעי חקר הנשלחים על ידי השלטונות. במיוחד פעילים בתחום זה התלמאים. בעולם המזרחי ממשיכים הערבים וההודים לשלוט בידע הימי של האוקיינוס ההודי והים הערבי. בסוף המאה השנייה לפנה"ס מגלה הספנות היוונית את משמעות רוח המונסון לתחבורה הימית בין ערב להודו. "רוח ההיפלוס" רוח המוסון הגבית המובילה את הספינות להודו וממנה בעונות השנה השונות נהפכת לנחלת כלל ספני המערב.

דמשק היא עיר חשובה בדרך הסוחרים על דרך הבשמים מדרום ערב בזמנו של סטראבון⁴¹⁶.

הפיניקים שיקמו עצמם אחרי הכיבוש והרס צור בידי אלכסנדר. הם היו מפורסמים בצבע הסגול של בתי הצביעה של הבדים והעורות שנבע מהשבוללים. הצידונים הם בעלי מלאכה מעולים ובעלי ידע ימי רחב⁴¹⁷.

עזה היא עיר נמל שנהרסה על ידי אלכסנדר. ממנה יש דרך לאילת של 260 סטדיות⁴¹⁸.

גרה (Al Uqayr – Gerrha) בחוף ערב הסעודית במפרץ בחריין. העיר מיושבת על ידי כשדים (Chaldaeans) שגורשו מבבל. הגרהים סוחרים ביבשה לפי סטראבון אולם לפי אריסטובולוס הם סוחרים בים באסדות הנכנסות לפרת ומגיעות לבבל⁴¹⁹.

במפרץ הפרסי בסמוך לכניסה למפרץ יש מושבות פיניקיות על איים בשם צור וצידון⁴²⁰.

⁴¹⁵ Cary M. A History of the Greek World from 323 to 146 B.C. London 1932. p. 297.

⁴¹⁶ Strabo, 16, 2, 20.

⁴¹⁷ Strabo, 16, 2, 23-24.

⁴¹⁸ Strabo, 16, 2, 30.

⁴¹⁹ Strabo, 16, 3, 3.

ארץ ישראל ועבר הירדן

כיבוש ארץ ישראל בידי אלכסנדר מוקדון בשנת 332 לפנה"ס היה קל ומהיר. העיר היחידה שנלחמה בצבאות היווניים הייתה עזה. עם כיבוש עזה מצא אלכסנדר מחסני בשמים גדולים אותם שלח באוניה למורהו ביוון. ליד עזה התנהל קרב בין היורשים של אלכסנדר. בשנת 301 לפנה"ס עברה השליטה בארץ ישראל ובעזה לידי תלמי הראשון. הארץ נשארה בידי התלמאים עד שנת 200 לפנה"ס. ממלכת הסלבקים עשתה נסיונות לכבוש את ארץ ישראל במשך התקופה אולם רק בשנת 200 לפנה"ס עלה בידה להכריע את התלמאים בקרב הבניאס ולכבוש את ארץ ישראל. שתי הממלכות ראו בארץ אזור אסטרטגי בגלל היותה שטח חיוני לכיבוש/הגנה על מצרים ואולי גם בגלל היותה ארץ המעבר של המסחר החשוב בדרך הבשמים היבשתית מדרום ערב לדמשק ועזה ומהודו דרך גרהה מהמפרץ הפרסי לפטרה ומצרים. האזור הדרומי של ארץ ישראל נקרא אדומיה. מעבר לאזור זה לא הייתה שליטה אפקטיבית יוונית. השליטים בחבל ארץ זה, כמו בסיני, היו השבטים הערבים. השליטה הערבית הייתה גם באזור אדום עד גבול מואב.

מהתקופה הראשונה שמיד לאחר הכיבוש התלמאי של ארץ ישראל יש עדויות בכתב על המצב בארץ⁴²¹ בתוך פפירוסים שכתב הפקיד בשם זנון (Zenon) של שר האוצר (אפולוניוס) של תלמי השני (פילדלפוס)⁴²². בתעודה אחת משנת 259 לפנה"ס מוזכרים נבטים בחורן (דרום סוריה). בתקופה המדוברת הייתה שליטה תלמאית באזורי מסוימים בעבר הירדן. באזורים אלה גרו נבטים⁴²³. בחוזה משנת 259 לפנה"ס שנחתם במקום מסוים בארץ בני עמון מוזכרים חיילים מישוב בארץ עמון. מפקדם של החיילים היה היהודי טוביה שכנראה היה בן למשפחת טוביה העמונית⁴²⁴. בתעודה אחרת (שנת 257 לפנה"ס) כותב טוביה מרבת עמון מכתב המזכיר את המתנות ששלח לתלמי השני ולשר האוצר שלו. יתכן שטוביה משל באזור עמון תחת חסות (או כבן ברית) של התלמאים. באחת התעודות מופיע פקיד יווני מדמשק. דבר זה מרמז שדמשק הייתה בידי התלמאים בשנת 259 לפנה"ס⁴²⁵. ערי החוף עד צידון בצפון היו בשליטה תלמאית ובערים היו סוכני השלטון ותחנות מכס ששלטו בתנועת המסחר בעזרת רשיונות יבוא ויצוא ותשלומי מיסים על תנועת הסחורות.

בפפירוסים יש גם תאור של אופי המסחר הימי והיבשתי בתקופה⁴²⁶. שני סוגי שנשים עסקו במסחר פקידים של שר האוצר. הם מקבלים ונותנים סחורה לסוחרים פרטיים המובילים את הסחורה למקומות אחרים בים או ביבשה או מוסרים סחורה לעיבוד על ידי יצרנים או למכירה ישירה לצרכנים. הפקידים פועלים על פי פקודות של הממונים עליהם. תחומים מסוימים של מסחר כמו למשל הסחר בבשמים ובשמן זית היה מונופול של המלך. המסחר עצמו התנהל על ידי אנשים שחכרו את המונופול. גם גביית המכס הייתה בחכירה. בכל תקופה היה מכרז ואנשים מסוימים היו משלמים תמורת הזכות לגבות מיסים או מכס. ההפרש בין המחיר ששילמו תמורת הזכות והגביה הממשית הייתה רווח החוכר.

פעילות הפקידים היא עבור האדון שהוא גם איש פרטי וגם שר האוצר. שר האוצר פועל עם שני כובעים – איש ציבור המקבל כסף וסחורות לצורכי ציבור ואיש פרטי המנהל משק פרטי (אחוזות פרטיות על אדמות המלך).

⁴²⁰ Strabo, 16, 3, 4.

⁴²¹ צ'ריקובר, א. ארץ ישראל לאור הפפירוסים של זנון. תרביץ למדעי הרוח. שנה ד' ושנה ה' ספר א' עמ' 226-365 ו-37-44.

⁴²² הארכיון המכיל אלפי פפירוסים נמצא בתחילת המאה העשרים במצרים וכולל רשומות מהתקופה 240-260 לפנה"ס.

⁴²³ צ'ריקובר, א. ארץ ישראל לאור הפפירוסים של זנון. עמ' 233.

⁴²⁴ צ'ריקובר, א. ארץ ישראל לאור הפפירוסים של זנון. עמ' 354.

⁴²⁵ צ'ריקובר, א. ארץ ישראל לאור הפפירוסים של זנון. עמ' 360.

⁴²⁶ צ'ריקובר, א. ארץ ישראל לאור הפפירוסים של זנון. עמ' 40.

המסחר כרוך בעסקות מזומנים ועסקות אשראי כאשר במקרה של אשראי יש בנק (שולחן) מתווך וקבלת משכון או ערביות. הובלת הסחורות באוניות הייתה קשורה בעסקת מימון של הסחורה המובלת (השקעה או הלוואה) עם מכירת הסחורה הוחזרה ההלוואה למשקיעים עם ריבית.

בכל נמל יש פקידי מכס (רישום של תנועות המסחר) וצורך ברשיונות יבוא ויצוא ותשלום מכס. אחד הפירוטים מדבר על איסור יצוא של עבדים מממלכת תלמאי. במסמך אחר מדובר על מכס ששולם עבור יבוא סחורות מסוריה (צפון ארץ ישראל או צידון) בעת היבוא דרך נמל פלוסיון במצרים. המעניין הוא שפקיד בכיר של שר האוצר צריך לשלם מכס עבור סחורה המיועדת עבור שר האוצר⁴²⁷.

שני פירוטים מדברים על המסחר בבשמים בדרך הבשמים. המסמכים כוללים רשימת בשמים שנערכה על ידי "הממונה על המסחר בלבונה" בעזה. במקום אחר בפירוטים של זנון נזכרת העיר מנדס באזור הדלתה שבה היה תעשיות משחות על בסיס בושם המור. המסמכים מאמתים את קיום המסחר בבשמים בתקופה זו דרך עזה ואת חשיבותה של העיר כחוליה חשובה בתנועת הבשמים המצרים ולצרכנים אחרים במרחב הים התיכון. קיום פקיד תלמאי שהיה ממונה על המסחר בבשמים מצביע על השליטה התלמאית במסחר. הסוחרים הערבים היו מביאים את מוצרי המותרות לעזה אולם בעיר נמל זו היה סוכן תלמאי שקנה אותם מהם באמצעות מתווך מואבי. כנראה שהיבוא והיצוא של הבשמים היה כרוך בתשלום מכס בנמל עזה⁴²⁸.

במסמכים מוזכרות פרדות כבהמות המסע בתוך ארץ ישראל ועבר הירדן⁴²⁹.

המלחמות בין התלמאים והסלבקים נמשכו גם לאחר הנצחון הסלבקי בשנת 200 לפנה"ס. במקביל החל הכוח העולה החדש במרחב – הרפובליקה הרומית – ללחוץ על הסלבקים. אנטיוכוס השלישי (187-223 לפנה"ס) נחל תבוסה בידי הרומאים ואיבד את ההגמוניה המדינית. השליט שאחריו – אנטיוכוס אפיפנס (164-175 לפנה"ס) – היה צריך להפסיק פלישה למצרים בשנת 168 לפנה"ס כתוצאה מאולטימטום רומי.

במחצית השנייה של המאה השנייה לפני הספירה הוקמה ממלכת החשמונאים. באותה תקופה הוקמה גם ממלכה נבטית מאורגנת בנגב ובעבר הירדן. במשך מאה השנים הבאות ינהלו הממלכות מאבקי שליטה על דרום ארץ ישראל וחלקים בעבר הירדן שהיו בסיכומו של דבר מאבקים על השליטה בדרך הבשמים היבשתית ובמסלולה בנגב.

הראשון שהחל במסע ההתפשטות היהודי היה יוחנן הורקנוס שכבש את מידבא על דרך המלך בעבר הירדן. יוחנן קיבל אישור של הרומאים לכיבושים בעבר הירדן. יוחנן גם גייר את האדומים שישבו בדרום הר יהודה. באותה תקופה התחזקו ערי הנמל בחופי ארץ ישראל. אשקלון ועזה היו החשובות שבהן.

אלכסנדר ינאי (76-103 לפנה"ס) המשיך בהתרחבות הממלכה. התרחבות הממלכה התאפשרה על ידי הקמת קואליציה עם המצרים והעיר אשקלון נגד קואליציה נבטית, והעיר עזה. להתגבשות הקואליציות היה גם גורם כלכלי והוא השליטה במסחר בדרך הבשמים היבשתית והימית. המבטים והמצרים ראו זה בזה מתחרים על הבכורה במסחר מדרום ערב והודו. החשמונאים התחרו עם הנבטים על השליטה בדרך המלך בירדן והמוצא של דרך הבשמים לים התיכון. בקרבות שניהל עם הנבטים בעבר הירדן ניצח וכבש ערים

⁴²⁷ צ'ריקובר, א. ארץ ישראל לאור הפירוטים של זנון. עמ' 362.

⁴²⁸ צ'ריקובר, א. ארץ ישראל לאור הפירוטים של זנון. עמ' 362-363.

⁴²⁹ צ'ריקובר, א. ארץ ישראל לאור הפירוטים של זנון. עמ' 361.

באדום וחלק מערי הדקפוליס⁴³⁰. הוא גם כבש את מישור החוף כולל עזה⁴³¹ ורינוקורורה (אל עריש) ובכך השתלט על מוצא דרך הבשמים לים התיכון⁴³².

לאחר מותו של ינאי ואשתו שלומציון (בשנת 67 לפנה"ס), הסתכסכו היורשים – הורקנוס ואריסטובולוס. הורקנוס הגיע להסכם עם חרתת (Aretas) השלישי מלך הנבטים על ויתור הכיבושים החשמונאים בעבר הירדן⁴³³. חרתת ניסה להתערב בסיסוך בין האחים אולם צווה לחזור לארצו על ידי מפקדי הצבא של פומפיוס שהיה באותה עת בסוריה. פומפיוס קבע בשנת 64 לפנה"ס סדרי מינהל חדשים באזור. סוריה נהפכה לפרובינקיה רומית. יהודה הייתה אוטונומיה התלויה בשלטון הפרובינקיאלית הרומי בסוריה. כל הכיבושים של ינאי נלקחו מיהודה כולל מישור החוף וערי הנמל שנהפכו לפרובינקיה הכפופה לסוריה, ערי אדום וערי הדקפוליס (Decapolis) בעבר הירדן ובארץ ישראל היו גם הן כפופות לסוריה כערים עצמאיות⁴³⁴. בשנת 62 לפנה"ס אימו הרומאים לכבוש את פטרה ואולם הנבטים הצליחו בעזרת מנחה של 300 טלנט כסף להסיר את רוע הגזרה⁴³⁵.

עליית הורדוס לשלטון כחביב הרומאים בשנת 37 לפנה"ס סימנה מפנה במערכת היחסים של הרומאים עם הממשל בירושלים ומערכת היחסים בין היהודים והנבטים. הורדוס נשלח להילחם עם הנבטים בעבר הירדן וניצח אותם בשנת 31 לפנה"ס⁴³⁶. הוא קיבל תחת שליטתו את נמל עזה ושטחים בעבר הירדן – הבשן, הטרכון והחורן⁴³⁷ ובכך שלט בחלק הצפוני של "דרך המלך". אויביו הנבטים הפכו בני חסותו⁴³⁸. בתקופת הורדוס נעשו מפעלי בניה רבים שיש להניח שהמיון להם בא בחלקו מהכנסותיו ממיסים על הסחורות בדרך הבשמים.

בעבר הירדן מופיע בתקופה זו שבט ערבי שהפך לאחר מכן לעם בשם הנבטים. הנבטים נזכרים לראשונה בתקופה זו על ידי דיודורוס מסיקיליה (Diodorus of Sicily). דיודורוס משתמש כנראה בעדות ראייה של הירונימוס מקרדיה. בספרו מתאר דיודורוס את הנבטים כשבט המונה כעשרת אלפי נפש והשוכן במדבר. "לפי מנהגם הם לא זורעים תבואה, לא שותלים עץ נושא פרי, לא שותים יין ולא בונים בית. אם ימצא אדם שמתנהג בשונה לנוהג, עונשו מוות..."⁴³⁹. הם מגדלים גמלים וכבשים במדבר. הם גם עוסקים במסחר במור ולבונה שהם מביאים מאזור "ערב בעלת המזל" (Arabia Eudaemon)⁴⁴⁰. הנבטים הם אוהבי חופש ומשתמשים במדבר כבמבצר מפני כוחות עוינים. הם מכינים במדבר בורות מים ומסתירים אותם מפני זרים. כתוצאה מכך קשה לכוחות זרים לפעול נגדם מפאת חוסר המים. הנבטים מתכנסים תקופתית למקום שבו הם סוחרים בינם לבין עצמם. בזמן המפגש הם משאירים את הזקנים, הנשים, הילדים ואת רכושם במקום מוגן באזור סלעי אחד (פטרה – רקם)⁴⁴¹.

לאחר כיבוש עזה החליט הגנרל היווני אנטיגונוס (Antigonus) בשנת 312 לפנה"ס להתקיף את הנבטים הסוחרים העשירים של דרך הבשמים בהפתעה ולבזז את רכושם. הצבא היווני שנשלח למשימה הצליח בשלב הראשון להפתיע את הנבטים ולקחת שלל רב של כסף ובשמים אולם הנבטים רדפו אחריהם והצליחו

⁴³⁰ שטרן, מ. הרקע המדיני למלחמותיו של אלכסנדר ינאי. תרביץ, רבעון למדעי היהדות, 33 (תשכ"ד) 4, עמ' 325-336.

⁴³¹ אנשי עזה ציפו לעזרה משותפם למסחר המלך חרתת השלישי הנבטי

⁴³² פלביוס יוספוס. קדמוניות היהודים. שליט, א. 13, 356-364.

⁴³³ פלביוס. קדמוניות היהודים. 14, 18.

⁴³⁴ Bowersock, G.W. Roman Arabia. London 1983 p. 28-34.

⁴³⁵ Bowersock, G.W. Roman Arabia. P. 33

⁴³⁶ פלביוס. קדמוניות היהודים. 15, 121-160.

⁴³⁷ פלביוס. קדמוניות היהודים. 15, 342-253.

⁴³⁸ הוא הוכרז כ"מגן העם הנבטי".

⁴³⁹ Deodorus of Sicily. Translated by Oldfather, C.H. London. 1935. Bk. XIX, 94.

⁴⁴⁰ דרום ערב שנקרא גם בפי הרומאים "ערב המאושרת" (Arabia Felix)

⁴⁴¹ Deodorus. XIX, 95.

להכות עד חורמה בצבא היווני. אנטיגונוס שלח כוחות חדשים נגד הנבטים אולם המבצר הנבטי בפטרה ותנאי המדבר שכנעו את היוונים לקבל את הצעת הנבטים לשלם ליוונים מנחה ולשמור על יחסי ידידות. היוונים ניסו באותו זמן להשתלט על מקורות האספלט בים המלח אולם לאחר ניסיון כושל⁴⁴² הם ויתרו על השליטה באזור האקלימי הקשה של ים המלח⁴⁴³. היוונים נוכחו לדעת שהיות והם שולטים במוצא דרך הבשמים בדמשק ובעזה אין צורך כלשון האגדה ל"שחוט את הברווז שמטיל ביצי זהב" במיוחד שהאזור הוא קשה ביותר לשליטה מסיבות אקלימיות ומחסור במים.

דיאודורוס מתאר⁴⁴⁴ פן אחר של חיי הנבטים בעת שהוא מתאר מסע במפרץ אילת (עקבה). הוא מתאר את הנבטים כשבט השוכן לחוף הים. השבט כולל אנשים רבים (מעל למשוער) והם בעלי מקנה רב מאד. הנבטים היו מתקיפים אוניות המסחר ששטו בים סוף ובמפרץ עקבה. התלמאים השיבו מלחמה שעה והתקיפו את הנבטים בספינות מלחמה בעלות ארבע שורות של משוטים (Quadrirèmes). דיאודורוס מתאר את המצב בחצי הראשון של המאה השלישית לפנה"ס תקופה בה החלו התלמאים בפיתוח המסחר הימי לדרום ערב ולמזרח⁴⁴⁵. מענין לציין את התרבות אוכלוסיית הנבטים מעשרת אלפים בסוף המאה הרביעית לפנה"ס למספרים גדולים מאד באמצע המאה השלישית לפנה"ס.

הפפירוסים של זנון הם המסמכים ההיסטוריים הנוספים המזכירים את הנבטים ודרך הבשמים מאותה תקופה. הנבטים נזכרים במכתב המתאר אירוע עם תושבי החורן בדרום סוריה. דרך הבשמים נזכרת בשנת 259 לפנה"ס בהקשר עם פעולות "הממונה על הלבונה" התלמאי בנמל עזה.

הפעם הבאה שנזכרים הנבטים היא בתקופת שלפני תקופת החשמונאים כאשר הכהן הגדול יסון ביקש מקלט האצל מלך הנבטים חרתת (הראשון) (Aretas) בשנת 168 לפנה"ס⁴⁴⁶. נבטים מתוארים אצל יוסף בן מתתיהו כבעלי ממלכה הנמצאת ביחסים מתהדקים עם היהודים ולאחר מכן עם החשמונאים. עם התרחבות ממלכת החשמונאים החלו סכסוכים עם הנבטים שנמשכו עד לתקופת הורדוס בחצי השני של המאה הראשונה לפנה"ס.

תאור הממלכה הנבטית מופיע אצל סטראבון (Strabo) הגיאוגרפיה⁴⁴⁷. הנבטים הם עם מנוהל היטב עם מלך, משפחת מלוכה ומערכת מינהלית ראויה לציון. בירתם היא פטרה ויש בעיר נוכחות של זרים שמנהלים יחסים תקינים (כולל התדיינות בבתי משפט) עם התושבים המקומיים⁴⁴⁸. לרכוש יש חשיבות רבה לקביעת מעמד האזרחים בממלכה הנבטית. ערי הממלכה לא מבוצרות והם ידועים כסוחרים בזהב, כסף ובשמים⁴⁴⁹. לפי סטראבון הנבטים הם האדומים⁴⁵⁰.

ממלכת הנבטים השתרעה בין דדן (אל אולה – el Ula) בדרום ובזמנים מסוימים דמשק בצפון. ובין המדבר במזרח עבר הירדן ועזה לחוף הים התיכון במערב. מושבות של סוחרים נבטים היו ליד פלוסיון במצרים ובמקומות אחרים בעולם העתיק. שרידים ארכיאולוגיים של ערים, ישובים ומצודות נבטיות מפוזרים בעבר הירדן ובנגב. כתובות המציינות מלכים נבטיים נמצאו באתרים שונים. אחד השרידים המעניינים מהתקופה הנבטית היא הדרך מפטרה לעזה דרך מכתש רמון ויישובי הנבטים בנגב. השרידים מצביעים על גאות ושפל

⁴⁴² שבטים ערבים בים המלח השמידו כוח יווני שניסה לקחת אספלט הצף על מי הים.

⁴⁴³ Deodorus. XIX, 96-100.

⁴⁴⁴ Deodorus. III 43, 4-5.

⁴⁴⁵ תעלת הנילוס ים-סוף נפתחת בשנת 285 לפנה"ס.

⁴⁴⁶ סמפר החשמונאים ב' ה' ה'.

⁴⁴⁷ The Geography of Strabo. Translation Jones, H.L. London. 1930.

⁴⁴⁸ Strabo. 16. 4. 21

⁴⁴⁹ Strabo. 16. 4. 26

⁴⁵⁰ Strabo, 16, 2, 34

בתנועה המסחרית בדרך הבשמים בנגב. שרידי המבנים והקברים המפוארים בפטרה מצביעים על הגאות הכלכלית והעושר הרב שצברו הנבטים מפעילותם כסוחרים בדרך הבשמים.

השבטים הערבים שנזכרים בתקופה הפרסית (אולי הקדרים מואדי סירחן ודומה) והנבטים שלאחריהם שמרו על תנועה חופשית של המסחר בדרך הבשמים מסוף המאה השישית לפנה"ס עד החצי השני של המאה השנייה לפנה"ס. היקף התנועה בדרך הושפע מתנודות הביקוש וההיצע של מוצרי המותרות והבשמים בעיקר מדרום ערב והמפרץ הפרסי – גרהה. החל מעליית החשמונאים ביהודה והתחזקות הפרתים בפרס ובמסופוטמיה החל לחץ כלכלי ופוליטי על הנבטים. הפרתים בימי מיתרדת השני היו בקשר ישיר עם הודו וסין וסיפקו את מוצרי המותרות ישירות לשווקים במזרח התיכון ומעבר לים ליוון ורומי. התלמאים המשיכו לספק את המוצרים בדרך ים סוף לאלכסנדריה ומשם לשווקים לחופי הים התיכון. מבחינה פוליטית החלו החשמונאים להיאבק עם הנבטים על השליטה בנגב ובעבר הירדן כאשר השלטון באזורים אלה מצד לצד במשך התקופה.

המצאיים הארכיאולוגיים בעבדת מצביאים על גיאות בישוב ובכנייה מהמאה השלישית לפנה"ס עד סוף המאה השנייה לפנה"ס ומאמצע המאה הראשונה לפנה"ס עד אמצע המאה השנייה לספירה. התקופה האחרונה נחשבת לתור הזהב של הנבטים⁴⁵¹.

חצי האי ערב

מדרום לנבטים על דרך הבשמים לדרום ערב שכנו המעינים (Minaeans). הם היו פעילים כסוחרים בשיירות הגמלים שנעו על דרך הבשמים במאה השלישית לפנה"ס⁴⁵². עדויות על כך מסופרות מפי ארטוסתנס (Eratosthenes)⁴⁵³ וארטמידורוס (Artemidorus) הממקמים את המעינים צפונה מהקטבנים על דרך הבשמים. כתובות בכתב מעיני נמצאו בדדן-אל עולה (El Ula). באותה תקופה היו גם שבטים ליחנינים (Lihyanite) שגרו באותו אזור. במאה השלישית לפנה"ס היו קשרים לליחנינים והמעינים עם מצרים התלמאית. לפי טרן ממצאים ארכיאולוגיים של פסלים בסגנון הלניסטי מאותה תקופה מאשרים את הקשרים בין התרבויות⁴⁵⁴. מאמצע המאה השלישית לפנה"ס ישנה כתובת בקבר של כהן דת מצרי ממוצא מעיני המציינת קבלת מור ולבונה ממעין⁴⁵⁵. יש השערה שהיה יווני בחוף המזרחי של הים האדום ממול למיוס הורמוס בשם אמפלון (Ampelone) שממנו הוביל דרך לדדן. לפי דעה של טרן בדרך זו סחרו הגרהים ישירות עם המצרים תוך שהם עוקפים את הצורך לעבור דרך פטרה וממלכת הנבטים. טרן מביע השערה שאמפלון נכבשה על ידי הנבטים במאה הראשונה לפנה"ס ונקראה לוקה קומה (Leuce Come). עיירה זו התפרסמה בתקופת הזוהר של הממלכה הנבטית במאה הראשונה לספירה ואחר כך בימי הרומים כעיר נמל מרכזית לסחר בדרך הבשמים במסלול הימי עם המשך יבשתי דרך פטרה⁴⁵⁶.

לפי סטרבו (בעקבות ארטוסתנס (Eratosthenes), החלק הדרומי של חצי האי ערב מיושב על ידי המעינים (Minaeans) היושבים בכיוון הים האדום ובירתם קרנה או קרננה (Carna or Carnana), השבאים (Sabaeans) שבירתם מריבה (Mariba), הקטבנים (Cattabanians), שבירתם תמנא (Tamna), יושבים על החוף ומעבר למפרץ בחוף סומליה, ובחלק המזרחי יושבים החצרמוותים (Chatramotitae). המדינות נשלטות על ידי מלכים, יש בהם ארמונות ומקדשים והם משגשגות כלכלית. הקטבנים מייצרים לבונה

⁴⁵¹ Starcky, J. The Nabataens: A Historical Sketch. *The Biblical archaeology* XVIII (1955) 4, p. 92-101.

⁴⁵² Doe, B. Southern Arabia. Winterthur 1971. p. 66-67.

⁴⁵³ Strabo, *The Geography*. XVI,

⁴⁵⁴ Tarn, W.W. Ptolemy II and Arabia. *The Journal of Egyptian Archaeology*. London Vol. XV (1929). P.16.

⁴⁵⁵ Ptolemy II and Arabia. p.20

⁴⁵⁶ Ptolemy II and Arabia. p. 22.

והחצרמוותים מייצרים מור (סטרבון החליף בין השבטים, הפוך הוא הנכון). בשמים אלה ואחרים נסחרים על ידי הסוחרים המקומיים. הבשמים מגיעים אחרי שבעים יום לנמל אילת - עקבה (Aelana). גם הגרהים מגיעים לקטבנים בארבעים יום.

סטרבון מתאר את הים האדום עד קצה אריתריאה הנקראת אצלו "הצוואר" (Deire). הוא מתאר מסע מצפון – סואץ (City of Heroes) לדרום. בדרך הוא מתאר את חופי סודן (Troglodytic) עם העיר פטולומאס (Ptolemais) ממנה לקחו התלמאים את הפילים למצרים. במפרץ לפני המיצרים בחופי אריתריאה/אתיופיה מתאר סטרבון מקום שבו יש עמוד – מחט של רעמסס (Sesostris) המספרת על כיבוש אתיופיה. כמו כן יש במקום מקדשים מצרים. התיאור כולל השערה שרעמסס חצה את המיצר והגיע לערב. אחרי אזור זה מופיעים המיצרים המשמשים לפי סטרבון למעבר סחורות מאפריקה לערב בספינות קטנות. דרומה מהמיצרים משתרעת ארץ מיושבת בדלילות ובה מטעי מור. מעבר לכך יש את ארץ הקינמון.

מפי ארתמידורוס (Artemidorus) הוא מתאר ביתר פירוט את חופי מצרים, סודן ואתיופיה. בין השאר הוא מתאר את עיר הנמל מפרץ מיוס (Myus Hormos) והעיר הנמל ברניקה (Berenice) (שתייהן ערים מרכזיות בסחר הימי עם דרום ערב והודו), לאחר מכן יש תיאור של אזור ובו מקדש שהוקם על ידי רעמסס ולאחריו העיר פטולומאס שהוקמה על ידי תלמי פילדלפוס לצורך הבאת הפילים מאפריקה. העיר מקושרת לעיר/אי באזור הנילוס הנקראת מרורה (Meroe). הוא מתאר גם ערים שבאיות לחוף אריתריאה. בהמשך יש תיאור של מקומות עם שם האלה איסיס המרמזים על נוכחות מצרית קדומה באזורי גידול לבונה. גם הוא מתאר אזורי גידול קינמון.

ארתמידורוס מתאר את השבאים כשבט גדול החיים בארץ בה גדלים המור הלבונה והקינמון. הם חיים בשכנות לשבטים אחרים ומעבירים האחד לשני מטענים של בשמים המגיעים לשווקי סוריה ומסופוטמיה. בירת השבאים היא מאריבה. התושבים חיים בעושר רב. רוב הכלים שלהם הם מזהב וכסף והקירות בבתים הם מצופים זהב, כסף, אבנים יקרות ושנהב. הנבטים והשבאים כבשו מדי פעם בעבר את סוריה. בזמן כתיבת הספר הם תחת שלטון הרומאים.

השלטון באזור דדן עבר לידי הליחינים באמצע המאה השלישית לפנה"ס. הם שלטו באזור כמאתיים שנה. באמצע המאה הראשונה לפנה"ס הופיעו התמודים (Thamudians) כגורם שליט. כל השבטים מופיעים באזור כשבטים פעילים מתקופות קדומות. פעילותם השילטונית עם שרידי מבני ציבור וכתובות של אנשי ציבור (כולל מלכים) משתנה לאורך התקופה כפי שמופיע לעיל. גבולות אזורי ההשפעה של הנבטים היה אזור מדעין סליה (Madain Salih) מצפון לדדן⁴⁵⁷.

מדרום לשבאים היו הקטבנים שבירתם תימנע (Timna). שבט הקטבנים הקים ממלכה כבר במאה השישית לפנה"ס. בשיא תקופת פריחתם הם כבשו שטחים בדרום ערב שהיו בשליטת האווסנים ושלטו בחוף הדרום מערבי של חצי האי ערב בים האדום והים הערבי. הממלכה נחלשה ובשטחים בדרום מערב חצי האי ערב הופיעו שבטים חדשים⁴⁵⁸. בשנת 10 לספירה נהרסה בירתם תימנע.

בין הקטבנים והשבאים היו מערכות לאורך התקופה על השליטה בנמלים החשובים של דרך הבשמים בדרום ערב. בשנת 285 לפנה"ס ניצח יתעמר השבאי את צבא קטבן. השבאים זכו לעליה מחדש גם במחצית המאה השנייה לפנה"ס. הם התרחבו על חשבון שטחים שהיו בשליטת הקטבנים בדרום מערב ובדרום. עלייתם קשורה בעליית שבט חדש בדרום והם החימיארים (Himyar). השבאים והחימיארים הקימו ממלכה

⁴⁵⁷ Ptolemy II and Arabia. P. 17.

⁴⁵⁸ Doe, B. Southern Arabia. p.71-72

מאוחדת שבא ודו ריידן (Saba & Dhu Raydan) שבירתה הייתה זפר (Zafar)⁴⁵⁹. מאריב בירת השבאים הקודמת שמרה על מקומה כעיר מרכזית בצפון הממלכה.

במאה השנייה לפנה"ס כתב אגרתרצידס (Agartharchides)⁴⁶⁰ היווני שבתקופתו נראה שאין אומה עשירה יותר מהגרהים (Gerrahaens) והשבאים⁴⁶¹. לפי ממצאים ארכיאולוגיים הגיאות הכלכלית של דרום ערב החלה לשקוע החל במאה הראשונה לספירה. הסיבה לירידה זו הייתה הקשר הימי הישיר להודו ולמזרח שיצרו הסוחרים היוונים והרומים⁴⁶² והפעלת אוניות גדולות בקשר הישיר להודו.

כלכלת העולם ההלני התלמאי והסלאוקי⁴⁶³

כללי

פעילות המסחר בעולם ההלניסטי התגברה בהשוואה לתקופה הפרסית שקדמה לה. התגברות המסחר נבעה מהכיבושים של אלכסנדר ויורשיו שיצרו רצף פוליטי ותלוו השימוש במטבעות כסף שנטבעו בכמויות גדולות והיו מקובלות בעולם המסחר, השפה היוונית ששמשה כשפה בינלאומית והנוהגים המסחריים והכספיים היווניים שהיו מקובלים בין הסוחרים מאזורים שונים. השוק היווני בסוף המאה הרביעית ותחילת השלישית לפנה"ס שגשג בעקבות התחזקות הערים היווניות⁴⁶⁴. בסוף המאה השלישית חלה ירידה כלכלית הדרגתית ביוון, מקדוניה, מצרים וסוריה כתוצאה מחוסר יציבות פוליטית. באותה תקופה הייתה עלייה ברמת החיים באסיה הקטנה ובאיטליה שבהדרגה נהפכה למדינה העשירה ביותר בעולם⁴⁶⁵. בסוף המאה השנייה ובמאה הראשונה לפנה"ס היה משבר בכלכלת מצרים שנבע מירידה בייצור החקלאי, מהקטנת ההגירה וכנראה גם הקטנת גידול האוכלוסיה. נסיגה זו גרמה להגדלת המיסוי והנטל על האוכלוסיה הקיימת ועליית מחירים. קשיי האוצר התלמאי גרם גם לירידת בסיס הכסף⁴⁶⁶.

סחר החוץ של העולם ההלני התנהל בכמה מסלולים. המסלולים הדרומיים התנהלו מאפריקה והודו דרך הים באוקינוס ההודי והים האדום והיבשה במזרח אפריקה ומערב חצי האי ערב. במרכז היה מסלול מהודו לגרהה במפרץ הפרסי ובדרך היבשה דרך מדבריות מרכז ערב לים האדום ומצרים. במזרח היו שתי דרכים היבשתיות מהודו לאיראן ומזופוטמיה והימית דרך גרהה לפרת והחידקל. בצפון החלה להתפתח דרך חדשה בסוף המאה השנייה לפני הספירה והיא דרך המשי דרך מדבריות מרכז אסיה, צפון הים הכספי והים השחור ליון או דרך איראן למזופוטמיה. בדרכים הדרומיות שלטו ההודים, הערבים, הנבטים והתלמאים. בדרכים המזרחיות שלטו ההודים, הגרההים והסלאוקים עד המאה השנייה לפנה"ס. בתחילת המאה השנייה איבדו התלמאים את שליטתם בדרכים היבשתיות דרך ערב ונשארו רק עם הדרך היבשתית במזרח אפריקה ודרך הים האדום. בחצי השני של המאה השנייה איבדו הסלאוקים את שליטתם בדרכים המזרחיות והצפוניות לפרתים. האזורים הצפוניים מזרחיים של סוריה והאזורים המערביים של מסופוטמיה נהפכו לאזורים לא בטוחים בהיותם אזורים מערכה בין הממלכות הפרתית והסלאוקית. בחצי השני של המאה השנייה לפנה"ס

⁴⁵⁹ Doe, B. Southern Arabia. p.79

⁴⁶⁰ Strabo, Geography, 16, 4, 19.

⁴⁶¹ Bowen Jr., L. R. Archaeological survey of Beihan. In *Archaeological Discoveries in South Arabia*. Bowen, L. R. & Albright F.P. (eds.) Baltimore. 1958P. 3.

⁴⁶² Bowen Jr. Archaeological survey of Beihan. P. 3

⁴⁶³ Rostovtzeff, M. The Social & Economic History of the Hellenistic World. Oxford. מבוסס על הניתוח של רוטובצ'ב בספרו 1941. I & II.

⁴⁶⁴ Rostovtzeff, M. The Social & Economic History of the Hellenistic World. Oxford. 1941. II. P. 1240.

⁴⁶⁵ Rostovtzeff, M. The Social & Economic History of the Hellenistic World. Oxford. 1941. II. P. 1241.

⁴⁶⁶ Rostovtzeff, M. The Social & Economic History of the Hellenistic World. Oxford. 1941. II. P. 1296.

מופיעים הרומאים כגורם חדש במערב סוריה. המצב החדש יצר מסלול חדש במדבר הסורי בין דמשק ומסופוטמיה. המסלול עבר בעיר פלמירה שהחל בתקופה זו נהפכת לעיר מפתח במסחר בדרך הבשמים. הכיבוש הסלאוקי של ארץ ישראל פתח אפשרויות חדשות בפני ממלכת הנבטים. הם יכלו לשווק את מוצרי הדרום והמזרח לדמשק, לערים הפיניקיות ולאנטיוכיה או מערבה לאסיה הקטנה ורומא דרך נמלי הים התיכון או למצרים ואלכסנדריה. התלמאים שנשארו עם הדרך הימית לדרום ערב החלו לפתח את הצי המסחרי בצורה אינטנסיבית והגיעו לגילוי הדרך הישירה להודו וממנה בעזרת רוחות המונסון בסוף המאה השנייה לפנה"ס.

המעניין בהתפתחויות בדרכים השונות הוא קיום ביקוש המתמיד לאורך זמן (אם עליות וירידות) של מוצרי המותרות וקיום של גורמים בינלאומיים הפועלים בדרכי המסחר מבלי יד מכוונת כוללת. הגורמים מעבירים את הסחורות האחד לשני תוך גילוי תעוזה, תושייה ומקצועיות בתחום התחבורה ובתחום המסחר. המוצרים שהובילו היו מוצרי מותרות שהמאחד אותם הוא היותם נחשקים על ידי בני אדם מהמעמד הגבוה או המימסד הדתי. המוצרים לא היו צורך ראשוני לבני האדם הם היו מיועדים לספק את האלים – מור ולבונה, לספק משחות, בשמים ותכשירים קוסמטיים לגברים ונשים, לספק חומרי צביעה מיוחדים למלבושים מיוחדים, לספק תבלינים לאיני הטעם, לספק זהב, כסף, אבנים יקרות ופנינים לתכשיטים וכלים מיוחדים, לספק בדי משי וכותנה מיוחדים מארצות אקזוטיות, לספק עורות, שנהבי פילים, עצים מיוחדים וחיית אקזוטיות למעמדות העליונים.

המסחר ביבשה התנהל על ידי שיירות של גמלים. לשיירה היה מנהל שיירה שקבע את התנהלותה. בשיירות היו מספר מובילים של סחורה. השיירה התארגנה במרכזי מוצא כמו תימנע (או מאריב) וגרהה. השיירות היו נעצרות בערי מפתח בדרך כמו דדן, פטרה ופלמירה. בערי המוצא, הצמתים והיעד היו סוחרים ובנקאים שעסקו בקבלת הסחורה ובהסדרת התשלומים. בחלקים הדרומיים והמזרחיים של המערכת המסחרית התנהל המסחר בחליפין בין הסוחרים הערבים וההודים בדרום ערב והאתיופים במזרח אפריקה בינם לבין עצמם ובינם ובין הסוחרים היווניים. כיוון שלא נמצאו כמויות גדולות של מוצרים ומטבעות הלניים בדרום ערב ובהודו ניתן להניח שהחליפין היה כרוך בתשלום במתכות יקרות. עדות מסייעת חכך היא צבירת המתכות היקרות על ידי שבטי דרום ערב ובמיוחד על ידי השבאים לפי דיווח של הנוסעים היוונים באותה תקופה. הסוחרים שפעלו במסחר הבינלאומי היו כנראה אנשים פרטיים. לא הייתה התארגנות בחברות אלא רק שותפויות לצורך מסע משותף. היו גם מועדונים או גילדות של סוחרים לפי מוצא, יעד או סוג של סחורה. הגילדות היו לצרכי קביעת כללי המשחק, צורך דתי, או החלפת אינפורמציה על השווקים והדרכים. בעת הכניסה לשווקים היו הסוחרים הבינלאומיים למכור/למסור את סחורתם לנציגי השלטון במחיר קבוע על ידי השלטונות. יש לשער שהיה מיקוח לגבי איכות המוצרים והמחיר בהתאם לאיכות.

מערכת הבנקאות הייתה מורכבת משולחניים – בנקאים עם שולחן ברחוב שבדקו ערך מטבעות, החליפו כספים, קיבלו פקדונות ונתנו הלוואות. בנוסף לכך היו המקדשים שקיבלו כסף בתור מנחות, פקדונות ומתנות והשתמשו בכסף להלוואות. גם ערים הקימו וניהלו בנקים. הבנקאות של מצרים הייתה בידי המלך ונוהלה על ידי פקידים. יתכן והייתה מערכת מקבילה של בנקאות פרטית שהתבססה על ההון של קבלני המיסים, בעלי האחוזות הגדולות והסוחרים הגדולים. יש עדויות על שקיעה של המערכת המוניטרית ההלניסטית כתוצאה ממחסור של זהב וכסף. עדות נוספת לקשיים במערכת המוניטרית היא שערי הריבית הגבוהים במצרים – 24% לשנה⁴⁶⁷.

מצרים

⁴⁶⁷ Rostovtzeff, M. The Social & Economic History of the Hellenistic World. Oxford. 1941. II. P. 1290.

המערכת הכלכלית המצרית בתקופת התלמאים הייתה המשך של המערכת הכלכלית המצרית של תקופת הפרעונים. התלמאים ירשו את מערכת השלטון המצרית ועשו בה התאמות שנתבקשו כדי להכליל במערכת את המהגרים היוונים והזרים האחרים בעלי המנהגים והזכויות המיוחדות. בראש המערכת השלטונית והכלכלית המצרית עמד פרעה/המלך וארגון הבעלות על נכסי ייצור, ייצור ושיווק הייתה מיועדת להגדיל את עושרה/עושרו וכוחה/כוחו של המדינה/המלך. רוב האוכלוסיה המקומית הייתה משועבדת למלך והייתה חייבת לייצר מוצרים ושירותים על פי תוכנית שהוכתבה להם על ידי השלטונות. הם היו חייבים לתת חלק מהתוצרת למלך כמיסים ולהשתתף בעבודות ציבוריות כפי שיוטל עליהם. מבנה זה לא מנע מהאוכלוסיה (כפי שהיה בתקופה הפרעונית) לנהל חליפין לצרכים אישיים (בעיקרו בעין). רוב המסחר, הייצור התעשייתי, ההובלה, השיווק והמימון היו מונופול של המדינה/המלך. ליוונים והזרים במצרים היו זכויות מיוחדות בנושא הבעלות על נכסים ומיסוי אולם הם היו כפופים לכללי המונופול של המימשל ותשלום רוב המיסים. במצרים היה מעמד בינוני גדול שכלל את שליטי המסגרות הפוליטיות הפנימיות (המחוזות וכו'), המימסד הדתי (סביב המקדשים), המימסד הצבאי, הפקידות הבכירה, וסקטור פרטי בתחומים מצומצמים שפעל ברישוי מיוחד כמו איסוף מיסים, הובלת סחורות ביבשה ובים, קמעונאים, בעלי אחוזות, תעשיינים, בעלי מלאכה, אמנים, בעלי הון שהשקיעו אותו בעסקים מותרים, נותני שירותים כמו רופאים, מחנכים, ואחרים. חלק מאיסוף המיסים היה נתון בידי אנשים פרטיים שקיבלו זכויות מידי המלך לסייע באיסוף המיסים תמורת תשלום. תושבי הערים הגדולות היוונים והזרים נהנו ממעמד מיוחד שהיה דומה למעמד תושבי הפוליס היוונית. מדיניות התלמאים הייתה השגת סיפוק עצמי של מירב הצרכים של המדינה. לצורך זה הם הגנו על הייצור המקומי בעזרת מיסוי יבוא גבוה ורישוי יבוא ויצוא ועסקו בחיפוש וניצול מינרלים, מתכות, עצים ובהמות משא ומלחמה בארצות השכנות.

מצרים הייתה מדינה עשירה מאד בתקופה התלמאית. למרות המדיניות של סיפוק עצמי היתה חייבת מצרים לנהל מדיניות סחר חוץ אגרסיבית כדי לספק לעצמה את המתכות החיוניות (ברזל ונחושת) והמתכות היקרות (זהב וכסף), העצים, בהמות המשא והמלחמה ואת מוצרי המותרות (בשמים, אבנים יקרות, פנינים, שריונות צבי ים, שנהב, עץ שחור, תבלינים ועורות של חיות אקזוטיות) למעמד השליט והמעמד הבינוני. מכרות הזהב היו באזורי המדבר המזרחי ומזרח סודן שבין הנילוס לים האדום. התלמאים חיפשו זהב גם בחופים המזרחיים של חצי האי ערב. הפילים היו במאה השלישית לפנה"ס בהמות מלחמה מבוקשות בכל העולם העתיק (הסלאוקים, התלמאים והקרטגיים). מקור הפילים של התלמאים היה בדרום סודן ואתיופיה. אזורי הדרום גם סיפקו לתלמאים את מוצרי המותרות והבשמים למקדשים. המקורות למוצרים אלה בתחילת התקופה היו הערבים והיהודים בנמלים בדרום ערב. לקראת סוף התקופה גילו הספנים היוונים את סוד הניווט בעזרת רוח המונסון ישירות להודו מחופי סומליה ודרום ערב. כדי לממש את הפוטנציאל הגלום בסחר עם הדרום בנו התלמאים תשתיות נרחבות בים סוף ולאורך הנילוס. נבנתה תעלה בין הנילוס לים סוף בעיקר למעבר ספינות צבאיות של עד ארבע או חמש שורות חותרים. נסללו דרכים מהנילוס לים סוף ונבנו בהם מתקני מים, מתקני איכסון ונקודות שמירה. נבנו נמלים חדשים במפרצים טבעיים בחוף המזרחי של ים סוף. נבנה נמל בחוף המערבי של חצי האי ערב כדי לאפשר הגעת סחורות בדרך היבשה מהודו דרך גרהה במפרץ הפרסי. נשלחו משלחות גילוי ומשלחות צבאיות להכרת האזורים הדרומיים והקמת ישובים חדשים לחוף הים האדום בדרום. המסחר עם הדרום והמזרח התנהל לשני יעדים מרכזיים. הספקה עצמית וארץ מעבר של הסחורות לצפון ולמערב. הסחורות מהמזרח היו ברובם חומרי גלם לייצור מוצרי המותרות. מהשרף הגלמי המיובש של המור והלבונה למשל יוצרו שמני סיכה לגוף ואבקות קטורת. משנהבי הפילים יוצרו מוצרי אומנות. האבנים היקרות לוטשו ושובצו בתכשיטי כסף וזהב. התלמאים שילמו לספקי הסחורות הערבים בסחורות כמו שמן ויין ואולם מרבית התשלום, כמו בתקופות מאוחרות יותר היה בזהב ובכסף.

היו ארבע דרכים עיקריות שבהם זרם המסחר עם הדרום והמזרח. האחת יבשתית לאורך הנילוס לממלכת מרוואה בסודן ומשם דרומה לאתיופיה וסומליה. השנייה מהודו לדרום ערב באוקיינוס ההודי ומשם דרך הים

האדום לנילוס ולצפון מצרים. השלישית בדרך היבשה מדרום ערב דרך דדן לעבר הירדן ומשם דרך מדבר סיני לפלוסיון במזרח מצרים. סניף של דרך זו עבר מדרום ערב דרך דדן ואמפלון בדרך הים למצרים. הרביעית מגרהה במפרץ הפרסי מערבה דרך מדבר ערב לדדן ומשם לים האדום לנמל אמפלון ומשם למצרים בדרך הים. עד שנת 198 לפנה"ס שלטו התלמאים בדרכי הים ובמוצאי דרכי היבשה בארץ ישראל ועבר הירדן. עם הכיבוש הסלאוקי של ארץ ישראל הפסיקה תנועת המסחר למצרים דרך ארץ ישראל והתנועה עברה לזרם למצרים דרך המסלולים האחרים. עם הגיען למצרים שולם מכס על הסחורות והם נמסרו לסוכני המלך. הסוכנים העבירו הסחורות למחסנים מיוחדים בנמלים או בערים העיקריות. המלכים התלמאים הראשונים הפחיתו את ערך המטבע כסף על ידי הקטנת משקלה (ותוך כדי כך שינו את יחסה לזהב) והתאמתה מהסנדרט האתי לסנדרט הפיניקי. סנדרט זה נשאר עד תום הממלכה התלמאית. התלמאים לא הרשו שימוש במטבעות שהוטבעו מחוץ לאזור השפעתם. מטבעות אלו הותכו במצרים. לשימוש פנימי היה שימוש רב במטבעות נחושת. חלק מהמיסים לשלטונות שולמו בהתחלה במטבעות כסף אולם לאחר מכן רוב התשלום היה במטבעות נחושת. במצרים הייתה מערכת בנקאות מפותחת שהייתה קשורה לאוצר התלמאי. מערכת הבנקאות הייתה קשורה למערכת איכסון המוצרים ששולמו בעין כמיסים. בעת תשלום המיסים והמכסים המוצרים הועברו למתקני איכסון בכל רחבי מצרים ומשם למתקני איכסון מרכזיים בערים הגדולות. באופן דומה הכספים ששולמו כמיסים הועברו לפקידים שנייהלו את הכספים מרמת הכפר עד רמת העיר הגדולה. ניהול הכספים כלל קבלת פיקדונות, מתן הלוואות עם בטחונות בריבית גבוהה של 24 אחוז, ניהול חשבונות שוטפים. המוסדות הכספיים של האוצר בערי הנמל ניהלו עיסקות במטבע חוץ והיה להם מערכת יחסים עם מוסדות כספיים זרים כולל מכתבי אשראי. המערכת הבנקאית המצרית הייתה מתועדת עם הנהלת חשבונות וחוזים כתובים.

הרפורמות של התלמאים שחיברו את המערכת הבירוקרטית עתיקת היומין המצרית הריכוזית והיעילה ביחד עם המערכת היוונית הגמישה של ניהול משק כספים והמיסוי ביחד עם מדיניות סחר חוץ מרחיבה ואגרסיבית המגובה בבניית כוח צבאי בים וביבשה והשקעות בתשתית תחבורה הביאו לזמיחה מהירה וצבירת עושר רב במצרים. אחת התעודות המתארות את העושר הרב של תלמי פילדלפוס היא תיאורו של קליקסינוס (Callixenus) את מסע הניצחון של תלמי השני בעקבות המלחמה הסורית הראשונה בשנת 271 לפנה"ס. התהלוכה כללה הצגת שבויים יהודים ואחרים, ותהלוכת גמלים נושאי לבונה, מור, קינמון, ובשמים ותבלינים אחרים. אחרי הגמלים הופיעו אתיופים נושאי מאות חיטי פילים, אלפי קורות עץ הובנה, ועשרות כלי קיבול מלאי זהב ואבקת זהב וכסף. לאחריהם הופיעו שיירה של חיות אקזוטיות, ציפורים ועצים מיוחדים. ההצגה של תלמי נועדה להראות את גדולתו וגדולת המדיניות שלו להרחיב את הקשרים המסחריים עם הדרום והמזרח ולהציג לציבור את הדברים הנפלאים הבאים משם. רוסטובצ'ף מביא מדברי סופרים ומשוררים מאותה תקופה המתארים את הפאר, ההדר והעושר של התקופה. העושר לא היה נחלת המלך בלבד אלא חילחל לכל שכבות המעמד השליט והמעמד הבינוני. למרות העושר הרב שהצטבר במצרים במחצית הראשונה של המאה השלישית לפנה"ס יש עדויות על אי שקט בין המוני העם המצרים. היו שביתות והתמרדויות שנבעו מנטל המיסים ונטל השירות הציבורי כולל השירות בצבא. בחצי השני של המאה השלישית התגבר אי השקט.

הממלכה הסלאוקית

לגבי הממלכה הסלאוקית יש כמות הרבה יותר קטנה של תעודות היסטוריות. מערכת המטבע של הסלאוקים הייתה שופעת, יציבה, אמינה ובאיכות גבוהה. היא הייתה בתקן האטי (Atic) והייתה נפוצה בכל ארצות הממלכה ואף מעבר לכך. המטבעות היו מזהב, כסף ונחושת. במחצית השנייה של המאה השלישית הפסיקו הסלאוקים להטביע מטבעות זהב באופן סדיר. לפי השערת רוסטובצ'ף הדבר נבע ממחסור בזהב במזרח התיכון. יתכן והדבר נבע מהצורך המתמיד לשלם ליהודים ולערבים תמורה עבור מוצרי המותרות שזרמו

בזרם גדול למזרח התיכון. הכסף שימש בעיקר לכיצוע תשלומים במסחר הבינלאומי. מענין לציין שלמרות המסחר הער עם המזרח לא נמצאו מטבעות יווניים והלניסטיים בהודו. דבר זה מרמז על סחר החליפין ששלט במסחר במוצרי המותרות של התקופה.

הסלאוקים יחסו חשיבות רבה לפיתוח המסחר עם הודו וערב הן לשימוש פנימי והן ליצוא למערב. במשך המאה השלישית בגלל שליטת התלמאים בארץ ישראל והחוף הסורי עם הערים הפיניקיות, היו צריכים הסלאוקים להסתפק בקווי המסחר הישירים להודו היבשתי דרך איראן והימי דרך המפרץ הפרסי. על דרך המסחר השנייה ישבה העיר גרהה שנבנתה על ידי פליטים כשדים ממסופוטמיה. הגרההים וההודים היו בקשר ימי עם דרום ערב והביאו משם את הבשמים בדרך הים. לפי דברי פליני הייתה דרך מזרם ערב לגרהה שחצתה את המדבר הדרומי והייתה כרוכה במסע של ארבעים יום. המסחר עם הודו וערב באמצעות הגרההים היה חשוב מאד לסלאוקים עדות לכמויות שנעו במסחר הם המתנות שנתנו סלאוקוס הראשון (281-306 לפנה"ס) ואנטיוכוס הראשון (261-281 לפנה"ס) למקדש דידימאין (Didymaeon) – 300 ק"ג לבונה, 30 ק"ג מור, ק"ג קציעה, ק"ג קינמון⁴⁶⁸. עיר המסחר העיקרית של המסחר עם המזרח והדרום הייתה סלאוקיה (Seleuceia) שישבה במרכז מסופוטמיה ליד הפרת והחידקל. משם עברה הדרך למערב דרך עיר המסחר הגדולה דורה אירופוס (Dura-Europos) לאנטיוכיה – עיר הבירה החדשה של הסלאוקים ליד הים התיכון. במאה השלישית היו נמלי הים התיכון בידי התלמאים ולכן רוב המסחר עם המערב עבר או בדרך היבשה דרך אסיה הקטנה או דרך אנטיוכיה.

המצב הכלכלי של אסיה הקטנה והערים היווניות בה היה קשה במשך כל המאה השלישית. פלישת הגולים (Gauls) ומלחמות הסלאוקים והתלמאים שהתרחשו על גבם של תושבי האזור גרמו לסבל בטחוני וכלכלי של התושבים. בהיעדר שלטון מסודר שלטו הפירטים בימים. סוריה סבלה גם היא מהמלחמות החוזרות ונשנות של התלמאים והסלאוקים. אולם בגלל היותה ארץ חקלאית פוריה השפעת המלחמה לא הייתה לאורך זמן. בתקופת אנטיוכוס הרביעי – אפיפנס (164-175 לפנה"ס) הייתה גאות במסחר בדרך הבשמים. עדות לכך היא התאור של מצעד שארגן ובו הוצגו כמויות גדולות של זהב, תמרוקים, שנהב ובשמים המהודו וערב⁴⁶⁹.

מצרים

עם מותו של אלכסנדר קיבל אחד הגנרלים החשובים שלו, תלמי לאגוס, את מצרים. מצרים התלמאית כללה גם את ארץ ישראל, דרום סוריה, החוף הפיניקי וקפריסין. הממלכה הסלבקית הוקמה על ידי גנרל אחר של אלכסנדר – סלוקוס. הממלכה כללה בין השאר את מסופוטמיה, פרס, בקטריה, אסיה הקטנה, וצפון סוריה. סלובקוס לא השלים עם שליטת תלמי בארץ ישראל ודרום סוריה. במשך כל המאה השלישית לפנה"ס ניהלו שתי הממלכות מערכות (המלחמות הסוריות) להרחבת תחומי השפעתן. המלחמה הסורית הראשונה התנהלה בין השנים 274-271 לפנה"ס. השנייה בין השנים 258-250 לפנה"ס. השלישית 246-241 לפנה"ס. והחמישית סמוך לשנת 200 לפנה"ס. בדרך כלל שמרו התלמאים על גבולות ממלכתם ומדי פעם הרחיבו אותם ואולם היו צריכים להחזיר שטחים שנכבשו. בימי תלמי הרביעי – פילופאטור – (204-222 לפנה"ס) עברה היוזמה הצבאית לידי הסלאוקים שהתחילו ללחוץ על השטחים התלמאים בדרום סוריה וארץ ישראל. התלמאים נחלשו והסלבקים הצליחו לכבוש את דרום סוריה וארץ ישראל (מ – 198 לפנה"ס). אנטיוכוס (Antiochus) השלישי (187-223 לפנה"ס) ניסה לכבוש גם את גרהה שבמפרץ הפרסי ועל ידי כך להגיע לשליטה בכניסה של המוצרים מהודו לדרך הבשמים. אולם הגרההים הצליחו למנוע את הכיבוש על ידי

⁴⁶⁸Rostovtzeff, M. The Social & Economic History of the Hellenistic World. Oxford. 1941. I, p.458.

⁴⁶⁹Rostovtzeff M. caravan Cities. P. 27.

תשלום של חמש מאות טלנט כסף (15 טון) אלף טלנט לבונה (30 טון) ומאתיים טלנט סטקטה (Stacte) 6) (טון)⁴⁷⁰

הסלבקים ניסו אף לפלוש למצרים ולהכניע את ממלכת התלמאים בשנת 168 לפנה"ס אולם הוכרחו לסגת בלחץ הרומאים. השליטה הסלבקית בארץ ישראל נמשכה עד סיפוח אזורי הממלכה לאימפריה הרומית על ידי פומפיוס בשנת 64 לפנה"ס. במשך כל המאה השנייה לפנה"ס נחלש השלטון המרכזי בממלכות ההלניסטיות והעמים שנמצאו ביניהם – היהודים והנבטים – התחזקו⁴⁷¹. הממלכה התלמאית הפכה לפרובינציה רומית בשנת 31 לפנה"ס.

השלטון התלמאי במצרים המשיך את מסורת השלטון הריכוזי הפרעוני עם היחידות המינהלתיות המסורתיות. כלכלת מצרים גם היא המשיכה להיות ריכוזית בידי המלך ובעלי האחוזות הגדולות (כולל מושלים, פקידים ואנשי צבא בכירים). הקרקע היתה ביד המלך והמקדשים שהחכירו אותם לאיכרים אריסים. משק הכספים הפך להיות בעיקרו מונטרי אולם שיטת החליפין היתה עדיין שלטת בחקלאות. משק הכספים, האשראי, והשקעות הון במפעלים כלכליים היה מפותח והיה הגורם המרכזי במסחר הבינלאומי. לשלטון היה מונופול בייצור ובמסחר במוצרים עיקריים כמו תבואות, שמן, יין, טכסטיל, מחרות, פפירוסים ובשמים. המונופול המלכותי לא מנע ייצור ושיווק פרטי של מוצרי טכסטיל. כל יבוא הבשמים היה חייב להימכר למלך. בנקאות הייתה מונופולין ממשלתית. סוחרים ובעלי מלאכה יכלו לפעול אבל היו זקוקים לרשיון שנתי שנקנה מהאוצר⁴⁷².

בנוסף לשליטה המלכותית על אמצעי הייצור (אדמה, בנקאות, וחלק מהעבודה) והייצור היו מיסים והיטלים במספר גדול. המיסוי היה על: עזבונות, בתים, שכירות, מס מכירות, בעלי חיים, עבדים, מס גולגולת, מס מעבר (אוקטרוי) לסחורות ואנשים בנקודות מסוימות במצרים ובכניסה לערים מסוימות, מס יצוא ויבוא כללי, מס מיוחד בנמלים מסוימים כמו אלכסנדריה ופלוסיון, מס להחזקת מגדלי אור והצי הצבאי, מס לתשלום עבור שירותים מקומיים כמו המשטרה, רופאים, מרחצאות. בממשל התלמאי נחשב למימשל העשיר ביותר בעולם והייתה צבירה של אוצרות גדולים במחסני השלטון. לא היה כנראה אזרחים מצרים שעסקו במסחר חופשי. הסוחרים ברמה הקמעונית היו סוכני השלטון לצורך שיווק עם מחירים ורווחים קבועים על ידי השלטונות. הייתה מערכת רישום ממלכתית שתיעדה נכסים ובני אדם תוך עדכון מתמיד. בשולי המערכת התקיימו סוחרים שעסקו במסחר במוצרים שבהם הפיקוח היה חלש יותר. הסוחרים מחוץ לארץ עשו עיסקות עם השלטונות או סוכני השלטון בנקודות הכניסה למצרים⁴⁷³.

בתחילת המאה השנייה השתנו דברים במצרים. אוכלוסיית הממלכה הצטמצמה בחלקה כתוצאה ממלחמות חיצוניות ומרידות מקומיות ובחלקה כתוצאה מעוני ומחלות של האיכרים. צימצום האוכלוסיה גרם ללחץ על האוכלוסיה והפקידות לעבד ולייצר כמויות גדולות יותר כדי להשלים את החסר.

התלמאים הכניסו לשימוש את מטבעות הכסף. המטבעות היו של נחושת וכסף. היחס ביניהם היה 60 נחושת לכסף אחד. רוב המצרים המשיכו במסורת המצרית של סחר חליפין על בסיס משקלים של מתכות. את המיסים היה צריך לשלם במטבעות או בעין. אחרי 220 לפנה"ס היה חוסר איזון בשוק הכסף ומטבעות הכסף הפכו נדירות יותר. חוסר איזון זה השפיע על עליית המחירים והמיסים במונחי נחושת. בשנת 180 הוכפל היחס בין נחושת לכסף. בשנת 173/4 לפנה"ס היחס היה 480 לאחד. האינפלציה במחירים במונחי

⁴⁷⁰ Polybius The Histories. Translation Paton W.R. XIII, 8, 9.

⁴⁷¹ שטרן, מ. הרקע המדיני למלחמותיו של אלכסנדר ינאי. תרביץ, רבעון למדעי היהדות, 33 (תשכ"ד) 4, עמ' 325.

⁴⁷² Tarn W.W. Hellenistic Civilization. New York 1974. pp. 189-195

⁴⁷³ Tarn W.W. Hellenistic Civilization. New York 1974. pp. 189-195

נחושת גרמה להתרוששות האיכרים ולאיי שקט חברתי. באותה תקופה הייתה גם ירידה בהגירה של יוונים למצרים. המצב החברתי הקשה אצל ההמונים ביחד עם חוסר גידול באוכלוסיה העירונית גרם לסטגנציה ואולי גם לצמצום הכלכלה. המערכת הצבאית התקשתה לגייס חיילים והמערכת האדמיניסטרטיבית התקשתה לתפקד. השחיתות פשטה והמערכת השלטונית קרסה בחצי השני של המאה השנייה לפנה"ס. בסוף המאה השנייה לפנה"ס ניסה יורגטס (Eurgetes) השני לחדש את המימשל והצבא כאשר הוא מנסה לתת לשלטון צביון מצרי גדול יותר על חשבון האוכלוסיה היוונית. התקופה הייתה תקופה של שקיעה של השפה והתרבות היוונית והיה מתח בין אלכסנדריה ובין אזורים אחרים במצרים. עם בואם למצרים החלו השליטים הרומאים לחדש את מקומה של השפה והתרבות היוונית.⁴⁷⁴

אלכסנדר מוקדון ואחר כך התלמאים יסדו ערים חדשות במצרים. בערים אלה הם ישבו מהגרים יוונים בעיקר. הערים שהוקמו על דרכי המסחר ובחופים שימשו מרכזי תרבות ומסחר חדשים במצרים. בין הערים החדשות נמצאת אלכסנדריה, פלוסיון, הליופוליס, פילאדלפיה ופטולומאים. המיקום של אלכסנדריה הפך אותה לעיר נמל מסגסגת. הצלחתה, גודלה והיותה עיר מסחר בינלאומית הפכה את אלכסנדריה למרכז תרבות מהחשובים בעולם העתיק. העיר (וקודמתה – נאוקרטס – Naucratis) נזכרת במקורות⁴⁷⁵ כעיר חשובה בקשרי המסחר בין יון ומצרים⁴⁷⁶. בין השאר אלכסנדריה מופיעה כעיר מקור מרכזית לבשמים. בימי אוגוסטוס הגיע מספר התושבים בעיר למיליון⁴⁷⁷.

מצרים התלמאית ניהלה מדיות מרקנטיליסטית והטילה מכסי יבוא גבוהים על יבוא יין ושמן כדי לעודד את הייצור המקומי⁴⁷⁸. אחת התעשיות המפותחות במצרים הייתה תעשיית עיבוד חומרי הגלם של הבשמים, התמרוקים והתרופות. התעשייה המצרית של עיבוד חומרי הגלם למשחות, שמנים, מוצרי קטורת, תרופות ותמרוקים הייתה מבוססת על ידע עתיק יומין של המצרים. מצרים הייתה מפורסמת בכל העולם העתיק בטיב מוצריה. חומרי הגלם זרמו למצרים משני מקורות עיקריים – המסלול היבשתי מדרום ערב ומהמפרץ הפרסי דרך פטרה והנגב למצרים והמסלול הימי מדרום ערב ואפריקה דרך נמלי הים האדום⁴⁷⁹.

ימי מלכותם של תלמי השני – פילדלפוס – (246-283 לפנה"ס) ותלמי השלישי – אווארגטס – (222-246 לפנה"ס) נחשבים לתקופת הזוהר של ממלכת התלמאים. תלמי השני היה זה שעסק בצורה אינסיבית בפיתוח המסחר הימי בים סוף. העניין של תלמי במסחר נבע מארבע סיבות עיקריות. הראשונה הייתה השאיפה לחזק את צבאו נגד הסלבקים⁴⁸⁰ על ידי רכישת פילים אפריקאים מסודן ואתיופיה. השנייה הייתה הסטת המסחר במוצרי מותרות מדרום ערב לפטרה ודמשק לכיוון נמלי ים סוף של מצרים ולא אלכסנדריה דרך הנילוס. השלישית הייתה הרצון להשיג זהב וכסף ממכרות שנמצאו משני צדדי הים האדום. הרביעית הייתה השאיפה לפתוח דרך ימית להודו ולמפרץ הפרסי ובכך לעקוף את דרך המסחר הראשית של התקופה שעברה דרך מסופוטמיה שהייתה בשליטת הסלאוקים. לצורך זה שלח תלמי השני משלחות ימיות שחקרו את החופים משני צדדי הים האדום.

בתקופת התלמאים המסלול היבשתי של דרך הבשמים שעבר לאורך הנילוס עד אתיופיה וסומליה היה מוגבל בתנועה. השליטה התלמאית באזורים מעבר לאסוואן הייתה מוגבלת מאד. תלמי שלח משלחות יבשתיות לאורך הנילוס לאתיופיה. במרכז סודן הייתה ממלכה אתיופית שמרכזו בעיר (אי בנילוס) מרואה (Meroe).

⁴⁷⁴ Tarn W.W. Hellenistic Civilization. New York 1974. pp. 198-209.

⁴⁷⁵ Fraser, P.M. Ptolemaic Alexandria. (Ptolemaic Alexandria) Oxford 1972.p. 133.

⁴⁷⁶ מופיעה אצל דמוסטנס ותיאופרסטוס

⁴⁷⁷ Tarn W.W. Hellenistic Civilization. New York 1974.p. 185.

⁴⁷⁸ המכס היה 50% כפי שנרשם בתעודות זנון - Ptolemaic Alexandria p. 150

⁴⁷⁹ Ptolemaic Alexandria. P. 141.

⁴⁸⁰ הסלבקים השתמשו בפילים אסיאתיים שבאותה תקופה היו גם בצפון סוריה.

בהיעדר שליטה תלמאית תנועת המסחר הייתה מוגבלת כפי שהיה בעת הפרעונים⁴⁸¹. תלמי פילדפוס ניהל מסע מלחמה נגד האתיופים וכנראה בעקבותיו הוחל בהפקת זהב ממכרות ליד ים סוף בצד המזרחי של סודן⁴⁸².

המסלול הימי לדרום ערב ומעבר לכך החל בשני מאמצים. האחד פתיחת התעלה מהנילוס לים האדום בשנת 270/269⁴⁸³. והשני הקמת נמלים לחוף הים האדום במוצא דרכים קצרות מהנילוס לים. אחת הדרכים היתה הדרך הפרעונית העתיקה מקופטוס דרך ואדי חממת לעיר הנמל החדשה לחוף הים האדום מיוס הורמוס (Myos Hormos). במקביל לפיתוח התשתיות התחבורתיות למסחר שלח תלמי שתי משלחות של חוקרים לאורך הים האדום כדי לחקור את החופים משני צדדי הים.

בהמשך החל תלמי להקים ערי נמל בחופי חצי האי ערב ובחופי סודן. בחופי ערב הוקמה העיר אמפלון (Ampelone) שהייתה מחוברת עם דרך לדדן (אל עולה). בחופי סודן הוקמה העיר פטולומאים (Ptolemies) כעיר הנמל ממנה הובלו הפילים למצרים. עיר נמל שלישיית הייתה ברניקה (Berenice) שהוקמה מדרום למיוס הורמוז והייתה מחוברת בדרך יבשתית לקופטוס. בניית הנמלים בחוף המצרי של הים האדום נעשתה כדי להתגבר על העיכובים והסיכונים של השייט בחלקו הצפוני של הים האדום. כנראה שהתעלה מהנילוס שימשה למעבר ספינות המלחמה (ספינות משוטים גדולות וחזקות עם ארבעה שורות משוטים) והנמלים בים האדום היו לספינות המפרש⁴⁸⁴.

הענין התלמאי במסחר עם הדרום לא פג גם במאה השנייה לפנה"ס. העניין ביבוא הפילים נחלש אולם ניצול מכרות הזהב והמסחר בבשמים ובמוצרי המזרח המשיך להיות גבוה. כתובות מתקופת יורגטס (Euergetes) השני שנמצאו במדבר המזרחי מדברות על פעילות ימית בים סוף בסוף המאה השלישית לפנה"ס⁴⁸⁵.

המסחר עם הודו ומזרח אפריקה נמשך על ידי סוחרים הודים וערבים המשתמשים בספינות הטהו. הסחורות היהודיות והאפריקאיות נפרקו בנמלים בדרום ערב ומשם הובלו על אוניות למצרים ועל גמלים לפטרה ועזה. תלמי פילדלפוס היה בקשר עם מלך פונג'ב, אסוקה⁴⁸⁶ ולפי כתובת סלע באסוקה⁴⁸⁷ אף הוחלפו שגרירים בין שתי הממלכות.

למרות מסעות הגילויים של ספנים וחוקרים יוונים בים סוף ואפילו יציאתם מהים האדום לאוקיינוס ההודי – הים הערבי – הם לא זיהו את חשיבות השימוש ברוחות המונסון לצורך שייט ישיר להודו. הספנים ההודים והערבים השתמשו ברוחות המונסון לשייט ישיר להודו בקייץ ובחזרה לדרום ערב ואפריקה בחורף בוודאי יותר מאלף שנה לפני הגעת הספנים היוונים לאזורם. הם שמרו על סודות המונסון ביחד עם הסודות על מקורות הבשמים. לקראת סוף המאה ההשנייה לפנה"ס התגלה סוד המונסון ליוונים. הדבר קרה כתוצאה ממידע שהתקבל מקברניט הודי שנצל על ידי הצי היווני בים האדום. הקברניט הסכים לגלות ליוונים את הדרך הימית להודו. צוות שכלל את היווני יודוקסוס (Eudoxus) נסע להודו בשנת 116 לפנה"ס לפי הדרכת הקברניט ההודי וחזר עם מטען שהוחרם על ידי המלך יורגטס (Euergetes) השני. מאותה תקופה מתוארגם מסעו של היפלוס (Hippalus) הנווט תוך שימוש ברוח הדרום מערבית של המונסון מדרום ערב ישירות להודו. מאותה תקופה (110 לפנה"ס) יש גם עדות על שינוי הגדרת התפקיד של הממונה התלמאי על

⁴⁸¹ Ptolemaic Alexandria p. 175.

⁴⁸² Ptolemaic Alexandria p. 176.

⁴⁸⁴ Ptolemaic Alexandria p. 177-178.

⁴⁸⁵ Ptolemaic Alexandria p. 180.

⁴⁸⁶ Pliny. Natural History. VI, 58.

⁴⁸⁷ Ptolemaic Alexandria p. 181.

⁴⁸³ שהיא בעצם ניכוי התעלה של נכו ודריוש.

מצרים העליונה שגר בעיר תבי (Thebes) מ"ממונה על הים האדום" ל"ממונה על הים האדום והאוקינוס ההודי". הרחבת הסמכויות מצביעה על הפיכת האוקינוס ההודי כחלק מאזור השליטה של הממלכה התלמאית⁴⁸⁸. למרות החידוש הגדול של המסע ישירות להודו לא הייתה תנועת ספינות גדולה בתקופה היוונית. לפי עדות פליני מספר האוניות השנתי להודו לא עלה על עשרים ספינות לשנה. מעניין לציין שלא נמצאו מטבעות יווניות מהתקופה הזו בהודו לעומת מציאת מטבעות רומיות רבות מתקופות מאוחרות יותר. מכאן שהיקף וסוג המסחר היה כנראה מצומצם והוא היה בעיקרו סחר חליפין⁴⁸⁹.

התשתית שבנו התלמאים למסחר בדרך הבשמים הימית הייתה מרשימה. במצריים הוקמו נמלים בים האדום בכמה מקומות. בצפון היו ערים שהיו במוצא התעלה מהנילוס לים האדום – קליסמה (Clysma). לחוף ים סוף היו במצרים ארבע ערי נמל – ציוס הורמוס (Myos Hormos), פילוטראס (Philoteras), לויקוס לימן (Leukos Limen) וברניקה (Berenice). הערים חוברו לעמק הנילוס בדרכים שחצו את המדבר. לאורך הדרכים היו מקומות עצירה יומיים ועמדות משמר.

העיר מיוס הורמוס במקום הנקרא כיום קוסייר. המקום הוא בסמוך לעיר הנמל המצרית הקדמונית סאווא (Sewew) שממנה יצאו המשלחות לפונט האגדית. העיר הייתה מחוברת לקופטוס בדרך העתיקה עם תחנות חניה עם בארות מים ותחנות משמר. בעונת החפירות של שנת 2000 נמצאו חוזים מסחריים עם השם מיוס הורמוס המאמתים את שם המקום⁴⁹⁰. לפי הממצאים תקופת הפריחה של העיר הייתה במאה השנייה לפנה"ס.

העיר ברניקה הוקמה על ידי תלמאי השני (247-285 לפנה"ס) ונקראה על שם אמו. מהעיר נמשכה דרך צפונה של 272 מילים עד לעיר אדפו (Edfu) בעמק הנילוס. את הדרך עברו במסע של 12 יום. מיקום העיר נבחר בגלל המפרץ המאפשר מעגן מוגן לספינות ומיקום דרומית לאזור הרוחות הלא יציבות של ים סוף. לפי קאסון היתרון של ברניקה על מיוס הורמוס היה שבין הנמלים היה מרחק של 230 מיל ימי ולעבור מרחק זה בספינת מפרש היה צריך לפעמים חודש ימים וזאת לעומת תוספת של ששה או שבעה ימים בדרך יבשתית. המצרים הקדמונים התגברו על הבעיה בעזרת העובדה שספינות המשא שלהם כללו משוטים⁴⁹¹. בתחילה שימשה העיר כנמל שדרכו הביאו את פילי המלחמה של תלמאי השני. במשך ארבע או חמש מאות שנים הייתה העיר השער הראשי של המסחר מהודו ודרום ערב למצרים. בחפירות ארכיאולוגיות במקום נמצאו שרידים של עץ תיק מהודו, אבני ספיר, פלפל חריף, ומוצרים אחרים מהמסחר בדרך הבשמים. כמו כן התגלו כתובות באחת עשרה שפות ביניהם גם מזרחיות. תקופת הפריחה של העיר הייתה במאה הראשונה לספירה. לעיר היו שלוש תקופות של גיאות. הראשונה במאות השלישית השנייה לפני הספירה. אחרי זה הייתה תקופת שקיעה של מאה שנה. בסוף המאה הראשונה לפנה"ס עד סוף המאה הראשונה לספירה הייתה תקופת השיא של העיר. במאה הרביעית לספירה חזרה הגיאות לעיר. העיר נעזבה באמצע מאה השישית לספירה.

הפרטים

ממלכת הפרטים הוקמה בפרס באמצע המאה השלישית לפנה"ס. במאה השנים הראשונות להקמתה נלחמה בממלכת בקטריה מצפון וממלכת הסלבקים במסופוטמיה במערב. באמצע המאה השנייה בימי מיתרדת

⁴⁸⁸ Ptolemaic Alexandria p. 182.

⁴⁸⁹ Ptolemaic Alexandria p. 184.

⁴⁹⁰ Quser al- Qadim Project. University of Southampton department Of Archaeology. <http://www.arch.soton.ac.uk/research>

⁴⁹¹ Casson L. 1997

(Mithradates) הראשון (171-138/137 לפנה"ס) מכים הפרתים את הסלאוקים ומשתלטים על מסופוטמיה. לאחר מכן משתלטים על ממלכת בקטריה בצפון.

השקיעה

הרפורמות של דיוקלטיאנוס וקונסטנטינוס (284-337 לספירה) היו הניסיונות האחרונים להחיות את האימפריה. הארגון מחדש של הממשל והבירוקרטיה, ארגון מחדש של תקציבי הממשל ומערכת המיסוי, פעילות צבאית והקמת תשתיות בפאתי האימפריה, וייצוב המטבע ופיקוח על המחירים היו צעדים חשובים להפסקת ההידרדרות אולם לא היו מספיקים לעצור את התהליך. נמשכו התהליכים הבסיסיים של צרכים העולים על היכולת בתחומי הביטחון והממשל ותהליכי שקיעה של הייצור החקלאי והתעשייתי והמסחר הנובעים מחוסר בטחון, היעדר יציבות ומחסור בכוח אדם.

לאחר מות קונסטנטינוס החלה האימפריה להיפרד לשני חלקים המערבי והמזרחי (למרות איחודים מחדש לזמן קצר מזמן לזמן). בשנת 364 הייתה החלוקה הסופית של הארצות הרומיות. האימפריה המזרחית לא נפגעה יחסית ממלחמות האזרחים. לאחר בלימת הגותיים בשנת 378 לספירה התייצבה הממלכה המזרחית. והחלה תקופה ארוכה של שלווה שלוו בארגון מחדש של השלטון והמערכת המשפטית על ידי תאודוסיוס השני (408-450 לספירה) ויוסטיניאנוס (527-565 לספירה)⁴⁹².

מלחמות הרומים והביזנטים בפרסים הסאסאנידים (Sasanians) במאות הרביעית עד השביעית גרמו לקשיים בתנועת המסחר במרחב המרכזי ולחידוש התנועה המסחרית במרחב הדרומי בדרך המדבר מזרחית ערב ובדרך הים למצרים ואילה⁴⁹³. הביזנטים והסאסאנידים נפגשו פעמים רבות בשדה הקרב. המאה החמישית הייתה יחסית שקטה פרט לשתי מלחמות קצרות ב- 421/2 לסה"נ ו- 441/2 לסה"נ. במאות השישית והשביעית היו מלחמות ממושכות בין הביזנטים והפרסים עם תוצאות הרסניות לשני הצדדים⁴⁹⁴.

במאות הרביעית והחמישית הזניחו הקיסרים הרומים והביזנטים את הצי הצבאי והמסחרי. הוונדלים בנו אוניות בחצי הראשון של המאה החמישית לסה"נ והשתלטו על מערב הים התיכון. יוסטיניאנוס הרחיב את השליטה הימית של ביזנטיון במערב הים התיכון והדביר את שודדי הים. הספינות הביזנטיות היו קטנות יותר מהספינות הרומיות של תקופת הזוהר (הספינה הגדולה ביותר הייתה בעלת תפוסה של 300 טון לעומת ספינות רומיות בגודל פי שלוש ויותר)⁴⁹⁵.

בשנת 424 לספירה הגיע הידע לייצר זכוכית צבעונית לסין. עד לתאריך זה הזכוכית הצבעונית היה מוצר חשוב ליבוא מהמערב⁴⁹⁶.

עיר הנמל יוטבה לחוף סיני בכניסה למפרץ עקבה (כנראה טירון) התפתחה בתקופה זו. היה בה תחנת מכס חשובה. באותה תקופה הייתה בעירק קבוצת סוחרים יהודים שבראשה פרסי בשם אמורקוסוס. קבוצה זו חכרה את גביית המכס הביזנטי⁴⁹⁷. במחצית השנייה של המאה החמישית לספירה מסופר על שייך ערבי שהשתלט על האי יוטבה (כנראה ג'זירת פרעון לא רחוק מאילת). והתעשר מכספי המכס על סחורות היבוא מהמזרח. הקיסר לאו (Leo) (457-474 לספירה) הכיר בשלטונו באי⁴⁹⁸. בימי אנסטסיוס (Anastasius) (491-518 לספירה) נכבש האי מחדש על ידי רומאנוס, דוכס ארץ ישראל וההכנסות ממסחר עם הודו הגיעו

⁴⁹² ⁴⁹² קארי מ. דברי ימי רומא. תל אביב. 1972. עמ' 783.

⁴⁹³ Gutwein K. C. Third Palestine. A Regional Study in Byzantine Urbanization. Washington. 1981. p. 248.

⁴⁹⁴ Isaac B. The Limits of Empire. Oxford. 1990. pp. 14-16.

⁴⁹⁵ ספנות וכלי שיט. אנציקלופדיה עברית. כרך כ"ו. ירושלים. תשל"ד. עמ' 245.

⁴⁹⁶ Boulnois, L. the Silk Road. P. 137.

⁴⁹⁷ אבי-יונה, מ. עברו הכלכלי של עבר הירדן. מסות ומחקרים בדיעת הארץ. תל אביב. תשכ"ד. עמ' 205.

⁴⁹⁸ דן, י. יהודים במסחר הימי באוקיינוס ההודי לפני האיסלם. מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל כרך חמישי (תש"ם) עמ' 154.

לאוצר ביזנטיון⁴⁹⁹. יוסטינוס גם הוא כבש את האי יוטבה במפרץ אילת והפך האי לנמל כניסה חשוב לסחורות המזרח. גביית המכס הייתה בידי סוכן מכס יהודי⁵⁰⁰.

השימוש במשי באימפריה הביזנטית התגבר במאה הרביעית עקב הגברת השימוש בו על ידי הכנסייה וחצר הקיסר. בתחילה סירבו ראשי הכנסייה להשתמש במשי שסימל את המותרות והמעמד העליון. אולם לאחר מכן החל שימוש במשי לא רק ללבוש ראשי הכנסייה אלא גם לוילונות ולכיסוי המזבח. סוגים מסוימים של בדים (בצבעים מסוימים) היו לשימוש חצר המלך בלבד. מהמאה החמישית היה המסחר והייצור של משי מונופול של חצר הקיסר. הפרסים ניהלו גם הם מונופול ייצור ועיבוד המשי⁵⁰¹. בתקופת יוסטיניאנוס היה פיקוח על מחירי המשי ומחירו המכסימלי נקבע ל- 15 סולידי זהב (72 סולידי בפאונד זהב).

המרכז המסחר הביזנטי עם הודו היה בדרום הודו וצילון. לפי קוסמס (Cosmas Indicopleustes) שכתב את ספרו ב- 545-550 לסה"נ⁵⁰². הוחלפו במרכזי המסחר משי ועץ אלמוג מסין ומלזיה, פלפל מהודו עם מוצרי זכוכית ובדים רקומים מסוריה, ואמבר ואבן ירוקת מהמערב. המלחים והסוחרים האתיופים מאדוליס עם האוניות שלהם היו פעילים במסחר.

חשיבותה של אילת ומפרץ עקבה היה גם בגלל היותם נתיב חשוב של המשי הסיני למרכזי עיבוד המשי בערי הנמל של סוריה (צור וצידון) וערי הגליל (ציפורי)⁵⁰³. מקור אחד מזכיר סוחר מאילת שהוביל בעלי חיים מהודו דרך עזה לביזנטיון. לפי קוסמוס (Cosmos) הייתה אילה הנמל של המסחר עם אלכסנדריה⁵⁰⁴.

בספר ההיסטוריה של הכנסייה (פילוסטרורגיוס – Philostrorgius) מסופר על נסיונות של קונסטנטינוס להמיר את דתם של השבאים והחימיארים לנצרות ועל הקמת כנסיות בבירת החמיארים, בעדן ובעיר שלישית במפרץ הפרס⁵⁰⁵.

היחסים בין החימיארים-שבאים שהיו מאוחדים בממלכה אחת שבא ודו-ראידן ובין האתיופים היו קרובים. בחצי הראשון של האלף הראשון לפני הספירה הייתה תקופה של שלטון שבאי באזורי החוף של אתיופיה (אריתריאה). במאה הרביעית לסה"נ התקיימו יחסים מסחריים בין העמים. בתקופת קונסטנטינוס השני (Constantinus) (337-361 לסה"נ) הייתה פעילות של מיסיונרים נוצרים בסאפר (Safar) בירת החימיארים ובעדן. בספר ההיסטוריה של הכנסייה (פילוסטרורגיוס – Philostrorgius) מסופר על נסיונות של קונסטנטינוס הראשון (306-337 לסה"נ) להמיר את דתם של השבאים והחימיארים לנצרות ועל הקמת כנסיות בבירת החימיארים, בעדן ובעיר שלישית במפרץ הפרס⁵⁰⁶.

בימי יוסטינוס הראשון (Justin) (518-527 לספירה) נכבשה תימן על ידי האתיופים בעזרת הביזנטים. יוסטינוס גם כבש את האי יוטבה במפרץ אילת והפך האי לנמל כניסה חשוב לסחורות המזרח. גביית המכס הייתה בידי סוכן מכס יהודי⁵⁰⁷.

⁴⁹⁹ דן, י. יהודים במסחר הימי באוקיינוס ההודי לפני האיסלם. מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל כרך חמישי (תש"ם) עמ' 155.

⁵⁰⁰ דן, י. יהודים במסחר הימי באוקיינוס ההודי לפני האיסלם. מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל כרך חמישי (תש"ם) עמ' 154.

⁵⁰¹ Boulnois, L. the Silk Road. P. 120.

⁵⁰² Bury, J.B. the Later Roman Empire. From the death of Theodosius to the death of Justinian. Vo. II. New York 1958. p. 319.

⁵⁰³ אבי-יונה, מ. עברו הכלכלי של עבר הירדן. מסות ומחקרים בידיעת הארץ. תל אביב. תשכ"ד. עמ' 206.

⁵⁰⁴ Gutwein K. C. Third Palestine. A Regional Study in Byzantine Urbanization. Washington. 1981. p. 256.

⁵⁰⁵ Boulnois, L. the Silk Road. P. 124.

⁵⁰⁶ Boulnois, L. the Silk Road. P. 124.

⁵⁰⁷ דן, י. יהודים במסחר הימי באוקיינוס ההודי לפני האיסלם. מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל כרך חמישי (תש"ם) עמ' 154.

פרוקופיוס מקיסריה מתאר⁵⁰⁸ את האסטרטגיה הצבאית והמסחרית הביזנטית בימי יוסטינוס הראשון (Justin) (518-527 לסה"נ) ויוסטיניאנוס (Justinian) (527-565 לסה"נ). הקיסרים הביזנטים ניסו למנוע מהפרסים מקור הכנסה מהמסחר בין המערב לסין והודו ולעצור את היצוא של חומרים אסטרטגיים כמו ברזל לפרס. בנוסף לכך הם ניסו לגייס את החימארים והאתיופים לפתיחת חזית דרומית נגד הפרסים מכיוון מדבר ערב.

יוסטיניאנוס יצא נגד השימוש הראוותני באבנים יקרות ופנינים לקישוט בגדים ושריון. הוא חוקק חוקים שאבני החן ישמשו רק לשימוש הקיסר וחצרו. אבנים יקרות ופנינים יכלו לפאר רק טבעות לגברים ותכשיטים לנשים. בדי ברוקד ומשי יכלו להיות מיוצרים רק בבתי המלאכה של הקיסר⁵⁰⁹.

במאה השישית היו החימארים יהודים ורדפו את הנוצרים בתימן. האתיופים בראשות המלך אנדס (Andas) פלשו לתימן. לאחר זמן עלה מנהיג יהודי חימארי חדש דו נואז (Dhu Novas) שהכה את האתיופים (519-520 לסה"נ). הוא המשיך לרדוף את הנוצרים בתימן. יוסטינוס הראשון (Justin) (518-527 לסה"נ) והאפטריוארך של אלכסנדריה שמעו על כך והסיתו את האתיופים לצאת נגד החימארים תוך הבטחת סיוע ימי (80 אוניות) להוביל את הצבא מאדוליס לחופי תימן (524-525 לסה"נ)⁵¹⁰. בין האוניות שנשלחו היו עשרות אוניות שנמל הבית שלהן היה קליסמה, אילת-יוטבה⁵¹¹.

את מניעת ההכנסה מהמסחר עם המזרח ניסה יוסטיניאנוס להגשים על ידי פתיחת דרך ראשית אלטרנטיבית למסחר עם הודו וסין בדרך הים האדום במקום דרך מסופוטמיה. לצורך זה הוא הגיע להסכמים עם ערביי סיני לגבי ביטחון נמלי מפרץ אילת – יוטבה ומקום נוסף שנקרא אזור מטעי התמרים (Palm Groves). הוא הגיע גם להסכם עם היהודים גובי המכס בנמל יוטבה⁵¹².

כדי להבטיח את הדרך הימית והנמלים של הים האדום בחלקו הדרומי הוא נכנס לברית עם האתיופים הנוצרים וסייע להם להילחם ולכבוש את תימן מידי החימארים היהודים. הוא סייע לאתיופים להפעיל ספינות בטכנולוגיה מערבית המשתמשת במסמרי ברזל במקום הטכנולוגיה הערבית הודית של ספינות קשורות (Dhow)⁵¹³. יוסטיניאנוס שלח שליח – יוליאן (Julian) - וניסה לשכנע את האתיופים, המלך האתיופי של חימאר וראש שבט ערבי מנג'ד (Nejd) לשלוח צבא צפונה כדי להפעיל לחץ על הפרסים מדרום. הניסיון לא הצליח בגלל החשש של האתיופים ממסע צבאי למרחקים ארוכים במדבר. לאחר זמן קצר הייתה התקוממות חימאריית והאתיופים גורשו מתימן⁵¹⁴.

העניין הביזנטי בים האדום ובפוטנציאל המסחר בו גרם לברית הצבאית בין האתיופים והביזנטים שיועדה לכבוש את החלק הדרומי של חצי האי ערב ולהכניע את החימארים⁵¹⁵. הביזנטים נתנו לאתיופים ספינות המסחר שהחרימו בים האדום. רשימת הספינות המוחרמות מציינת את נמלי המוצא קליסמה (20 ספינות) ואילת – יוטבה (17 ספינות). יחס ספינות זה מציין את החשיבות היחסית של הערים במסחר⁵¹⁶. בעזרת

⁵⁰⁸ Procopius of Caesarea. History of the Wars. Trans. Dewing H.B. London. 1954. Bk. I, I, xix. 1-7.

⁵⁰⁹ Boulnois, L. The Silk Road. P. 142.

⁵¹⁰ Bury, J.B. the Later Roman Empire. From the death of Theodosius to the death of Justinian. Vo. II. New York 1958. p. 322-325.

⁵¹¹ דן, י. יהודים במסחר הימי באוקיינוס ההודי לפני האיסלם. מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל כרך חמישי (תש"ם) עמ' 157.

⁵¹² Procopius of Caesarea. History of the Wars. Trans. Dewing H.B. London. 1954. Bk. I, I, xix. 8-14.

⁵¹³ Procopius of Caesarea. History of the Wars. Trans. Dewing H.B. London. 1954. Bk. I, I, xix. 14-26. and xx. 1-13.

⁵¹⁴ Bury, J.B. the Later Roman Empire. From the death of Theodosius to the death of Justinian. Vo. II. New York 1958. p. 325-326.

⁵¹⁵ Gutwein K. C. Third Palestine. A Regional Study in Byzantine Urbanization. Washington. 1981. p. 253-254.

⁵¹⁶ אבי-יונה, מ. עברו הכלכלי של עבר הירדן. מסות ומחקרים בידעת הארץ. תל אביב. עמ' 205.

בשנת 525 פנה קיסר חבש ליוסטינוס הראשון בבקשה שיסייע לו באוניות לפלישה לתימן. בין האוניות שנשלחו היו עשרות אוניות שנמל הבית שלהן היה אילת-יוטבה⁵¹⁷. הספינות הביזנטיות פלשו האתיופים לתימן בשנת 524 לסה"נ. האתיופים בשנת 525 פנה קיסר חבש ליוסטינוס הראשון בבקשה שיסייע לו באוניות לפלישה לתימן. בין האוניות שנשלחו היו עשרות אוניות שנמל הבית שלהן היה אילת-יוטבה⁵¹⁸.

הכו את החימארים והמליכו מלך מקומי נוח להם. כיבוש תימן וערי המסחר בדרום ערב הגביר במידה מסוימת את המסחר הימי בים האדום. התוכנית הביזנטית אתיופית להגברת המסחר לא הצליחה במלואה היות והפרסים שלטו במסחר עם הודו והיו להן מושבות מסחריות בערי הנמל ההודיות במיוחד במרכז ובצפון.

בנוסף לכך יוסטיניאנוס גם פעל בחוף המערבי של הים האדום על ידי ניסיונות לקנות את השבטים של סודן (כנראה הבלמים הנזכרים כבר מהמאה השלישית לסה"נ)⁵¹⁹. שבטים אלו שלטו במצרים העליונה ובחוף המערבי של הים האדום ואיימו על תנועת המסחר בצפון הים האדום במשך מאות בשנים (פרוקופיוס מזכיר שהם היו פעילים כבר בימי דיוקלטיאנוס (Diocletianus) (284-305 לסה"נ))⁵²⁰.

האסטרטגיה הביזנטית נכשלה לדברי פרוקופיוס היות והפרסים שלטו במסחר בערי הנמל של הודו ולא נתנו לערבים והאתיופים גישה ישירה לסוחרים ההודים והסינים. המאמץ הצבאי האתיופי נגד הפרסים בחצי האי ערב נגמר גם הוא בכישלון בגלל קשיי התנועה במדבר והמרחקים הגדולים מתימן עד מסופוטמיה. יש להניח שבעקבות מאבקים אלו חלו שיבושים רבים בתנועת המסחר ומחירי מוצרי המזרח התייקרו בצורה ניכרת. עיקר המסחר במשי התרכז בבירות ובצור. ערים אלה היו הערים החשובות בעיבוד המשי – צביעה – מזמן קדמון. ההתייקרות הורגשה במיוחד במשי. כדי לעצור את התייקרות המשי קבע הקיסר מחיר מכסימלי למשי ואף הלאים את המסחר (פעולה של הקיסרית)⁵²¹. ההפרעות במסחר והתייקרות מוצרי המותרות ובמיוחד המשי גרמו למאמץ מיוחד של הקיסר להחליף את היבוא מסין בייצור מקומי. הוא למד את סודות ייצור המשי מפי נזירים נוצרים שבאו מהודו וגרם להם להביא איתם ביצי זחלי המשי מסין. הביצים נקלטו והתפתחה תעשיית משי באסיה הקטנה וסוריה⁵²².

⁵¹⁷ דן, י. יהודים במסחר הימי באוקיינוס ההודי לפני האיסלם. מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל כרך חמישי (תש"ם) עמ' 157.

⁵¹⁸ דן, י. יהודים במסחר הימי באוקיינוס ההודי לפני האיסלם. מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל כרך חמישי (תש"ם) עמ' 157.

⁵¹⁹ Procopius of Caesarea. History of the Wars. Trans. Dewing H.B. London. 1954. Bk. I, I, xix. 26-37.

⁵²⁰ Procopius of Caesarea. History of the Wars. Trans. Dewing H.B. London. 1954. Bk. I, I, xix. 26-37.

⁵²¹ Procopius of Caesarea. Anecdota. Trans. Dewing H.B. London. 1954. xxv. 15-26.

⁵²² Procopius of Caesarea. History of the Wars. Trans. Dewing H.B. London. 1954. Bk. I, VIII, xvi. 1-8.1